

ISSN 0350-7769 (Print)
ISSN 2336-9868 (Online)

БОКА

34

ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ

(A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART)

ХЕРЦЕГ-НОВИ, 2014. ГОДИНА

Издавачки савјет
(Publishing Council)

Дејан Мандић, др Ђорђе Бубало,
Веселин Песторић, Биљана Ивановић, Невенка Митровић

Редакција
(Editorial Staff)

Веселин Песторић, Невенка Митровић, др Ђорђе Бубало
Доцц. др Илија Лалошевић, др Драго Шеровић,
мр Зорица Чубровић, др Горан Комар

Главни и одговорни уредник
(Editor in Chief)
Веселин Песторић

Замјеник гл. и одг. уредника
(Assistant Editor)
Невенка Митровић

Власник и издавач
(Owner and Publisher)
Градска библиотека и читаоница Херцег - Нови

Адреса Редакције
(Editorial offices)
Градска библиотека и читаоница Херцег - Нови
Трг Херцег Стјепана 6

Tel. 031/321-900; Fax: 031/324-328; e-mail: biblhn@t-com.me
www.bibliotekahercegnovi.co.me

САДРЖАЈ

Зорица ЧУБРОВИЋ

Архитектонска истраживања цркве Св. Андрије, Кримовице, Доњи Грбаљ 7

Катарина НИКОЛИЋ

Палата Радимири – Љута: прилог познавању стамбене архитектуре Доброте - I дио 31

Илија ЛАЛОШЕВИЋ

Обнова и заштита историјских грађевина подручја Котора након земљотреса 1979. године. 65

Марија ЦРНИЋ ПЕЈОВИЋ

Основно образовање у сеоским насељима херцеговске општине у 19. вијеку
- до отварања прве Државне школе 1869. године - први дио 87

Драган РОГАНОВИЋ, Милица БЕРБЕРОВИЋ

Заштита природног и културног наслеђа Савинске Дубраве у Херцег Новом 103

Борис ИЛИЈАНИЋ

Херцег Нови – историјска раскршћа урбаног развоја до 1918. 119

Јована ЛАЛОШЕВИЋ

Грб породице Бућа, прилог проучавања утицаја Венеције
на умјетност Котора XIV вијека. 151

Љубо МАЧИЋ

Грбаљски збор - Банкада 163

Марина КНЕЖЕВИЋ

Конзерваторско-рестаураторски третман фресака
Трипа Кокоче у палати Змајевић у Перасту. 183

ПРИЛОЗИ

Зоран ЖИВКОВИЋ

Његош у писмима: поводом 200-годишњице рођења Петра II Петровића 201

Маја УСКОКОВИЋ

Конзервација и рестаурација копије карте Прчања из 1802. године 213

Милан Р. МИЛАНОВИЋ

Неки проблеми административне (не)уређености
простора општине Херцег-Нови 219

Оливера ДОКЛЕСТИЋ

Татарбашта мост. 235

Богдан ЛОМПАР

Фрагмент надгробне плоче из 1480. године 243

Горан Ж. КОМАР

Попис домаћина у селима општине Херцег Нови
са проценом штете из невремена 21. и 22. јуна 1826. године 249

Мирјана ВУКАСОВИЋ

Карневалске свечаности као дио перашке традиције. 263

ПРИКАЗИ

Александар РАДОВИЋ

Паштровићи на пјену од мора 273

Зорица ЧУБРОВИЋ

АРХИТЕКТОНСКА ИСТРАЖИВАЊА ЦРКВЕ Св. АНДРИЈЕ, КРИМОВИЦЕ, ДОЊИ ГРБАЉ

Кључне ријечи: црква Св. Андрије, Кримиовице, Доњи Грбаљ, архитектонска истраживања, мозаички под

Архитектонска, археолошка и сликарско-конзерваторска истраживања цркве Св. Андрије, Кримиовице (Доњи Грбаљ), спроведена у периоду од децембра 2010. до почетка марта 2011. године, имала су за циљ утврђивање података потребних за израду пројекта санационих и конзерваторско-рестаураторских радова на овој грађевини за коју предање каже да припада кругу најстаријих цркава у Грбљу. Истраживања су изведена у сарадњи Регионалног завода за заштиту споменика културе Котор и Одбора за обнову цркве Св. Андрије¹.

Архитектонска истраживања су имала за циљ утврђивање релативне хронологије градње, те провјеру претпоставке о постојању старије грађевине на мјесту гдје је подигнута данашња црква. Током истраживања коришћен је извјештај о пробним ископавањима ове цркве² вршеним 2000. године као и извјештај о антрополошкој анализи скелетних остатака са овог локалитета³.

1 У саставу стручног тима који је извео истраживања учествовале су: Вилма Ковачевић, археолог, конзерватор савјетник, Јасминка Гргуревић сликар – конзерватор савјетник и Зорица Чубровић, архитекта, виши конзерватор. У име Одбора за обнову цркве у истраживањима је учествовао Крсто Прибиловић са ангажованим радницима. Од стране Одбора обезбијеђен је потребан алат, прибор и материјал. У овом раду биће ријечи о резултатима архитектонских анализа којима су обухваћене темељна зона, зидови и кров грађевине. Резултати археолошких и сликарско –конзерваторских истраживања биће предмет посебних радова.

2 Михаило Милинковић, ПРИЛОГ АРХЕОЛОШКОЈ КАРТИ ГРБЉА: НЕКИ РЕЗУЛТАТИ СОНДАЖНОГ РЕКОГНОСЦИРАЊА 2000. ГОДИНЕ, у зборнику „Грбаљ кроз вјекове“ Грбаљ 2005, 35-37; Сл 7,8 и 9

3 Извјештај мр Софије Стефановић (Филозофски факултет, Београд) под називом „ Прелиминарни извештај о антрополошкој анализи скелетних остатака са локалитета Кримиовице - Свети Андрија“ од 10. марта 2001. године, налази се у документацији Регионалног завода за заштиту споменика културе Котор

У анализама су коришћени цртежи затеченог стања грађевине који су омогућили провјеру теренских запажања⁴.

Историографски подаци

Најпотпуније податке о цркви Св. Андрије, Кримовице, забиљежио је Младен Црногорчевић у свом раду Цркве у Грбљу објављеном прије више од стотину година⁵. Поред тога што текст Црногорчевића представља документ о оновременом изгледу цркве и доноси дотадашња сазнања о овом споменику значајан је јер се у њему наводи да се око цркве копало и да је том приликом „нађен је за олтаром један метар дубоко под земљом исти такав под и рбине од профилисане ћерамиде“... Црногорчевићев текст о цркви Св. Андрије у цјелини гласи:

„Ова је црквица на источној страни Грбља, која завршује главном Плочом (Платамон). Простор око цркве је заокружен сухомећом са траговима од старинских гробница, а у околици расту густе грмови од планике.

Црквица нема звоника; на надворотнику је урезан крст, изнад њега једна ниша, па друга омања. Два прозора у црквици и један у олтару имају странице на откос. Једна ниша са плочом служи као проскомидија.

Црквица је била првобитно кабручима прекривена. Иконостасу једва трага да има, кад се изузму двије старе иконе са кратицама: IC-XC. Пред Св. трапезом је плоча са рупом за отицање воде.

Знаменитост ове црквице је у томе, што јој је тло попођено четвртастим брижљиво истесаним камичицама црвене и бијеле боје, тако да оно изгледа, у колико није раскопано, као лијеп мозајик. Оваквога тла није нађено по Грбљу нигдје осим код Св. Неђеље у Пелинову, али оно потсјећа већма на онај простор на Превлаци, што се сматра да је био неко купалиште из римскога доба. Упада у очи финоћа тла поред простоте црквених платни, по чему регби да је црквица подигнута на останицима некога здања, које је постојало много раније. Када се копало око цркве, нађен је за олтаром, за један метар дубоко под земљом, исти такав под и рбине од профилисане ћерамиде.

Предање казује: како је ова једна од најстаријих цркава у Боци Которској, па је при њој био и манастир, гдје још има трагова од негдашњег насељења, а при црквици било укупиште Лушитичанима, који иначе живе на растојању од каквих 5 - 8 сати.

Са тиме је сходно испоредити колико разна предања казују, како су се Грађани и Љешињани сахрањивали по црквама у Махинама, Паитровићи у Кртолима, Пођани у Ђеновићима и сл., у мјестима погречно исто тако удаљеним.

⁴ Цртеже је израдила арх. Катарина Николић, конзерватор, задужена за израду пројекта реконструкције цркве Св. Андрије.

⁵ Младен Црногорчевић, ЦРКВЕ У ГРБЉУ, Гласник Православне далматинске цркве, Задар, 1902-3, стр. 114-115

Много чега, што сељаци причају о ближој околици ове црквице, за цијело се чини фантастичним и предрасудним; но опет сав је изглед да би се равним испитивањем овдје дошло до важних резултата.“

Поп Саво Накићеновић је у свом дјелу поновио податке који су о цркви Св. Андрије деценију раније објављени у раду М. Црногорчевића⁶.

И дон Нико Луковић наглашава мозаички под када у својем културно-историјском водичу „Бока Которска“ помиње цркву Св. Андрије у Кримовици⁷.

Предраг Ковачевић, аутор књиге „Грбаљ“, наводи следеће: „Св. Андрија, у рушевном стању, виде се трагови мозаичног плочника и сматра се да је то најстарија црква у Грбљу“⁸.

Црква Св. Андрије у вријеме земљотреса од 1979. године

Двије фотографије, једна скица са унесеним мјерама основе и аксонометријски приказ цркве Св. Андрије, садржани су у *Попису штете од земљотреса*⁹ сачињеном од стране стручне комисије чији је задатак био утврђивање штета насталих на споменицима културе услед земљотреса од 15. априла 1979. године. Ова документација приказује стање грађевине која је претрпјела рушење свода и сјеверног зида. Такође, показује значајна оштећења грађевине у виду пукотина (Сл. 1, 2; Скица 1).

Сл. 1 - Унутрашњост цркве после земљотреса од 15. априла 1979. године

6 Поп Сава Накићеновић, БОКА, Београд 1913, 555-556

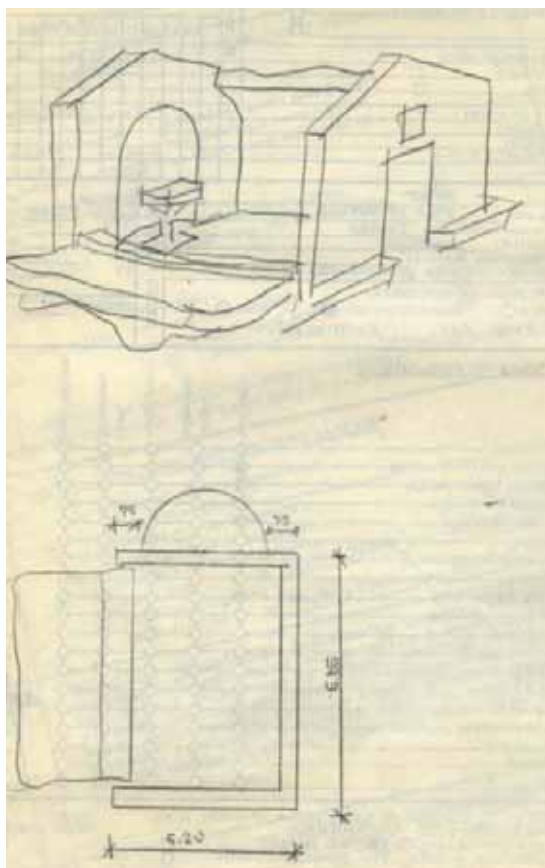
7 Нико Луковић, БОКА КОТОРСКА; Цетиње 1951, 206

8 Предраг Ковачевић, ГРБАЉ, Котор 1964, 76

9 Копија документације под називом ПОПИС ШТЕТЕ ОД ЗЕМЉОТРЕСА налази се у Регионалном заводу за заштиту споменика културе Котор. Извјештај су јуна 1979. године сачинили чланови комисије: мр Булатовић Радомир, дипл. инг. Скорупан Миро и в.г. т. Петковић Звонко

Сл. 2 - Поглед са западне стране на тешко оштећену цркву Св. Андрије

Скица 1 - Основа и аксонометријски приказ цркве Св. Андрије; стање у јуну

Катастарски план из 1837. године

Значајан податак за сагледавање прошлости цркве Св. Андрије везан је за 1837. годину када је настао катастарски план Кривоци. На њему се може запазити изоловани положај цркве у односу на насељене агломерације села, какав је постојао до земљотреса 1979. године. Данашња ситуација се у знатној мјери разликује, будући да дуж пута који се од главне саобраћајнице одваја ка цркви настају нове куће. Једна од њих подигнута је на невеликој удаљености, сјеверозападно од цркве.

Положај цркве Св. Андрије на катастарском плану Кривоци из 1837. године (извод)

Претходна истраживања

Пробна ископавања код цркве Св. Андрије предузета су у јесен 2000. године. Истраживањима је руководио доц. др Михаило Милинковић (Филозофски факултет, Београд) заједно са Вилмом Ковачевић, вишим конзерватором Завода у Котору.

Резултати ископавања објављени су у зборнику радова са научног скупа „Грбаљ кроз вјекове“ одржаног у Котору 11-13. октобра 2001. године, у чланку Михаила Милинковића под насловом „Прилог археолошкој карти Грбља: неки резултати сондажног рекогносцирања 2000. године“.

О сондажном истраживању, на источној страни цркве Св. Андрије, Кримице, др Милинковић је написао следеће: „Сонда 2/2000 постављена је уз спољну страну апсиде, са димензијама 3м x 3м. Овде су пронађени уломци кровног црепа, малобројни уломци грнчарије и један број мозаичких коцкица, од којих су неке нађене спојене са подлогом (сл.8). Испод једног дела апсиде који није био ослоњен на стену затечени су остаци старијег зида, изграђеног наизменично од камена и опеке. Откривени део залази под темеље апсиде и не може се услед тога сасвим јасно сагледати. Ипак, овај зид би могао представљати остатке неког старијег објекта, на којем је у одређеном тренутку подигнута црква. Ово потврђује и различита боја малтера у односу на малтер цркве срушене 1979. г. само би шири археолошки захват могао објаснити контекст старијег зида, тј. каквој је грађевини он припадао.“

Образлажући претпоставку да је црква подигнута на остацима старијег објекта др Милинковић наводи: „Један од разлога за овакву претпоставку је подни мозаик, који свакако није карактеристичан за овај тип цркве. Да ли је он првобитним димензијама, могуће, превазилазио њене оквире, припадајући неком претходном објекту, мораће се још провјерити. Други разлог би био остатак зида, вероватно апсиде испод млађе апсиде црквице срушене 1979. г., у сонди 2/2000, који би могао да представља траг старије грађевине, док су трећи разлог керамички налази, иако су малобројни. Уочавају се две дршке амфора, уломак амфора са ребрастим урезима и један уломак обода већег питоса. Ову генерално римску керамику тешко је у овом тренутку прецизно датовати, али не треба искључити ни њену касноантичку провенијенцију.“

Опис и анализа грађевине

Сл. 3 - Поглед на цркву Св. Андрије са сјеверозапада

Црква Св. Андрије (Сл. 3) припада типу једнобродних грађевина са полукружном апсидом на источној и улазом на западној страни. Зидана је каменом у правилним редовима а засведена полукружним сводом грађеним од камена. Њена унутрашњост је освијетљена са по једним узаним прозором на јужном и сјеверном зиду као и на апсиди. Кров је двоводан са кровним покривачем од каналице.

У архитектури Св. Андрије уочавају се двије фазе градње чије границе су примјетне на фасадама и у унутрашњости цркве. Наиме, старијој фази градње припада простор цркве у цјелини до линије доградње која се јасно уочава на врху западног, источног и јужног зида.

У другој, млађој фази градње, црква је повишена за четири реда камена и том приликом је изграђен полукружни свод од камена (Сл. 4, 6, 7, 8, 9).

Малтер употријебљен у градњи старије фазе справљан је са земљом црвеницом и са већим процентом креча него што је то био случај приликом позније доградње када је малтер справљан са црвеницом и мањим процентом гашеног креча.

Презиђивање дијела апсиде, настало у трећој етапи, запажа се на спољној страни гдје се поремећај у висини редова и поретку камена уочава у нижој зони и то у централном дијелу и на страни према југу (Сл. 5).

Под цркве је покривен мозаиком, оштећеним у великој мјери. На дјеловима мозаичког пода, у наосу са којих су мозаичке коцкице отпале,

под чини малтерна подлога мозаика. У цијелом олтарском простору и у уским тракама дуж јужног и западног зида цркве недостаје мозаички под. У олтарском простору под је покривен каменим плочама неправилног облика, поређаним без одређеног слога. На тој површини није сачувана ни малтерна подлога пода од мозаика. Стога се стиче утисак да је у олтарском простору вршено накнадно попуњавање подних површина које су услед неког разлога остале без мозаика. Судећи по уској траци (ширине од око 5,0 - 15 цм) дуж јужног и западног зида, накнадно попуњеној каменим плочама или земљом (дуж сјеверног срушеног зида се није могло спровести испитивање), мозаички под није ни на једном мјесту у унутрашњости цркве сачуван на споју са зидовима у мјери која би говорила да је настао истовремено са градњом цркве (Сл. 10, 11). Наиме, чињеница да сачувани мозаички под недостаје на споју са зидовима цркве, указује на могућност да је припадао некој старијој грађевини на чијем мјесту је, у каснијој фази, подигнута данашња црква.

У склопу пода у олтарском простору цркве је и постамент зиданог ступца часне трпезе, правоугаоног облика, на чијем западном дијелу је удубљење (реципијент) са каналом за одвод воде дуж бочне ивице. Квалитетом обраде, у оквиру пода олтарског дијела цркве Св. Андрије, овај архитектонски елемент се јасно издваја у односу на рјешења заступљена у обради осталих елемената грађевине, чиме указује на могућност да је изворно припадао некој другачијој инсталацији, те да је у ову цркву донесен са неког другог мјеста (Сл. 12).

Уочено је и да посебну карактеристику цркве Св. Андрије представља затечена обрада зидова у унутрашњости, будући да су сви зидови обрађени фуговањем, осим конхе апсиде која је омалтерисана (Сл. 1, 8, 9, 18).

Анализа је показала да је малтер коришћен за малтерисање апсиде употријебљен и за малтерисање површина зиданог ступца часне трпезе. Овај малтер справљен је са употребом сивкастог агрегата (пијесак) и креча, за разлику од малтера коришћеног за зидање зидова и свода цркве који је справљан са кречом и земљом црвеницом.

Оквир улазног портала формиран је од више квадера клесаног камена, са надвратником у чијој оси је урезан крст. Прозори са прозорском нишом са закошеним бочним странама, од којих је ниша прозора на сјеверном зиду нешто већа у односу на прозор на јужном зиду, израђени су као узани правоугаони отвори. Прозор у апсиди је постављен ексцентрично у односу на осовину цркве. Конха апсиде неправилна је у основи; сјеверна страна је заобљенија у односу на јужни дио са нешто блажом кривином (Цртеж 1).

Остаци кровног покривача од каналице сачувани су након рушења цркве у земљотресу на врху јужног зида и на сјеверном дијелу апсиде. Непосредно изнад крова апсиде стајале су камене плоче, конзолно уграђене у источни зид, које спријечавају продор влаге са горњих површина источне фасаде (Сл. 19).

Фасаде старије фазе брижљиво су зидане као и лице зидова у унутрашњости цркве. Зидане млађе фазе изведено је прецизније и одликује се финијом обрадом.

На западној фасади сачуване су оригиналне спојнице од кречног патинираног малтера.

У темељној зони јужног и западног зида уочава се дубина темељне стопе од два или три реда камена као и темељно проширење од 10-20 цм. Темељни зидови су грађени од крупнијег приклесаног камена сложеног у редове. Малтер за зидане је кречни, са употребом земље црвенице.

Пропорцијска анализа основе; величина мјерне јединице

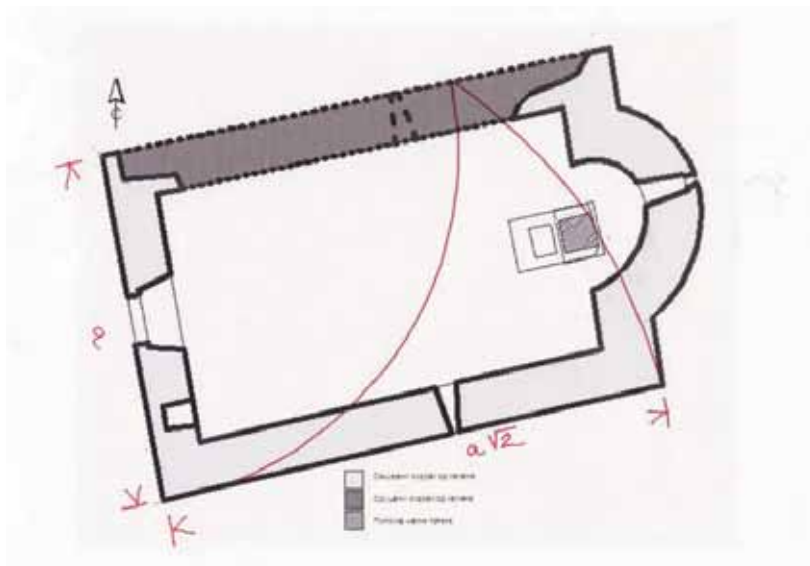
Правоугаона основа цркве са полукружном апсидом на источној страни заснована је на уобичајени начин са односом страна $a \times a \times 1,41$. (Цртеж 1) Из мјерних величина страна може се израчунати мјерна јединица коришћена за размјеравање цркве. То је стопа величине 31,33 -31,50 цм уз помоћ које је оформљена основа цркве са следећим димензијама страна:

Ширина краће стране правоугаоне основе (западна фасада): 15 стопа $31,33 \text{ цм} = 470 \text{ цм}$

Дужина дуже стране правоугаоне основе (јужна фасада): 22 стопе $\times 31,33 \text{ цм} = 690 \text{ цм}$

Укупна дужина (са апсидом): 25 стопа $\times 31,33 \text{ цм} = 782 \text{ цм}$

Дебљина зидова износи 63 - 65 цм, односно, двије стопе.

Цртеж 1 - Основа цркве Св. Андрије, пропорцијска анализа

Сл. 4 - Поглед на западну фасаду цркве, 2011. године

Сл. 5 - Поглед на источни зид са апсидом, у нижој зони апсиде примјетно је презиђивање

Сл. 6 - Југоисточни угао са уочљивом границом дограђеног дијела (четири реда камена и кровни вијенац)

Сл. 7 - Јужна фасада са прозором, откривеним темељним проширењем границом презиђивања (четири највиша реда камена и кровни вијенац)

Сл. 8 - Унутрашњост цркве, југоисточни угао са линијом старијег крова на источном зиду и познијим сводом

Сл. 9 - Унутрашњост цркве, југозападни угао; линија старијег двоводног крова на западном зиду, дограђени дио и познији свод

Сл. 10 - Мозаички под у југозападном углу цркве

Сл. 11 - Мозаички под дуж јужног зида цркве

Сл. 12 - Постамент часне трпезе са удубљењем за одвод воде

Архитектонске анализе

Архитектонском анализом података у сонди на источној страни цркве, гдје су током 2000. године вршена археолошка истраживања под руководством др Милинковића и у којој су током истраживања у кампањи 2010-2011. године извршена мања чишћења откривених површина од корова и земље, утврђено је следеће:

- Јужни дио источног зида као и јужни дио апсиде темељени су на чврстом тлу односно на природној стијени тако да темељна стопа на овом дијелу грађевине није изведена већ се зидови директно ослањају на стјеновито тло. Исти принцип, тј. темељење без одговарајуће дубине темељне стопе, претпоставља се, био је примијењен и на сјеверној страни источног дијела цркве гдје је тло састављено од земље а што је током времена условило, посебно услед утицаја подземних вода са падине на којој је црква подигнута, оштећење, односно, „пропадање“ дијела пода у олтарском простору, пукотине на источном зиду и у оси конхе апсиде. Таква оштећења могла су проузроковати и дјелимично рушење најнижег дијела зида у оси апсиде што је за последицу имало потребу санације насталог оштећења, односно, формирање новог темељног зида на сјеверној половини апсиде. Остаци накнадног темељног зида апсиде откривени су у сонди на источној страни (Сл. 13,14).
- Накнадни темељни зид у средишњем и сјеверном дијелу апсиде зидан је са каменом и опеком; као грађевински материјал за његову градњу употријебљени су и дјелови подлоге подног мозаика из цркве (Сл. 17). Ти фрагменти су могли потицати од оштећеног мозаичког пода у олтарском простору, будући да је тај дио простора био обухваћен санацијом.
- Састав малтера, са којим је зидан накнадни темељни зид на сјеверном дијелу апсиде, идентичан је са малтером којим је омалтерисана конха и калота апсиде што, с обзиром на релативну хронологију градње цркве у цјелини, указује да је интервенција на санацији темеља изведена у једној од најмлађих етапа које су се одвијале на цркви Св. Андрије. Стога се може претпоставити да је копање око цркве и „за олтаром“ како је забиљежио Младен Црногорчевић, било узроковано потребом поправке цркве, те да се ова интервенција могла догодити крајем 19. вијека.
- У дубљем дијелу ископаног терена под апсидом налази се још један зидић дужине око 60 цм, дебљине око 20 цм. Зидан је са употребом камена и опеке као и дјелова подног мозаика из цркве (Сл. 13,15, 16).

За овај зид, будући да није био откривен у довољној мјери, проф. Милинковић је претпоставио да можда представља дио старије апсиде испод апсиде данашње цркве. Сада, када је јасно да нема конструктивну везу ни са једним дијелом грађевине, а с обзиром на начин зидања мјешовитим материјалом, чини се да је овај комад зида могао бити урађен у фази припремних радова (као привремена потпорна конструкција) за зидање накнадног темељног зида.

- Лошија техника градње која се запажа на апсиди, у доњој зони, указује на президјивање након интервенција које су изведене на ојачању темеља (Сл.5).

Уклањањем малтера из апсиде и сондажним испитивањем дјелова грађевине утврђено је следеће:

- Конха и калота апсиде у цјелини припадају старијој фази градње цркве (Сл. 18).
- Мањом сондом, са јужне стране постамента часне трпезе, испитана је висина каменог блока који је, како се претпоставља, у секундарној функцији коришћен као постамент зиданог ступца часне трпезе. На површини западног дијела постамента, испред часне трпезе, исклесано је правоугаоно удубљење (реципијент) са прорезом дуж јужне стране који је служио за одвод воде (Сл. 12). Висина каменог блока постамента износи око 35 цм.
- Сондажним испитивањем на крову апсиде (Сл. 19) утврђени су подаци о нагибу крова првобитне цркве, сачувани на јужној и сјеверној страни источног зида. Линија президјивања приближно се поклапа са нагибом крова старије цркве која је имала дрвену кровну конструкцију („кабручи“ у тексту Младена Црногорчевића), видну у унутрашњости цркве. У млађој фази градње израђен је кровни вијенац на свим странама повишене цркве као и на апсиди, чија висина је задржана, а за кровни покривач је употребљена каналалица. Остатак крова од каналалице, из млађе фазе градње, сачуван је у сјевероисточном углу крова апсиде.

Сл. 13 - Сонда на источној страни цркве; март 2011. г.

Сл. 14 - Остатак накнадног темељног зида апсиде; поглед са сјеверне стране

Сл. 15 - Изглед зидића испод сјеверног дијела апсиде

Сл. 16 - Фрагмент мозаика узидан у накнадни зидић у дубини сонде; са десне стране је фрагмент мозаичког пода откривен у сонди на источној страни

Слика 17 - Подлога мозаичког пода употребљена као грађевински материјал за зидање накнадног темељног зида апсиде; изнад је фрагмент мозаика откривен у сонди на источној страни

Сл. 18 - Поглед на унутрашњост апсиде после обијања малтера

Сл. 19 - Сонда на јужној страни крова апсиде

Закључак

Спроведена архитектонска истраживања показују да је црква Св. Андрије саграђена на мјесту на којем је од раније постојала старија грађевина непознате намјене чији под од мозаика је уклопљен у под цркве. У изведеним сондажним ископавањима нису утврђени никакви други архитектонски остаци који би се могли довести у везу са мозаичким подом.

Најближа паралела мозаичком поду из цркве Св. Андрије је мозаички под бистијерне у Бигови¹⁰. Сличан под откривен је и у Костањици, испод пута, у дворишту породице Дјучић¹¹. Намјена просторије у којој је стајао недавно откривени мозаик у Костањици, није могла бити утврђена.

Особине градње цркве Св. Андрије указују на могуће вријеме њеног настанка које се, у одсуству поузданих историјских података, може претпоставити довођењем у везу са сличним грађевинама подизаним на подручју Доњег Грбља.

10 М. Милинковић, нав. дј. 34-35

11 З. Чубровић, ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ И ЗАШТИТИ ГРАДИТЕЉСКЕ БАШТИНЕ МОРИЊА, Годишњак Поморског музеја у Котору ЛВ-ЛВИ, Котор 2008, 318

Традиционалне одлике градње црквених грађевина у Грбљу и на ширем подручју Боке указују да је црква Св. Андрије саграђена током 16 или почетком 17. вијека. У обнови која је настала крајем 18. или почетком 19. вијека црква Св. Андрије је добила изглед какав је постојао до земљотреса од 1979. године када је претрпјела рушење. Услед оштећења изазваних особеностима тла коме није прилагођен начин темељења у источном дијелу грађевине, крајем 19. вијека изведено је ојачање темеља апсиде и дјелимично презиђивање њене најниже зоне. Презиђивање на апсиди, са њене спољашње стране, може се запазити с обзиром на поремећај редова и слога камена.

Најближу паралелу архитектури цркве Св. Андрије представља црква Св. Вартоломеја, Кримовице, која је удаљена око 1,5 км од цркве Св. Андрије. И у градњи Св. Вартоломеја запажају се двије фазе градње. Старијој фази одговарала је дрвена кровна конструкција која је у познијој доградњи замијењена сводом од камена. У оквиру млађе фазе зидови цркве Св. Вартоломеја повишени су за 6 редова. Посебну сличност између ова два храма представља унутрашњи изглед апсиде са ниском калотом.

Као и црква Св. Андрије, Св. Вартоломеј спада у најстарије цркве Грбља. Подни мозаик у цркви Св. Андрије и предање о њеној старини, нашли су своју потврду у најновијим истраживањима која су показала дугу традицију култног простора на мјесту овог храма.

Zorica ČUBROVIĆ

**ARCHITECTURAL RESEARCH OF CHURCH OF SV. ANDRIJA
(ST. ANDREW CHURCH), KRIMOVICE, DONJI GRBALJ**

Summary

Architectural research of St. Andrew's in Krimovice was aimed at the study of the construction chronology of this church, which regarding its mosaic floor is assumed to belong to the circle of the oldest churches in the Boka Bay. The opinion that this church was built on the site on which an older building had existed, was also presented as a presumption by Prof. Mihailo Milinković who was the leader of the test research works performed in 2000. His opinion was in addition based on the evidence that under the apse there was a wall which could have originated from an older building that had preceded the construction of the present church.

Within the performed architectural research of the building it was proved that in the foundation zone of the apse additional works were performed to reinforce the foundation which, as it could be concluded, was necessary because of the damage of that part of the building. The main clue for such conclusion was provided by the analysis of the mortar used for the construction of the northern foundation wall of the apse different from the mortar used for the construction of the other foundation walls of the church. That fact corresponds to the evidence of rebuilding in the lowest zone apse, as well as to the evidence regarding the altar part of the church where, instead of the mosaic floor, the floor made of stone slabs was found. It was proved that the wall in the deeper zone of the northern apse cannot, according to its characteristics, come from an older construction.

It was concluded that in the previous excavations, which had limited scope, no architectural remains were found that could lead to the connection with the mosaic floor. The analysis of the architectural traits of the construction of St. Andrew's Church proved that it was erected in the 16th or early 17th century. In the renovation which took place in the late 18th or early 19th century St. Andrew's Church acquired the shape which had existed up to the earthquake in 1979 when it suffered ruin. Due to the damage conditioned by the particularity of the ground to which the mode of foundation construction in the eastern part of the building was not suited, in the late 19th century the reinforcement of the foundation and partial rebuilding of the lowest zone were performed. The rebuilding of the apse on its external side can be noticed because of the irregularity in the rows and arrangement of stone.

The closest parallel to the architecture of St Andrew's church is presented in the Church of Sv.Vartolomej (St. Bartholomew's) Krimovice, at the distance of 1.5 km from St Andrew's church.

Катарина НИКОЛИЋ

ПАЛАТА РАДИМИРИ – ЉУТА прилог познавању стамбене архитектуре Доброте - I дио

Кључне ријечи: Љута, Доброта, Котор, Бока Которска, палате на Љутој, палате у Доброти, породица Радимири, историјска архитектура Боке Которске, стамбена архитектура Боке Которске.

Увод

Тема овог рада који ће бити објављен у два дијела, су стари стамбени комплекси у насељу Љута, који представља историјски дио Доброте и њен најсјевернији дио према Ораховцу. Стамбене комплексе описане у раду, саградиле су познате добротске трговачке и капетанске породице Радимири и Дабиновић, које потичу са Љуте.

Циљ рада је презентација резултата архитектонских истраживања извршених током 2012-2013. године, која су дала нове податке о изворној урбанистичкој матрици Љуте, те начину организовања и функционисања насеља и његових имања, као и њиховом односу са морем и залеђем.

Изузетан допринос истраживању дали су госпођа Анушка Злоковић и Василије Злоковић из Котора, потомци породице Дабиновић, градиатеља једног од предметних стамбених комплекса, којима дугујем велику захвалност.

ОПИС И АНАЛИЗА ЗАТЕЧЕНОГ СТАЊА

Историјат насеља

Насеље Љута налази се на самој обали мора, на уском приобалном појасу испод Јадранске магистрале, непосредно испод стрмих литица Добротске Горе. На јужној страни ограничено је локалитетом Расовина, а на сјеверној ријеком Љутом. Кроз насеље пролази приобални локални пут чија година изградње није позната, али се на основу историјске документације зна да је постојао 1837. године.

Савремена топографска карта Боке Которске са означеним положајем насеља Љута

У млетачком издању Которског статута из 1616. године, у члану 140 за који се сматра да је написан 1301. године, насеље се први пут помиње под старим називом *Дурантум*¹, док се данашње име *Љута* први пут помиње у првој половини 15. вијека².

У раду Милоша Милошевића под називом *Један документ о развоју поморства Доброте и Љуте с почетка 18. вијека*³ говори се о успону поморства ова два насеља и њиховом уједињењу на основу документа венецијанског провидура Анђела Ема из 1717. године.

До 1717. године становници Љуте били су сврстани у категорију мануелних радника и сељака који су радили на физичким пословима изградње грађевина и утврђења. Уз дугогодишње припреме и напоре, и уз значајно повећање броја становника, мјештани Љуте успјели су да створе „такво велико тијело помораца да је према њему сасвим ништаван број помораца самог града Котора и других мјеста залива.“⁴ Поменути документ дозвољено је спајање Доброте и Љуте у једну цјелину, добијање статуса поморског насеља и право на избор капетана.

1 Dabinović, Stj. Anton: *Oko imena pomorskog naselja Ljute* (GMPK VI, 1957) 181

2 Ibidem, 181-186

3 Milošević, Miloš: *Jedan dokumenat o razvoju pomorstva Dobrote i Ljute s početka XVIII vijeka* (GPMK V, 1956), 77-83

4 Ibidem, 80

Чак и на основу ограниченог броја наведених историјских података, може се пратити начин на који је насеље Љута, кроз труд генерација својих становника, доживјело економски напредак и тиме стекло услове за унапређење административног статуса – од насеља мануелних радника и сељака у поморско насеље са правом избора капетана.

Изглед насеља Љута у подножју Добротске горе

Развој насеља у периоду 17-19. вијека, указује на сложenu генезу и међусобне односе мањих градитељских цјелина и имања. Тако и наизглед тешко разумљиви подаци на грађевинама предметне цјелине, уочени током архитектонских истраживања, упућује на разумјевање начина функционисања и живота становника Љуте.

СТАМБЕНА ЦЈЕЛИНА РАДИМИРИ

Опис и анализа

Предметно имање налази се катастарској парцели број 41 (по новом премјеру), у централном дијелу Љуте, на локалитету под називом Мончулово, јужно од цркве Св. Петра.

Данашње имање, које је само дио некадашњег, много већег, налази се између двије саобраћајнице – савремене Јадранске магистрале која је прекинула историјску границу имања према истоку и локалног приобалног пута. На страни према мору, комплекс је затворен високим каменим оградним зидом. Историјски дио имања чинили су и велика камена понта и мадраћ испред куће.

Имање се налази на денivelисаном терену, а висинска разлика у правцу исток-запад износи скоро 9 метара.

Изглед комплекса, поглед са мандраћа

У централном дијелу стамбеног комплекса породице Радимири налази се палата спратности Су+Пр+2+Пк. Испред и иза палате су поплочана дворишта: у предњем дворишту уз сјеверо-западни дио оградног зида сачувани су остаци помоћног објекта спратности Пр+Пк. У задњем дворишту, непосредно уз палату, је бистијерна са сачуваном изворном каменом круном бунара, док је иза ње приземна рушевина помоћног објекта.

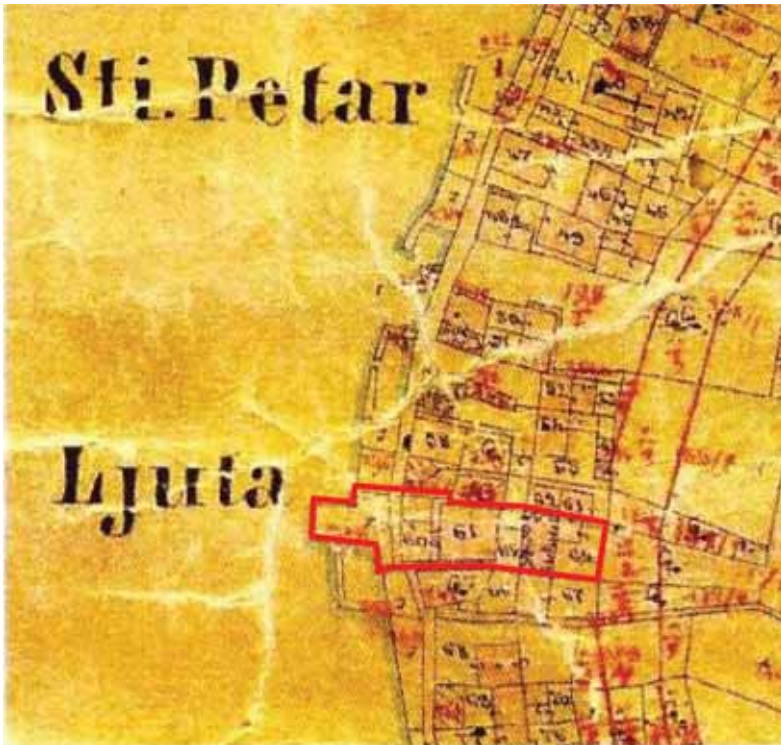

Изглед јужне и источне фасаде

Анализом историјске документације из XIX вијека, сазнајемо да је у вријеме израде катастарског плана из 1837. године имање захватало већу површину него данас. Упркос томе, диспозиција објеката на имању била је идентична данашњој.

Аустријски катастарски план из 1837. г.

Аустријски катастарски план са краја 19. вијека

Архитектура

Архитектура главне грађевине комплекса конципирана је у складу са принципима традиционалне архитектуре Боке: функције су одјељене по спратовима, са конобом и магацинским простором у најнижој етажи, дневним, примаћим и спаваћим собама на спратовима и кухињом у поткровљу. Фасаде су једноставне и равне, без балкона и са прозорским отворима груписаним у вертикалне осе. Спратност палате је Су+Пр+2+Пк.

Основа палате је трапезастог облика, а димензије њене основе су приближно 15x11,40 метара.

Димензије основе помоћног објекта у предњем дворишту су приближно 7x5,20, а у задњем 7,80x10,60 метара.

Упркос једноставности, главна грађевина – палата има изражене стилске карактеристике, које се огледају у профилисаним оквирима прозора и врата, централно позиционираној виђеници на главној фасади, а међу осталим грађевинама Љуте истиче се и својом величином.

Централна грађевина има укупно тридесет прозора и троја врата.

Оквири прозора и врата украшени су богато профилисаним каменим потпрозорним и натпрозорним гредама.

Иако је затечена без крова, подаци указују да је палата имала троводни кров, са централном видоницом на западној страни и угаоном видоницом на југоисточном углу.

Анализом старих планова сазнаје се да је уз јужну страну имања постојало дворишно, једнокрако степениште којим се са нивоа приобалног пута приступало задњем дворишту са бистијерном. Степениште је имало двије зидане капије: једну на самом почетку степеница, а другу на њиховом крају, тј. на улазу у задње двориште са бистијерном.

Изглед централног степеништа на главној фасади

На источној страни куће, сачувани су остаци два димњака, као и два вертикална, опеком озидана канала. Први канал служио је за спровођење кишнице са крова у бистијерну, а други за одвод отпадне воде из кухиње у поткровљу.

Иако због дугогодишње напуштености нису сачуване међусpratне таванице, њихов положај, димензије и конструкција могу се утврдити на основу сачуваних лежишта у зидовима.

Уз сјеверозападни угао куће, у нивоу сутерена и приземља накнадно је дограђена омања просторија приближно квадратне основе. Доградња у нивоу приземља има асиметрично засведену таваницу покривену бетонским једноводним косим кровом, као и мали прозор на западном зиду.

У нивоу сутерена, унутрашњост је неприступачна. На основу података може се претпоставити да је ово био санитарни објекат – тоалет у нивоу приземља, док се у доњој етажи налазила септичка јама која је била у вези са подземним каналом, до мора.

Изглед улаза у анекс уз сјеверо-западни угао куће

На катастарском плану из 1837. године овај анекс није постојао, што указује да је дограђен касније, током 19. вијека.

Након рашчишћавања унутрашњости палате, у нивоу пода сутерена, пронађене су двије надпрозорне конзоле – мензоле. Претпоставља се да су припадале старијој кући, од које су у потпуности сачувани сјеверни, јужни и источни зидови до нивоа данашњег приземља, као и дио западног зида према мору са остацима прозора са мензолама.

Изглед новооткривених камених конзола са прозора старије куће

Помоћни објекат у предњем дворишту

У оградни зид предњег дворишта оклопљен је помоћни објекат чија намјена није позната, мада се може претпоставити да је коришћен као коњушница, остава или магацински простор. Сачувана су три оградна зида имања, што указује на могућност да је објекат био отворен на страни према дворишту. Објекат је приземан и био је покривен једноводним косим кровом. У нивоу крова, на западном оградном зиду, налази се правоугаони прозор.

Изглед помоћног објекта у предњем дворишту

Помоћни објекат у задњем дворишту

Помоћни објекат у задњем дворишту једноставна је грађевина правоугаоне основе, димензија 7,8 x 11,25 метара, са једином видљивом фасадом оријентисаном према мору.

На западној фасади налазе се два прозора и врата. На аустријском катастарском плану из 1837. године, предметни објекат приказан је као цјелина са објектом на сусједној катастарској парцели број 40, уз јужну страну данашњег имања. Иако је у новије вријеме, сусједни дио објекта обновљен до нивоа првог спрата, сачувани су подаци који свједоче о јединствености ова два дијела, као и о његовој изворној висини.

Помоћни објекат зидан је крупним притесаним каменим блоковима од локалног кречњака сиве боје, неуједначеног облика и величине. Дебљина зидова у приземља износи 70 цм.

О постојању дрвене међуспратне таванице, изнад приземља, свједоче сачуване уграђене камене конзоле на унутрашњој страни подужних зидова.

Након рашчишћавања, у унутрашњости објекта утврђена је изворна нивелета пода, са очуваним остацима подних плоча од ђуричког камена, правоугаоног облика и различитих димензија.

Помоћни објекат затечен је са незнатним оштећењима, узрокованих сеизмичким утицајима, вишедеценијском напуштеношћу и самониклом вегетацијом.

Рецентне доградње са сјеверне и јужне стране помоћног објекта представљају изузетну негативност и нарушавају интегритет историјског објекта и немогућност да се објекат врати у изворно стање.

Бистијерна

У задњем дворишту, непосредно уз сјеверо-источни угао палате налази се бистјерна. По својој архитектури, конструкцији, волумену, начину уклапања између куће и помоћног објекта у задњем дворишту, те начину прикупљања воде са сусједних кровова помоћу озиданих вертикалних канала и хоризонталних камених олука, бистјерна представља изузетно вриједан елемент предметне цјелине.

Изглед бистијерне у задњем дворишту

Димензије бистијерне су 4,30 x 4,30 x 4,30 метара, док њена запремина износи приближно 70 кубних метара. Зидана је правилно клесаним блоковима локалног кречњачког камена, са везивом од кречног малтера и додатком глинасте земље – црвенице.

Наплавна површина бистијерне израђена је у виду терасе поплочане изузетно прецизно клесаним плочама од сивог кречњака, са уским спојницама, у чијем центру се налази једноставно декорисана камена круна бунара. Окружена са свих страна објектима, слободна јужна страна тераса завршена је ниским каменим зидом и има улогу клупе за сједење, док је малим степеништем на истој страни повезана са платоом задњег дворишта.

Палата има директну везу са терасом над бистјерном, кроз врата на источном зиду, у нивоу другог спрата.

Материјали и технике градње

Све грађевине (палата, помоћни објекти, бистијерна, оградни зидови и поплочане површине) зидани су масивним зидовима дебљине ~65-80 cm, од локалног кречњачког камена уједначеног облика и величине, у правилним редовима. Нарочито пажљиво зидани су углови објекта.

На централној грађевини – палати у великој мјери коришћен је корчуланаски камен и виду декорисаних оквира прозора и врата.

Изглед профилисаних оквира прозора од корчуланског камена

Изглед надпрозорних лукова који су у старијој фази зидани опеком, а у млађој каменом

Иако су све фасаде изворно биле са видним каменом, фугованим кречним малтером, јужна и источна фасада, у некој од млађих фаза, омалтерисане су кречним малтером са додатком мљевене цигле и/или земље црвенице која је временом формирала изузетно лијепу неуједначену мрку боју. Јужна фасада додатно је украшена малтерном облогом у двије боје (мрка и бјеличасто-розикаста) са вертикалним угаоним зубцима и хоризонталним тракама изнад и испод прозора. Иако ова фасада представља млађу интервенцију, због ријеткости састава малтера, боје и декоративног рјешења, као и високог степена очуваности, сматра се изузетно вриједном.

Елементи камене пластике пронађени током чишћења

Фото документација ПКЗ-а након земљотреса 1979. године

Након земљотреса 1979. године, поред осталих насеља, израђене су и фотографије стања Љуте. Фотографије су израђене од стране стручњака ПКЗ-а из Варшаве (Пољска) као дио помоћи пољских стручњака погођеном подручју Боке. Фотографије представљају драгоцену документацију о стању и аутентичности историјске архитектуре насеља Которско-рисанског залива.

У колекцији постоји пет фотографија предметног комплекса Радимири на Љутој које показују да је тадашње стање било слично данашњем и да је комплекс и тада био напуштен и врло оштећен, без крова и обрастао само-никлом вегетацијом.

Драгоцјени податак који се уочава на овим фотографијама представља сачувани фрагмент волуте на сјеверној страни централне видioniце на главној фасади, који је данас скоро потпуно изгубљен. Такође, у периоду снимања, у потпуности је био сачуван димњак на југоисточном углу куће.

Изглед главне западне фасаде комплекса

Изглед источне фасаде палате

Хронологија

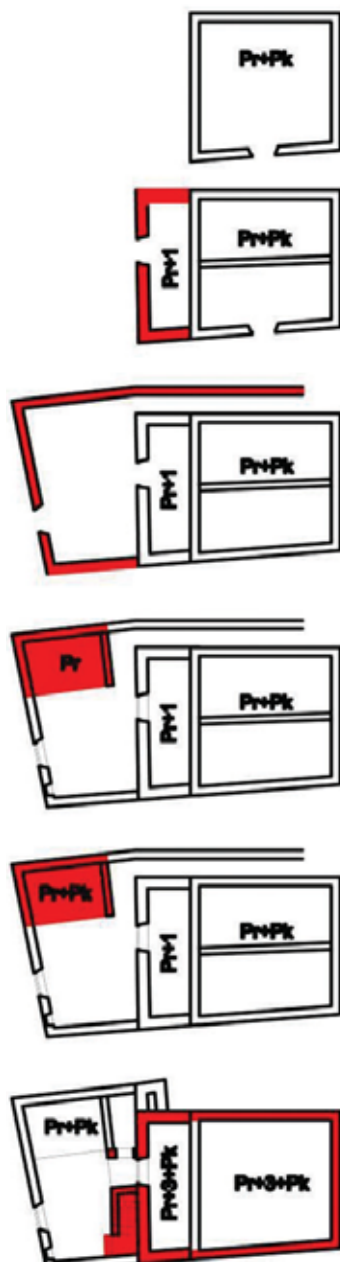
Тачна година изградње цјелине или појединих грађевина није позната. Из земљишних књига Историјског Архива у Котору сазнајемо да је стамбену цјелину саградила породица Радимири, као и да је до 1870. године имање било у власништву исте породице. Након тога, власништво се често мијењало, о чему такође постоје прецизни архивски подаци.

Сачувана фасада старије куће са видљивим остацима двије фазе градње

Архитектонском анализом грађевине, техника градње и материјала може се претпоставити да попречни зид који се налази у унутрашњости куће у нивоу сутерена и дијелом приземља, представља фасаду старијег објекта који се налазио на мјесту данашње палате. Остали зидови у нивоу приземља такође су припадали старијој кући. На основу сачуваних остатака претпоставља се да је њена спратност била П+1.

Током архитектонских истраживања откривени су подаци који свједоче да је кућа имала велики портал на јужној фасади, као и прозоре на сва четири зида. Остаци портала на јужном зиду и данас су видљиви, а зазидани прозори на источној фасади могу се видјети на

Shema hronologije građenja glavne kuće

унутрашњој страни зидова првог спрата. На јужном и сјеверном зиду сачуване су камене конзоле које су носиле дрвену међуспратну конструкцију.

Може се претпоставити да је услијед јачања економске моћи породице Радимири током 18. вијека, о којој се говори у документу провидура Анђела Ема⁵, дошло и до доградње са западне стране старије куће у висини сутерена, приземља и првог спрата. Зидови старе куће, овом приликом уклопљени су у нову, већу и богатију кућу, сви прозорски отвори зазидани, а унутрашњост старе куће претворена у магацински или други помоћни простор.

На два аустријска катастарска плана из 1837. године и са краја XIX вијека, препознају се сва три данашња објекта – палата и два помоћна објекта, као и степениште на главној фасади палате, што свједочи да је већ тада кућа могла имати данашњу спратност. На оба плана, уочена је мања грађевина прислоњена уз источни зид помоћног објекта у задњем дворишту, која није уочена током посљедњих истраживања.

На историјским плановима, такође се може уочити и дворишно степениште уз јужну страну куће које води од доњег, приобалног пута до задњег дворишта.

На основу казивања становника Љуте, палату је 1921. године захватио пожар, након чега је до данас остала напуштена.

Анализа оштећења и негативности

Предметни комплекс налази се у запуштеном стању, обрастао самоо-никлом вегетацијом, без крова, међуспратних таваница, зидова и прозора, и са озбиљним конструктивним оштећењем југо-западног угла.

На фотографијама, снимљеним после земљотреса 1979. године, оучава се да је стање комплекса и тада било слично данашњем.

Највећу негативност затеченог стања комплекса представља вишеде-ценијска напуштеност, небрига и одсуство живота. Такво стање узроковало је постепено пропадање грађевина, појаву пукотина и сличних оштећења.

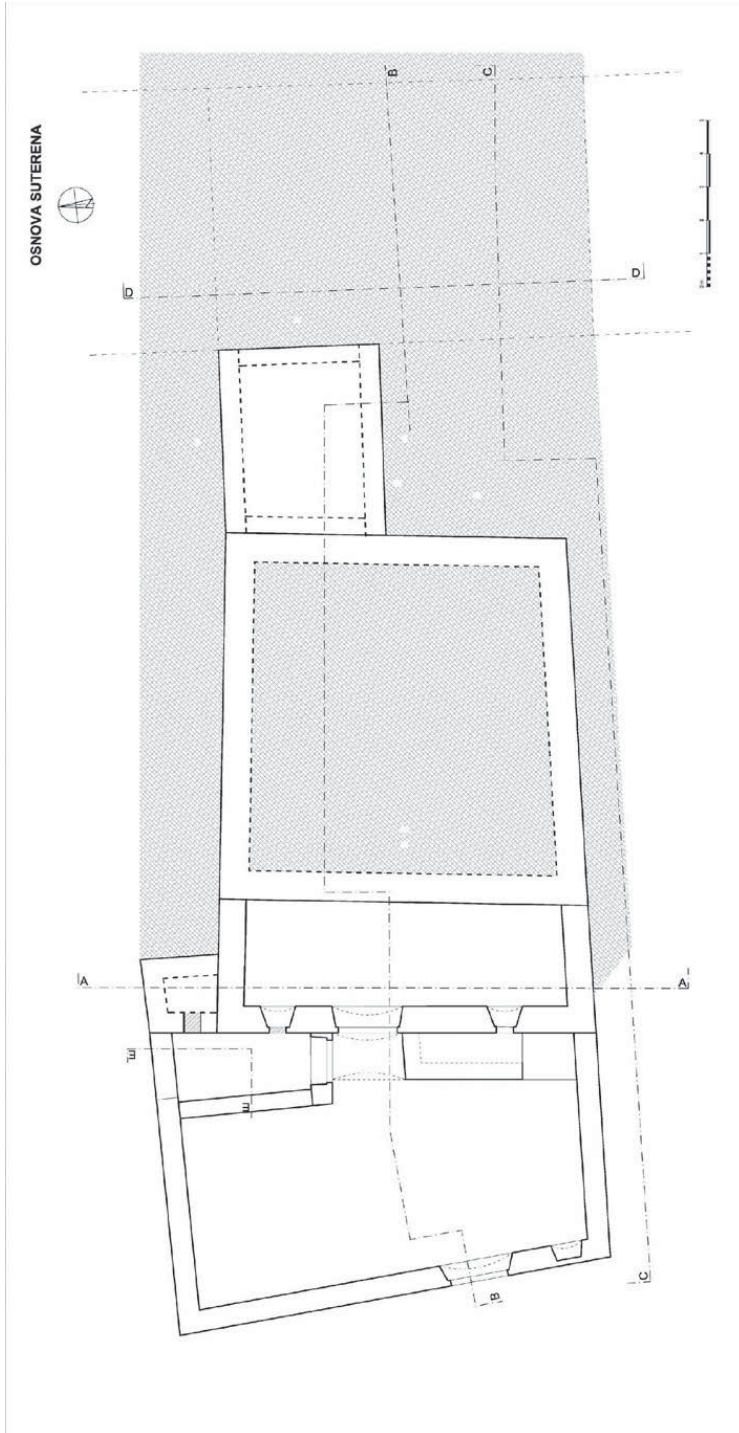
⁵ Милошевић, Милош: Један докуменат о развоју помоста Доброте и Љуте с почетка ХVIII вијека (ГПМК В, 1956), 77-83

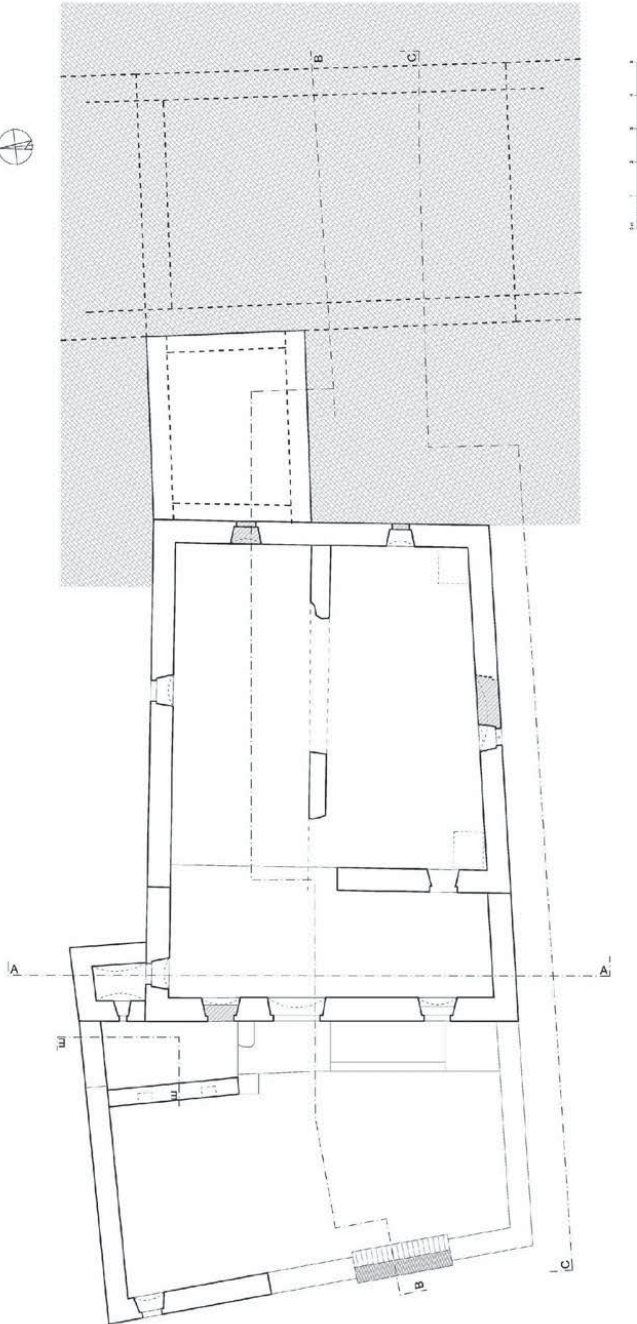
Изглед пукотине на југозападном углу главне куће

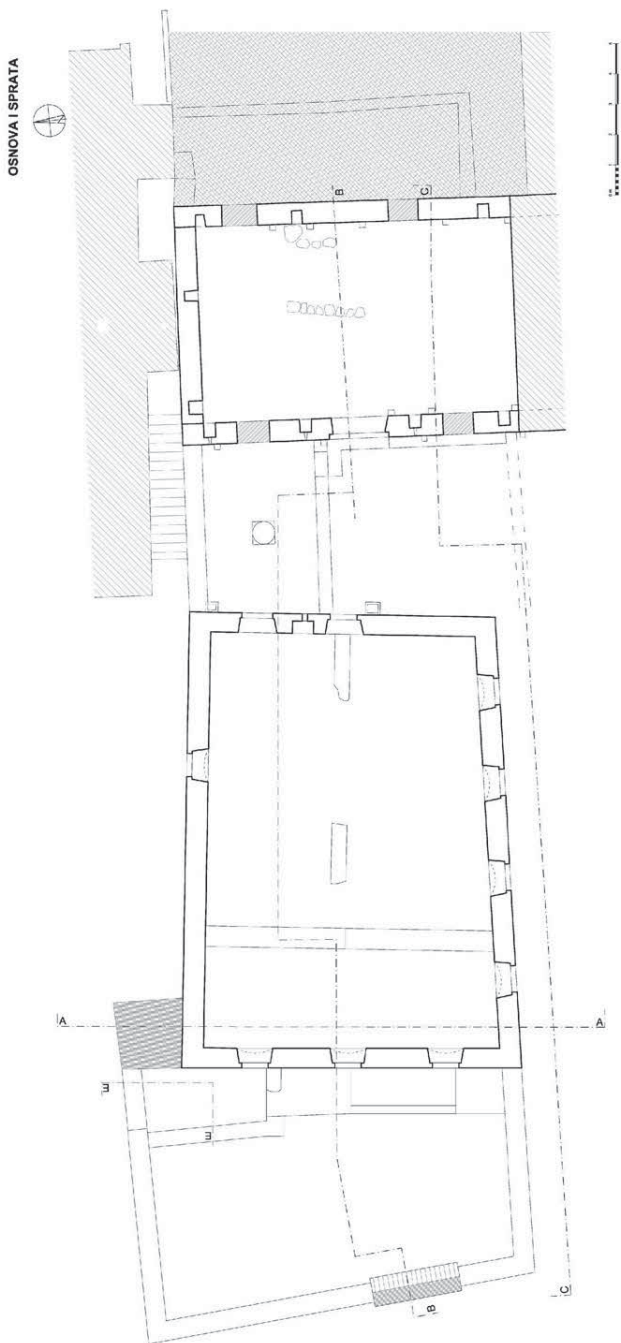

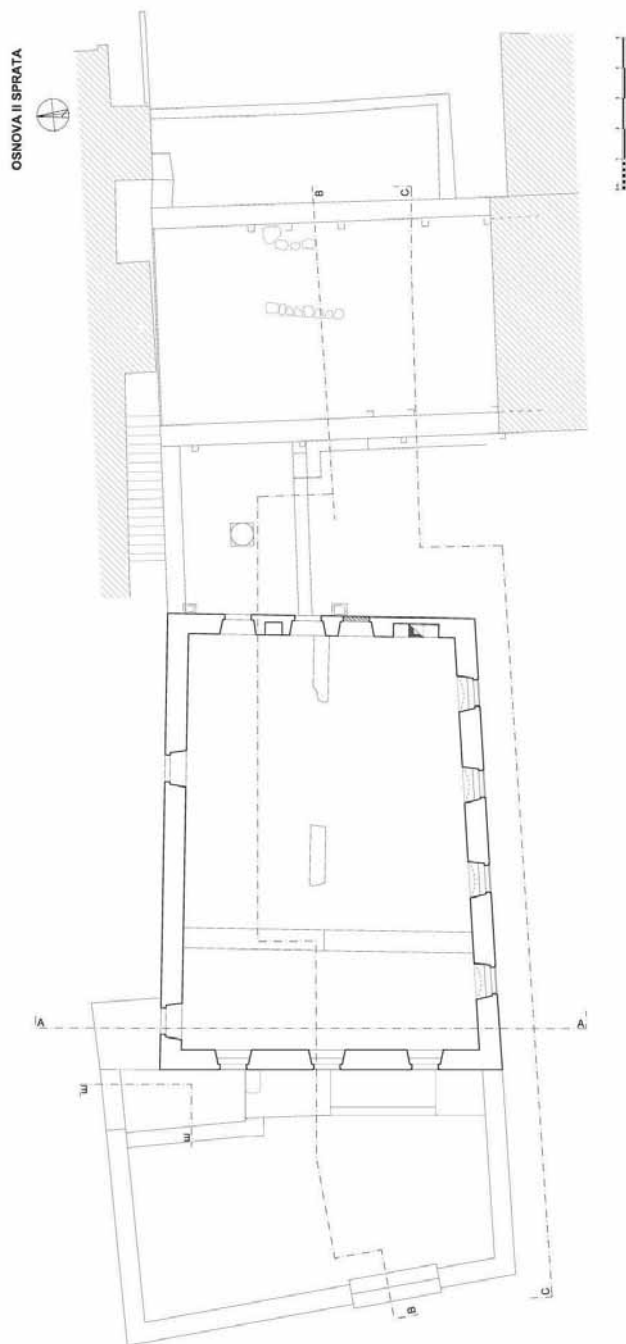
Изглед оштећеног прозора у нивоу првог спрата на главној фасади

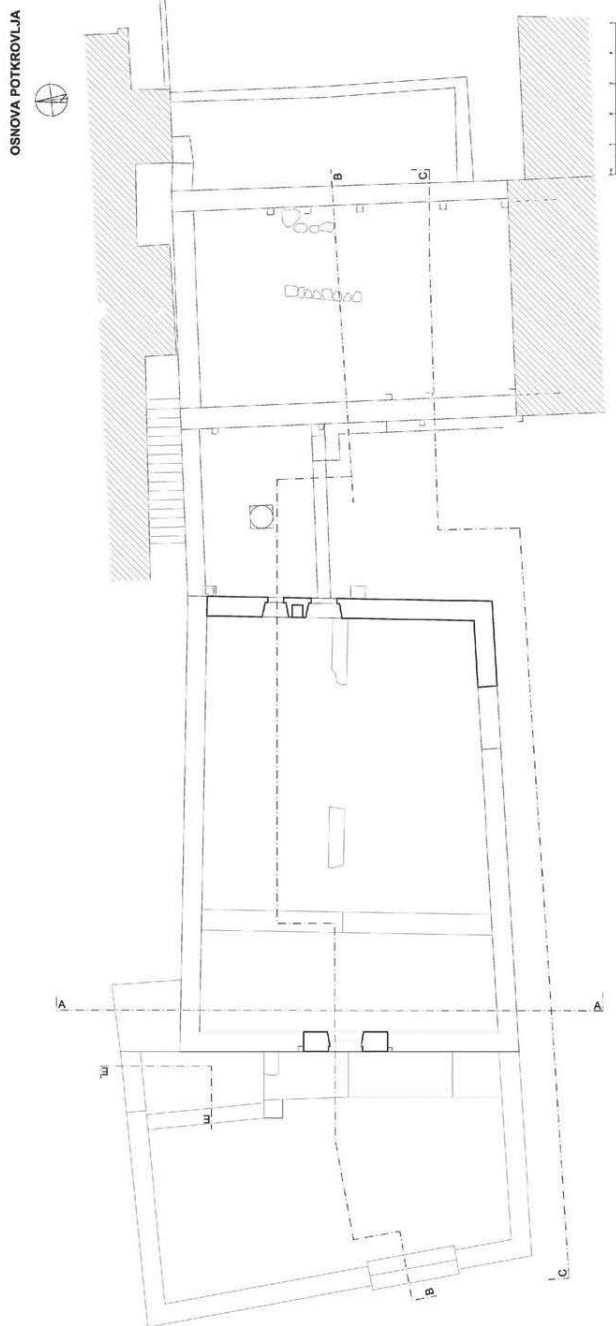

OSNOVA PRIZEMLJA

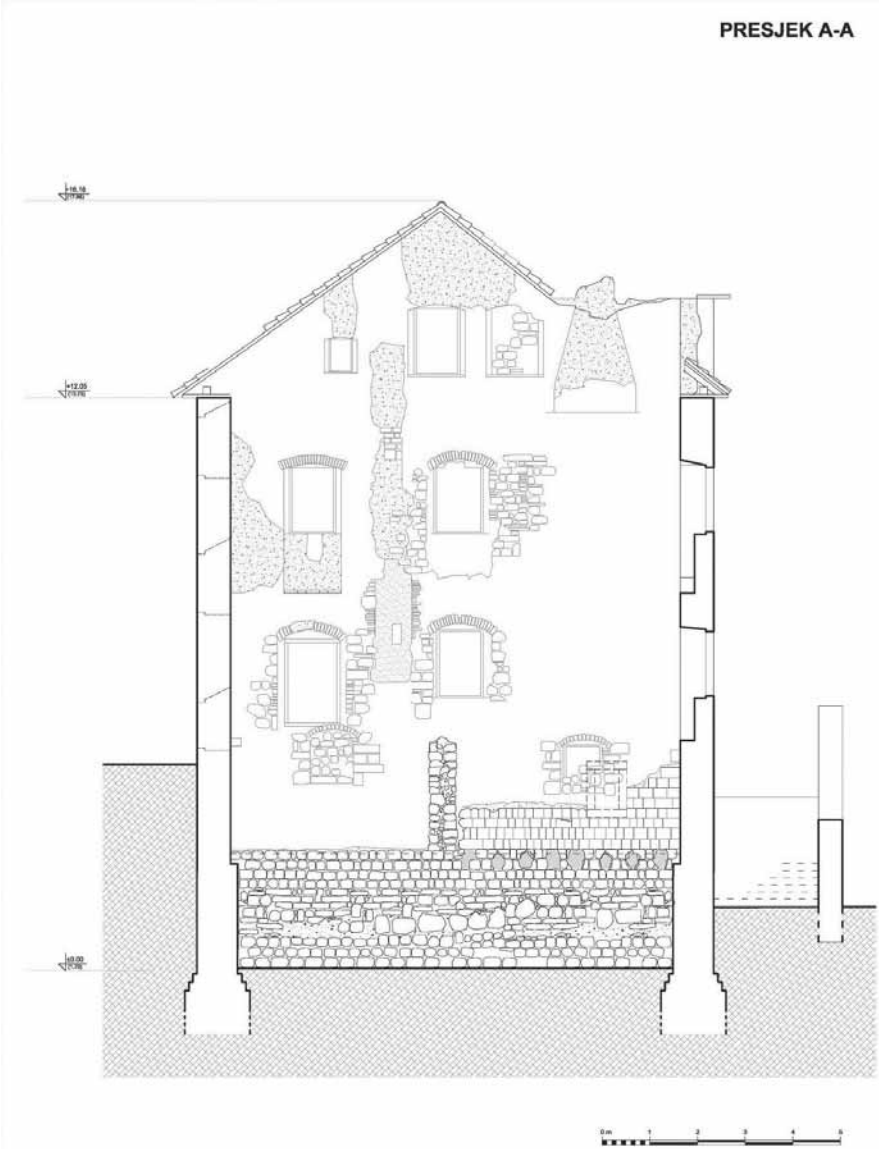

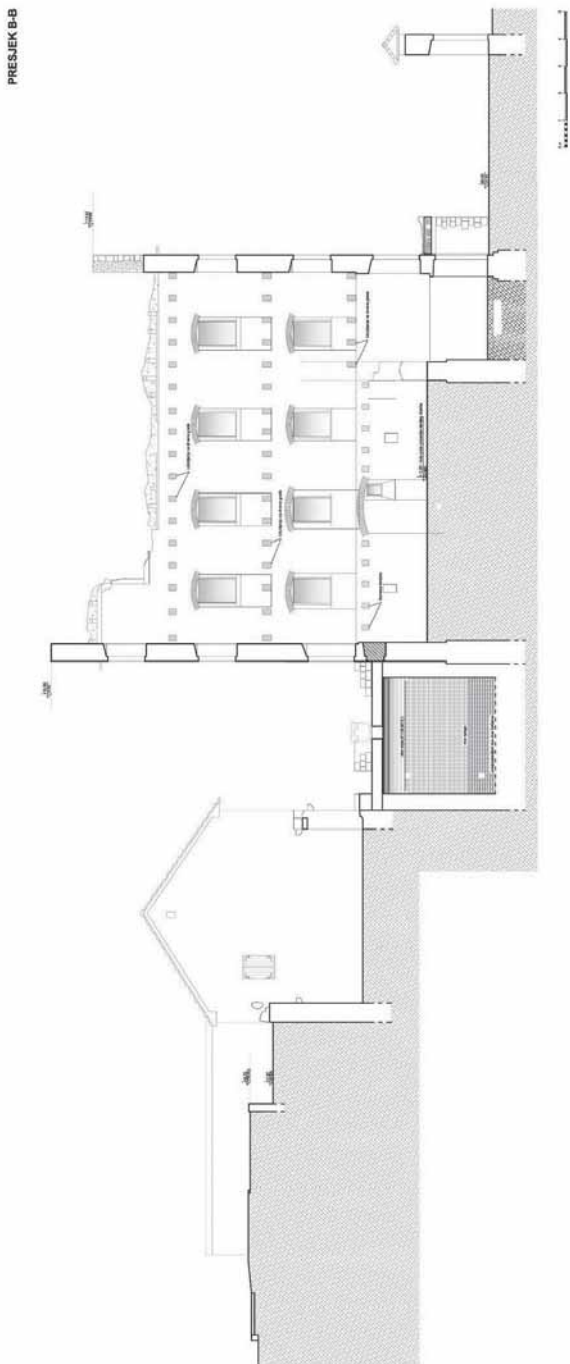

PRESJEK A-A

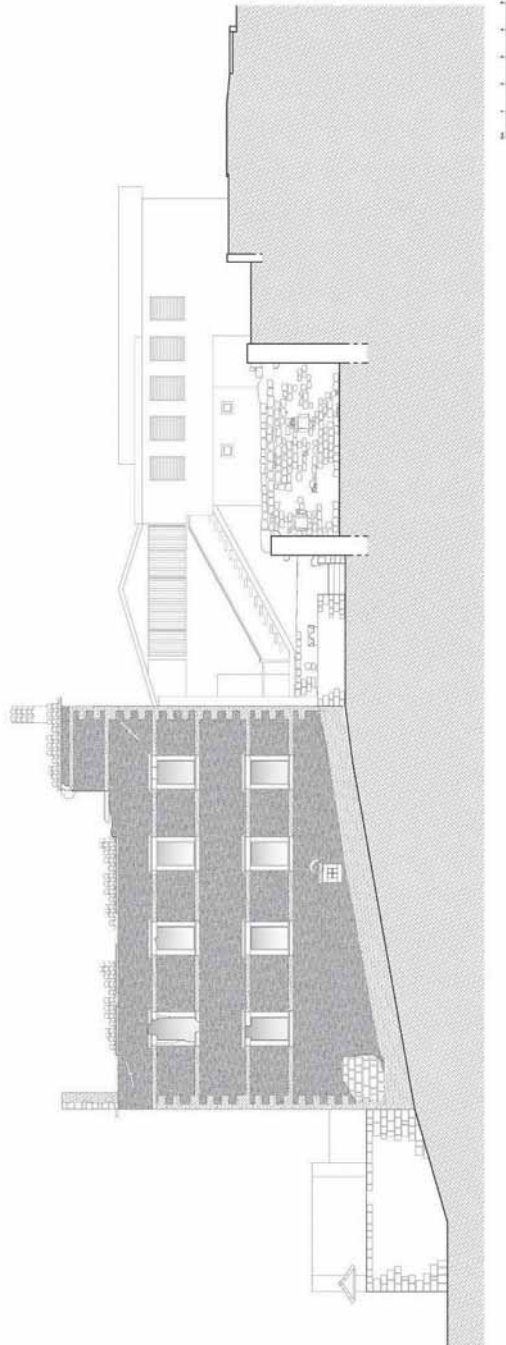

ZAPADNA FASADA

JIŽNA FASADA I PRESJEK C-C

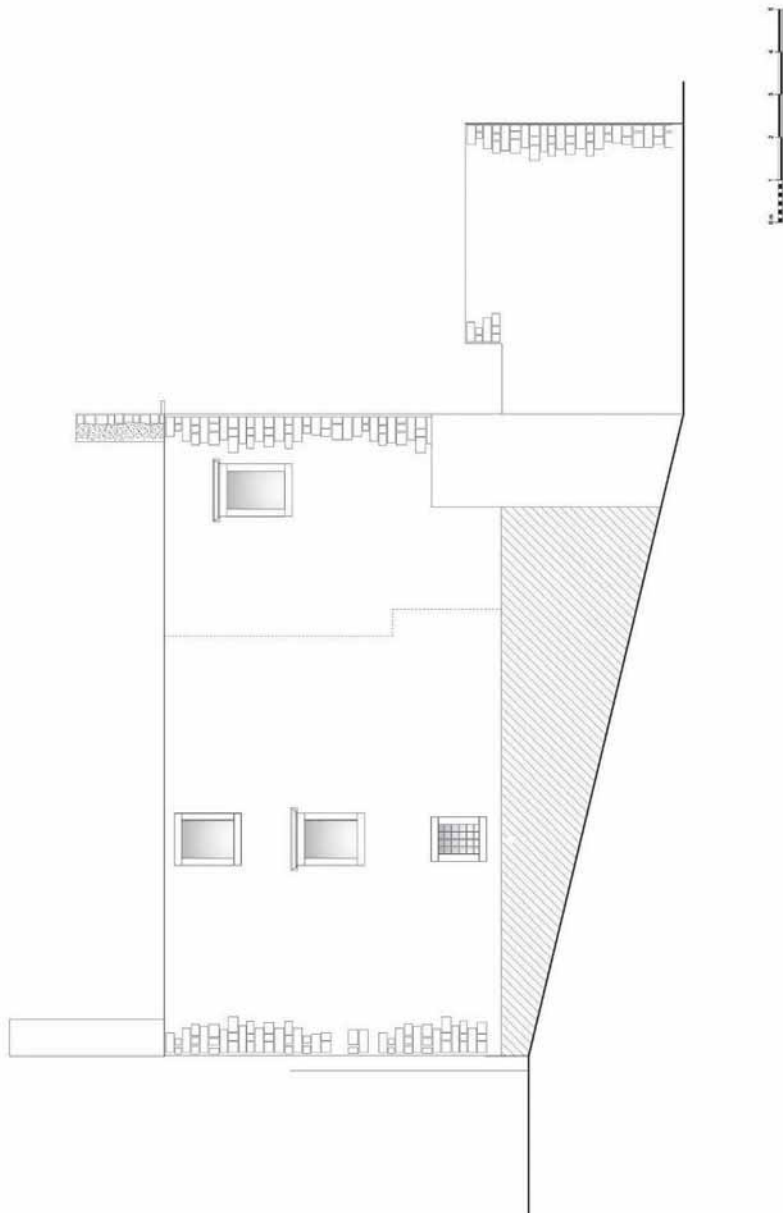

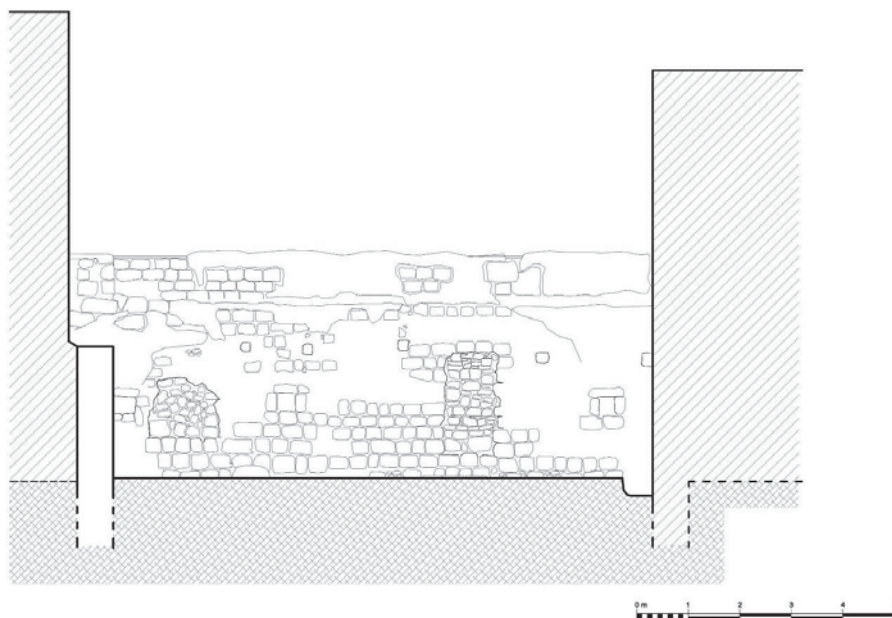
ISTOČNA FASADA

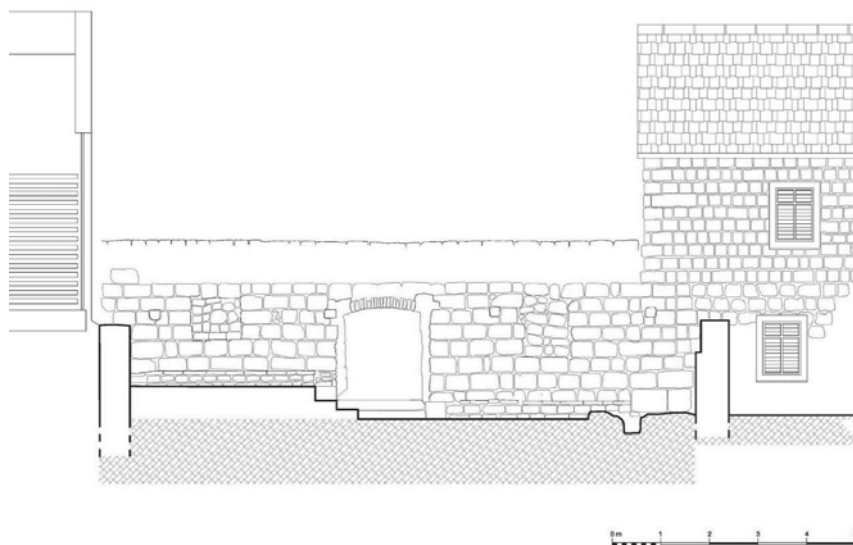
0m 1 2 3 4 5

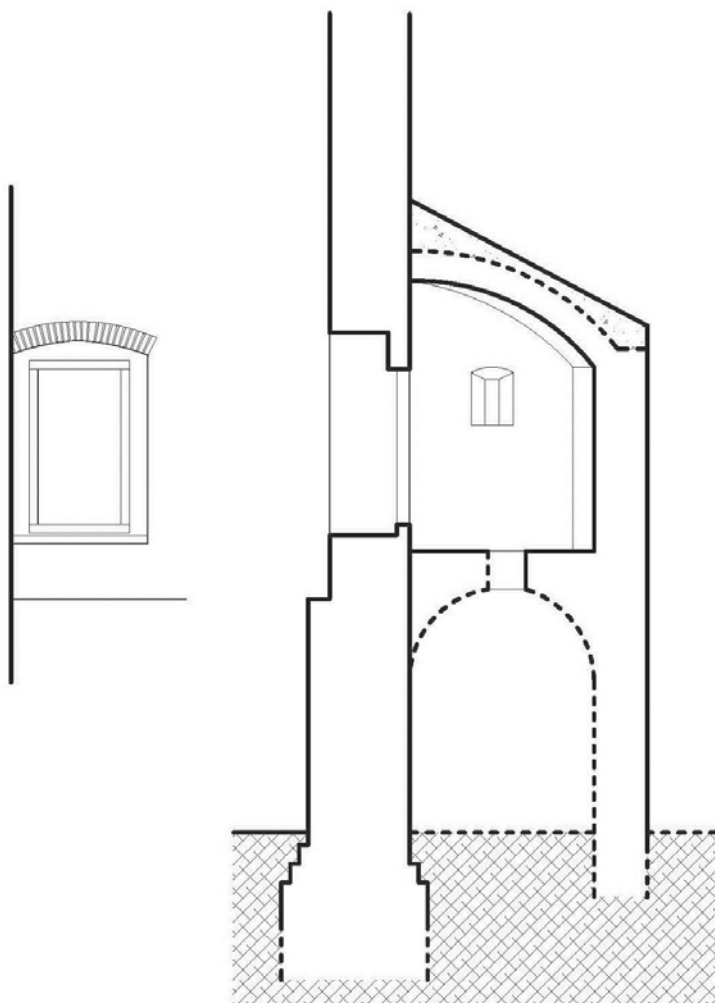
SJEVERNA FASADA

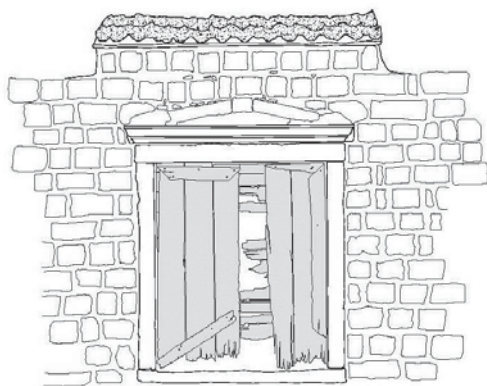

**POMOĆNI OBJEKAT
U ZADNEM DVORISTU
ZAPADNA FASADA**

PRESJEK E-E

DETALJ KAPIJE

Katarina NIKOLIĆ

PALACE RADIMIRI – LJUTA
A contribution to the residential architecture of Dobrota

Summary

The paper deals with a residential entity of Ljuta, the most northern part of Dobrota, which represent residential architecture of the coastal settlements in the vicinity of Kotor.

The complex with the palace with elongated rectangular foundation, situated within the boundary wall with the gate on the side facing the sea, belonged to the Radimiri family. On the site of the present palace, as the contemporary architectural research has shown, had originally been an older building whose walls and openings were incorporated into the more recent one. The dimensions of the older residential building were enlarged during the early phase of construction, at the time when the today's building got the present shape, stretching towards the sea and while also made higher by adding another floor and an attic with two windows. The palace was seriously damaged in the fire that occurred in Ljuta towards the end of the World War II and since that time to the present day, when the conditions for its reconstruction have become feasible, has not been renewed

Ilija LALOŠEVIĆ

OBNOVA I ZAŠTITA ISTORIJSKIH GRAĐEVINA PODRUČJA KOTORA NAKON ZEMLJOTRESA 1979. GODINE

Ključne riječi: konzervacija, revitalizacija, Kotor, kulturna baština

Uvod

Prilikom bavljenja obnovom i zaštitom historijskih građevina, evidentni su veoma promjenjivi kvaliteti građevinskih materijala i sistema građenja. Većina historijskih građevina su neramovske zidane građevine, od opeke, kamena i sl., izvedene usuvo ili vezivnim sredstvima (razne vrste maltera). Svaki od ovih materijala varira u formi i mehaničkim i drugim svojstvima.

Zidane strukture su u globalu manje otporne na zemljotrese. Materijali od kojih su sačinjeni zidovi, malter i kamen / opeka su kruti i krti, vrlo dobro podnose pritisak, ali loše primaju zatezanje i smicanje. Zidane konstrukcije imaju veliku masu, pa zbog toga i visok inercijski odgovor na zemljotrese, kruti su i imaju mali duktilitet (rastegljivost). Isto tako, po pravilu imaju mali kapacitet za preraspodjelu napona.

Međutim, otpornost na zemljotrese historijskih građevina može da varira od relativno dobrog do veoma lošeg, u zavisnosti od stanja zgrade zahvaćene zemljotresom u cjelini, njenih pojedinih konstruktivnih elemenata i primijenjenih tehnika. Zemljotres od 1979. godine u Crnoj Gori iznio je na svjetlo dana, među nedostacima, i brojne prednosti i kvalitete tradicionalnog načina gradnje historijskih građevina, posebno na području Kotora, koji je uvršten na UNESCO-ovu Listu svjetske baštine. Zbog stanja nakon potresa i opasnosti od razaranja, posebno imajući u vidu visoku koncentraciju kulturne baštine, stara urbana cjelina Kotora (Slika 1) unutar srednjovjekovnih zidina uvrštena je i na Listu svjetske baštine u opasnosti. Nakon uspješne sanacije i rekonstrukcije, grad je povučen sa Liste svjetske baštine u opasnosti 2003. godine.

Istražujući istoriju prethodnih zemljotresa, analizirajući relevantne podatke, datume seizmičkih događaja, intenzitete i sl., kao i "in situ" istraživanjem, mogu se bolje razumjeti i pratiti kontinuitet i prekidi u "lokalnoj seizmičkoj

kulturi". Što su kraća razdoblja ponovnih zemljotresa, seizmička kultura je raširenija. Zbog brojnih jakih zemljotresa (datumi i intenziteti: 1559-IX, 1563-X, 1608-X, 1632-IX, 1639-IX, 1667-X, 1750-VIII, 1780-IX 1979-X)¹ kao i dobre tradicije gradjenja, i ekonomskog prosperiteta tokom vlasti Vizantije, srednjovjekovne Srbije i Mletačke republike, u Kotorskoj regiji postoje dokazi brojnih odgovarajućih aseizmičkih tehničkih procedura.

Lokacija

Jedno od najznačajnijih pitanja koja se tiču analiziranih naselja, ansambala i pojedinačnih građevina je njihova lokacija. Dio starog grada Kotora, na podnožju brda Sv. Ivan, izgrađen na stijeni, pretrpio je lakša oštećenja u toku brojnih potresa, pa je ovdje još uvijek sačuvana najveća koncentracija najstarijih objekata starog grada, počev od XII vijeka. Jedan od razloga kolapsa zapadne fasade i zvonika katedrale svetog Tripuna u zemljotresu 1667. godine, bilo je drugačije ponašanje dvaju djelova zgrade, zbog vrste tla (apsida fundirana na stijeni, zvonici sagrađeni na nasipu).

Naselja građena na stijeni (Perast, Dražin Vrt) pretrpjela su u posljednjem (1979. godine) kao i u ranijim zemljotresima manja oštećenja od onih fundiranih na lošijem terenu (Risan, Dobrota, Prčanj), iako sa identičnim ili vrlo slično dizajniranim građevinama i kvalitetom konstrukcije. Interesantno je napomenuti primjere crkava građanih na monolitnim stijenama (Sv. Đorđe, Orahovac), i ostrvima (Manastir Sv. Đorđa, Perast), koje su imale manje oštećenja od sličnih primjera u blizini (Crkva Gospe od Škrpjela sagrađena na vještačkom ostrvu kod Perasta, Bogorodičin hram na Prčanju, sagrađen na nasutoj platformi, i sl.).

U urbanističkom smislu interesantna je komparacija gradskih cjelina Perasta i Risna. Naime, ukupna graditeljska baština Perasta, zahvaljujući kvalitetnim konstrukcijama i tehnikama gradnje (precizno klesan kamen, dobar malter, drvo izvanrednog kvaliteta, željezne zatege i sl.), i fundiranju na stijeni, izuzetno je dobro podnijela posljednji zemljotres 1979. godine (kao i ranije zemljotrese). S druge strane, gubitak kvalitetnih tradicionalnih graditeljskih tehnika (u prvom redu zaborav starih receptura spravljanja maltera), nastojanje da se uštedi na materijalu, uz izuzetno nepovoljno tlo za građenje (loš teren, nasip), izazvali su velika razaranja objekata, naročito u priobalnom dijelu.

Dispozicija

Iako su kriterijumi za projektovanje građevina otpornih na zemljotrese ustanovljeni za nove objekte², oni mogu vrlo uspješno biti primijenjeni na

¹ Mihailović, J., Seizmički karakter i trusne katastrofe našeg južnog primorja, Beograd, SANU, 1947, 15-17

² Dowrick, D.J., Earthquake Resistant Design, A Manual for Engineers and Architects, John Wiley&Sons, London, 1977, passim

postojeće građevine, kako prije zemljotresa, za procjenu njihovog vulnerabiliteta, tako i "post festum" za objašnjenje ponašanja građevina za vrijeme seizmičkog udara.

Konfiguracija građevine, konstruktivni sklop, i arhitektonska dispozicija imaju značajan uticaj na relevantno ponašanje u vrijeme zemljotresa. Iskustva zemljotresa 1979. godine, kao i mnogih drugih, dokazala su da najveću šansu u zemljotresu imaju najjednostavnije strukture. Jednostavne građevine se lako grade, održavaju i popravljaju. S druge strane, njihov "odgovor" na zemljotres (tzv. respons konstrukcije), može relativno lako biti analiziran i determinisan. Glavnina objekata tradicionalne arhitekture područja Kotora vrlo je jednostavan: pravougaona osnova, svega nekoliko etaža, drvene tavanice po kraćem rasponu koje povezuju naspramne kamene zidove, dvovodni krov i dr. Sve ove karakteristike ublažavaju negativne uticaje seizmičkih udara.

Navedene karakteristike upućuju da je i osnova građevine najčešće simetrična. Simetrija pojednostavljuje konstrukciju i poboljšava odgovor na zemljotres. Ako se težište, kroz koje, pojednostavljeno rečeno, djeluje seizmička sila, podudara sa centrom krutosti, koji je tačka otpora građevine na seizmičku silu, neće doći do pojave torzije. Suprotno, nedostatak simetrije prouzrokuje efekat torzije, koji može biti vrlo destruktivan po građevinu. Kada su u pitanju historijske građevine na području Kotora, one su po pravilu simetrične, a asimetrija se javlja relativno rijetko, pa stoga ne predstavlja značajniji problem prilikom seizmičkih udara.

Kod najvećeg broja historijskih građevina, o kojima je riječ, gabarit je kompaktan i ne suviše izdužen. U suprotnom, veće su šanse da dođe do različitih pokreta na krajevima građevine, što može uzrokovati značajna oštećenja. Izdužena osnova (60 x 6 m), pored pješčanog terena, brojnih ranijih izmjena na građevini, kao i nedostatka unutrašnjih nosećih zidova, jedan je od bitnih uzroka kolapsa centralnog dijela Providurove palate u Kotoru za vrijeme zemljotresa 1979. godine (Slika 2). Važno je napomenuti da su primjeri sa ekstremnim disproporcijama između horizontalnih dimenzija vrlo rijetki na području Kotora, kao i u tradicionalnoj arhitekturi uopšte.

Iako pokreti i oštećenja građevine zavise od odnosa između njihove prirodne frekvencije, i frekvencije zemljotresa, generalna preporuka je da građevina ne treba da bude suviše visoka. Propisi za moderne građevine, preporučuju da visina građevine ne prelazi četverostruku kraću horizontalnu dimenziju³. Najveći broj historijskih građevina, na području Kotora zadovoljava navedene parametre, čak i objekti kod kojih se to ne bi očekivalo, kao na primjer Kula gradskog sata na Trgu od oružja (Slika 3). Zbog toga su slučajevi prevrtanja (tzv. "overturning effects") vrlo rijetki kod historijskih objekata posmatranog područja.

3 Ibidem, 82

Naravno, izuzetak su zvonici. Na primjer, prilikom snažnog zemljotresa 1667. godine (kojeg dokumenti Dubrovačkog arhiva nazivaju: "velika trešnja"), zvonici romaničke katedrale Sv. Tripuna (Slika 4) su se srušili u cjelini ("restanno atterati li doi Campanili del Duomo").⁴ Međutim, činjenica je da zvonici sagrađeni nakon zemljotresa 1667. godine nisu imali nikakvih značajnijih oštećenja za vrijeme zemljotresa 1979. godine, što svakako svjedoči o uticaju prethodnog zemljotresa na lokalnu seizmičku kulturu i primijenjene adekvatne aseizmičke tehnike. Zvonici Katedrale iz XVII vijeka građeni su od krupnih kvadera korčulanskog kamena, uz primjenu kvilitetnog maltera, propisnim prevezom i sa velikom debljinom zida, čime se postigla kompaktnost osnove. Jezgro zvonika je u odgovarajućim razmacima transverzalno povezano moćnim svodnim konstrukcijama u nivou kojih se nalaze i jake zatege sa metalnim kotvama na fasadi (ital. "capochiave"). Da su ove zatege bile zaista aseizmičke konstrukcije i imale ulogu u posljednjem zemljotresu svjedoče i deformacije kosih metalnih ključeva na fasadi, što potvrđuje da su primile seizmičku silu.

Vrlo je važno da je vertikalni presjek građevine pravilan. Suženja, a naročito proširenja, odnosno povećavanja gornjih djelova građevine treba izbjegavati zbog koncentracije napona na mjestima diskontinuiteta. Ipak, u nekim slučajevima, funkcionalni razlozi upravo su zahtijevali nepravilni vertikalni poprečni presjek, na primjer kod zvonika. Poznato je da je zvonik crkve Sv. Luke u Kotoru rušen i obnavljan više puta u toku istorije crkve koja traje preko 800 godina (Slika 5).⁵

Najreprezentativnije palate Boke Kotorske, koje su gradili kapetani i brodovlasnici, pod uticajem venecijanske arhitekture, imaju na glavnoj fasadi u nivou krova tzv. vidionicu (ital. "belvedere"). Iako je izvorno bilo pokušaja da se ovaj dio poveže sa ostatkom građevine pomoću željeznih zatega i drvenih greda, za vrijeme zemljotresa se na mjestu diskontinuiteta javljala koncentracija napona, koja bi prouzrokovala pukotine, djelimični, pa u nekim slučajevima i totalni pad centralnog dijela (Slika 6).

Na palati Tripković u Dobroti, u zemljotresu 1979. godine srušena je velika i teška vidionica i dio profilisanog oluka na sjevernoj stgani. Noseći zidovi i tavanice ostali su u relativno dobrom stanju, jer su bili međusobno povezani kovanim zategama, čija čela se mogu uočiti na fasadi, ispod kamenih blokova u pravilnom ritmu u nivou međuspratne tavanice (Slika 6). Viđenica je obnovljena tek krajem devedesetih godina prošlog vijeka⁶, ali je, nažalost, njeno rušenje, uz druga oštećenja, prouzrokovalo propadanje krovne i međuspratnih tavanica, a samim tim i kompletnog autentičnog enterijera.

4 Istorijski Arhiv, Kotor, SN, 934

5 Čanak Medić, M., Nova saznanja o crkvi Sv. Luke, Matica Srpska, Zbornik za likovne umetnosti 21, Novi Sad 1985, 59

6 Konzervatorsko restauratorske radove na palati Tripković izvela je grupa majstora pod rukovodstvom Miroslava Franovića

Interesantno je napomenuti da su palate sa vidionicom najčešće građene u drugoj polovini XVIII vijeka, kada je usljed značajnog protoka vremena od zemljotresa 1667. godine prevaziđen strah od rušenja, i došlo do tzv. seizmičkog zaborava⁷. Možemo sa žaljenjem konstatovati da je i savremena gradnja, 35 godina nakon zemljotresa 1979. godine, u velikoj mjeri odstupila od graditeljskih principa i prakse nakon tog zemljotresa, što će svakako, uz opšti pad kvaliteta “tranzicionog” planiranja i gradnje, imati dalekosežne negativne posljedice u budućnosti.

Nepravilnosti se javljaju i na poprečnom presjeku kupolnih crkava. Međutim, ove konstrukcije radikalno variraju u seizmičkom responsu, zavisno od veličine, oblika i ukupnog konstruktivnog sistema gornjih djelova građevina. Na primjer, na prvobitnoj kupoli katedrale Sv. Tripuna, srušenoj u zemljotresima u XVII vijeku, pojavio se problem diskontinuiteta konstrukcije i slobodnostojećih stubaca koji nisu bili adekvatni za nošenje teške kupole, koja je zbog toga doživjela kolaps prilikom ekstremnih seizmičkih vibracija (efekat tzv. “mekog prizemlja”).

Kupola crkve Sv. Ane⁸ porušena je takođe u ranijim zemljotresima, usljed naglog diskontinuiteta (suženja), loše konstruktivne veze sa ostatkom građevine preko poprečnih i ravnih lukova, koji su se pokazali kao loša noseća struktura. Kupola je obnovljena u unutrašnjosti na osnovu podataka, a njen spoljašni oblik “per analogiam”.

Crkva Sv. Luke (XII v.) u cjelini posjeduje izuzetne aseizmičke karakteristike, zahvaljujući kojima je preživjela brojne zemljotrese tokom 800 godina svog postojanja. Čitavi konstruktivni sistem krunisan je kupolom koja je urađena sasvim u skladu sa savremenim teorijama⁹. Naime, u dnu kupole nalaze se profilisani vijenac i dva reda dugih (45-55 cm) i niskih (13-10 cm), veoma precizno klesanih blokova đuričkog kamena (Slika 7). Ovaj svojevrsni serklaž imao je ključnu ulogu u primanju zatežućih sila u osnovi kupole, a samim tim, i značajan doprinos stabilnosti čitave građevine¹⁰.

Ovakav način konstruisanja kružne zatege u dnu kupole poznat je kod mnogo starijih građevina, gdje je bilo slučajeva da su kameni blokovi povezivani željeznim ankerima, tako da bi se formirala neka vrsta lanca¹¹. Konstruktivna sanacija koja je izvedena nakon zemljotresa 1979. godine bila, je u svemu kompa-

7 Lalošević, I, Aseizmički pristup u tradicionalnom graditeljstvu Kotora, Godišnjak Pomorskog muzeja Kotor XLI-XLII, Kotor, 1993-1994, 173

8 Konzervatorsko restauratorske radove na crkvi Sv. Ane izvela je specijalizovana građevinska operativa bivšeg Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kotoru, pod rukovodstvom Miroslava Franovića uz nadzor arh. Zorice Čubrović, po projektu dr Milke Čanak-Medić

9 Tahirović, I, Otpornost zidane kupole na djelovanje zemljotresa, uzroci za pojavu pukotina i njihov pravac i područja rasprostiranja, Kulturna baština Balkana i seizmički problemi, CANU, Titograd, 1983, 171,180

10 Lalošević, I, Aseizmičke karakteristike crkve Sv. Luke u Kotoru, Simpozijum: Crkva Sv. Luke kroz vjekove, Kotor, 1997, 58

11 Repair and Strengthening of Historic Monuments and Buildings in Urban Nuclei, Buildings Constructions in the Balkan Region, vol.6,UNDP, Vienna, 1984, 50

tibilna sa zatečenim strukturama. Izvedena je kružna zatega sa spoljašnje strane kupole, analogno pomenutom "serklažu" sa unutrašnje strane, rekonstruisano je kockasto postolje koje je, između ostalog ojačalo oslonce kupole i primilo dio horizontalnih potisaka. Urađene su podužne zatege, konsolidovane zidane strukture, rekonstruisani prvobitni oblici krovova i dr.¹²

Crkva Sv. Marije od rijeke iz XIII v. (Slike 8,9,10) imala je izvorno sličan konstruktivni sistem, uz znatno veće dimenzije od crkve Sv. Luke. Njena konstrukcija je takođe zamišljena i realizovana na način da je kupola element konstruktivne stabilnosti objekta u cjelini, jer je u monolitnoj vezi sa donjim konstrukcijama, zidovima, svodovima i snažnim pilastrima iz kojih polaze poprečni i prislonjeni lukovi.

Sanaciono-konzervatorski radovi izvođeni su sredinom osamdesetih godina prošlog vijeka, po ustaljenoj metodologiji rada na spomenicima kulture. Ovi radovi podrazumijevali su opsežna prethodna arheološka istraživanja, uspostavljanje prvobitne arhitektonske dispozicije, valorizaciju spomenka u cjelini, prezentaciju novootkrivenih fresaka i ranohrišćanske krstionice, rekonstrukciju krovnog pokrivača od kamenih ploča i drugo. Sama konstruktivna sanacija sastojala se od potrebnih ojačanja, rekonstrukcije oštećenih pilastara, i izrade armirano betonskih serklaža u nivou krovnih vijenaca, na spoju zidova i svodova.¹³

Crkve Sv. Luke i Sv. Marije od rijeke su do današnjeg dana sačuvale autentičnu strukturu, uprkos brojnim istorijskim nedaćama, među kojima su bili i česti zemljotresi. Međutim, u periodu kad su ove crkve građene, nije bilo zabilježenih jakih zemljotresa, što nas navodi na zaključak da su generalno dobre konstruktivne karakteristike i komponente, među kojima i aseizmički elementi i tehnike, bili preuzeti iz prakse ranijih vremena. Ovo se može potvrditi veoma često pominjanom vezom između ovih crkava i sličnih građevina Apulije i Vizantije, dva seizmički vrlo aktivna područja¹⁴. Dobra seizmička dispozicija ovih crkava je usko povezana sa tipološkim karakteristikama vizantijskih crkava upisanog krsta¹⁵, kao i lokalnom romaničkom graditeljskom praksom.

12 Konzervatorsko restauratorske radove na crkvi Sv. Luke izvela je specijalizovana građevinska operativa bivšeg Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kotoru, pod rukovodstvom Miroslava Franovića uz konzervatorski nadzor arh. Zorice Čubrović, po projektu dr Milke Čanak-Medić. Konstruktivno rješenje uradio je ing. Stojan Ribnikar

13 Konzervatorsko restauratorske radove na crkvi Sv. Marije od rijeke izvela je specijalizovana građevinska operativa bivšeg Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kotoru, pod rukovodstvom Miroslava Franovića uz konzervatorski nadzor arh. Zorice Čubrović i arh. Ilije Laloševića, po projektu dr Milke Čanak-Medić. Konstruktivno rješenje uradio je ing. Stojan Ribnikar. Prilikom arheoloških istraživanja, pronađena je ranohrišćanska trobrodna bazilika, a u samom toku radova, pisac ovog rada pronašao je krstionicu koja se datira u VI v. (period Justinijanove obnove)

14 Korać, V., *Monumentalna arhitektura srednjovjekovnog Kotora*, Spomenik SAN, CV, Beograd, 1956, 148, 151; Čanak Medić, M., *Arhitektura Nemanjinog doba*, Beograd, 1989, 136

15 *Restoration of Byzantine and Post-Byzantine Monuments*, Proceedings of the International Symposium of Thessaloniki, 1985, *passim*

Isto tako, treba naglasiti sličnost crkve Sv. Luke i drugih historijskih građevina otpornih na zemljotres u Kotoru sa nacrtima objekata koje mnogo kasnije daje Piro Ligurio u svom rukopisnom uputstvu za gradnju u seizmičkim zonama (“*casa antisismica*”) - slika 11.¹⁶

Elementi i tehnike

Otpornost historijskih građevina može biti često objašnjena postojanjem tradicionalnih tehnika konstruktivne konsolidacije. Proučavanje starih tehnika i elemenata je osnovni preduslov za uspješni proces obnove i sanacije historijskih građevina, bilo da se primjenjuju tradicionalne ili moderne tehnike, zbog potrebe njihove kompatibilnosti.

Radovi na obnovi i sanaciji historijskih građevina Boke Kotorske nakon zemljotresa 1979. godine pokazali su relativno dobar kvalitet kamenih zidova i njihovog veziva koje se sastoji od krečnog maltera. Lokalni krečnjak je suviše tvrd i “ljut” pa nije pogodan za elemente većih dimenzija. Zbog toga se za okvire vrata i prozora, konzole, balkone, stepeništa i sl. koristio krečnjak sa otrva Korčula, blizu Dubrovnika.

Značajno je napomenuti da je sam način gradnje gotovo identičan od XVI do kraja XIX vijeka. Zid se sastoji od dva lica, spoljašnjeg i unutrašnjeg, u sredini je mješavina manjih komada kamena i krečnog maltera. Nije bila praksa da se povezuju dva lica zida vezačima, iako bi to bilo potrebno. Uprkos ovoj činjenici, pojava razdvajanja lica je veoma rijetka, zahvaljujući veoma dobrom kvalitetu maltera. Na primjer, za vrijeme restauratorskih radova kamen često puca prije od maltera u spojnici.

Primjenjivane su razne vrste maltera: sa dodatkom ulja, mrvljene cigle, crvenice (“*terra rossa*”) itd. Oni su se koristili za razne namjene, od temelja do fugovanja, ali kvalitet je obično veoma dobar. Sanacioni radovi poslije zemljotresa pokazali su da je malter u zidovima jedan od glavnih razloga opstanka zidanih struktura tokom duge graditeljske istorije područja Boke Kotorske.

Tek u drugoj polovini XIX vijeka došlo je do zaborava tradicionalnih tehnika spravljanja maltera, kao i nastojanja da se dobije jeftiniji zid i građevina u cjelini, što je prouzrokovalo slabije konstruktivne karakteristike objekata.

Zidovi sa kontraforima i eskarpama, koji su se koristili za različite namjene, na primjer za fortifikacije (Slika 12)¹⁷, naravno, imaju dobar seizmički respons, budući da su zamišljeni i projektovani tako da budu dovoljno jaki da prime artiljerijski hitac, pa su samim tim otporni i na druge horizontalne udare, poput zemljotresa.

Svodovi i lukovi su veoma često korišćeni tradicionalni konstruktivni ele-

16 Predlog aseizmičke kuće (“*casa antisismica*”) u rukopisu: Pirro Ligorio, *Delli rimedi contra i terremoti per la sicurezza degli edifici*, vol.XVIII, Državni arhiv Torino, publikovano u: *Costruire in Laterizio*, 16/90, *Interventi in zone sismiche*, II, Milano, 1990, 249

17 Archivio di Stato Venezia, *Provveditori di Terra e da Mar*, F. 432 / dis.1, a. Malacreda Cesare, 1616.

menti, koji su igrali ključnu ulogu seizmičke stabilnosti građevina. Neadekvatno izvedeni lukovi, a naročito svodovi obično uzrokuju velika razaranja, i čak pad čitave strukture. S druge strane, neki od njih, naročito prelomljeni lukovi, precizno klesani od dobrog krečnjaka, sa veoma uskim spojnicama, predstavljaju konstrukcije izuzetno otporne na zemljotres. Naravno, željezne zatege su bile veoma važan dodatni, ponekad krucijalni element za njihovu stabilnost (Slika 13).

Veoma interesantan konstruktivni sistem uočen je u toku radova na sanaciji i rekonstrukciji crkve Sv. Pavla u Kotoru, koja je u toku (Slike 14,15). Naime, nakon konzervatorsko-restauratorskih radova i ojačanja samog korpusa crkve, koje je izvedeno željeznim poprečnim zategama, armirano betonskim serklažima u prostoru između zidova i svodova, i na kalkanskim zidovima, tankim a.b. ljuskama iznad svodova i injektiranjem, pojavio se problem statičke stabilnosti i sanacije aneksa crkve prema ulici, kao i njegove konstruktivne veze sa samom crkvom. Proučavanjem zatečenog konstruktivnog koncepta, utvrđeno je da je aneks bio povezan sa crkvom putem zatega u tri nivoa koje su u dva nivoa spregnute sa svodovima, a u trećem najvišem, sa drvenom međuspratnom tavanicom. Naročito je interesantan konstruktivni sistem zatega u nivou svodova, pričvršćenih za vertikalne zatege tzv. "ključeve" (capochiave), koje se ovdje protežu između dvije etaže, kako na fasadi, tako i u unutrašnjosti crkve, što je veoma rijedak primjer (Slika 15, krajnje desno, dio aneksa iznad portala).

Statička ekspertiza pokazala je da su zatege vjerovatno umetnute naknadno, nakon uočenih deformacija zida aneksa prema ulici, i da je potrebno sačuvati zatečeni konstruktivni sklop u cjelini, uz popravku postojećih zatega djelimično oštećenih od korozije, i ojačanje postojećih svodova, laganim a.b. ljuskama uz njihovo povezivanje sa obodnim zidovima putem perfosidara¹⁸.

Iskustvo zemljotresa 1979. godine pokazalo je da se kod građevina sa nepovezanim zidovima i drvenim tavanicama javljaju oštećenja, da se razvijaju vertikalne, kose, i pukotine u obliku "krsta Sv. Andrije", koje su najopasnije. Na primjerima gdje su kvalitetno izvedeni zidovi bili propisno povezani sa tavanicama, oni su oscilirali harmonično i ponašanje gređevine u cjelini bilo je mnogo bolje. U tradicionalnom graditeljstvu Boke Kotorske zidovi su bili veoma često povezani zategama, bilo željeznim u cjelini ("catene") ili parcijalnim, prikovanim za drvene tavanjače sa ključevima na fasadi ("capochiave") - slika16.

Uzdužne grede unutar fasadnih zidova, (tzv. santrači) koje su služile za ojačanje zida i vezu upravnih tavanjača, rijetko su primjenjivane na području Kotora, zbog vlažne klime koja prouzrokuje njihovo truljenje. Greda za prihv

¹⁸ Konzervatorsko-restauratorski radovi se izvode počev od 2008. godine, u organizaciji Direkcije za uređenje i izgradnju Kotora, po projektima Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Beograd (arh. Slobodan Barišić), D.O.O. „Projektor“ Tivat (arh. Katarina Nikolić) i D.O.O. „Symmetria“ Podgorica (arh. Nikodin Žižić), projekti statike: inž. Stojan Ribnikar, prof. Željka Radovanović, izvođači: „Profesional“ Nikšić, „Koto“ Beograd, konzervatorski nadzor: arh. Ilija Lalošević

tavanjača (tzv. “bankina”) postavljala se van ravni zida, oslonjena na kamene konzole (“dentes”), a kod novijih građevina tavanjače su se oslanjale direktno u zid. Međutim, drvene tavanjače većih građevina sa unutrašnjim nosećim zidovima bile su često povezane na srednjem zidu putem zuba i zasjeka, i pomoću klamfi koje ih povezuju sa gornje strane. Tavanjače su bile pričvršćene za jaku gredu unutar zida.

Ovakav primjer autor ovog rada pronašao je u toku konzervatorskog nadzora na palati Ivanović u Dobroti (Slika 17). Kako je projektom bila predviđena izrada armiranobetonskih tavanica u poljima sa obje strane srednjeg zida, javio se problem njegovog opstanka, budući da su bili predviđeni serklaži koji bi praktično u cjelini presjekli zid po horizontali čija je debljina svega cca 50cm. Zbog ovog razloga, kod nekih sličnih palata, prilikom sanacije, nažalost su rušeni središnji zidovi u cjelini sa svim baroknim portalima i štukaturama (npr. velika palata Verona na Prčanju).

U slučaju palate Ivanović, investitor i statičar su prihvatili rješenje konzervatorskog nadzora da se ne izvode serklaži, već da se armiranobetonske ploče u susjednim poljima povežu kratkim grednim skrivenim nosačima koji prolaze kroz otvore u zidu na mjestima uklonjenih drvenih tavanjača. Prihvaćeno je čak i analogno rješenje da se tavanica nad prizemljem, umjesto monolitne, radi kao sitnorebrasta, gdje rebra kontinualno prolaze kroz zid trasom bivših tavanjača. Rebra a.b. tavanice su dimenzionisana i izvedena tako da ih je u obradi enterijera kasnije moguće obložiti daskom i na taj način imitirati drvene grede, kad već autentične nisu sačuvane (Slika 18).

Uzimajući u obzir prirodu zemljotresa i način ponašanja građevina pri seizmičkim udarima, evidentno je da je najpoželjniji nivo povezivanja naspramnih zidova sam vrh građevine, ispod krova (Slika 19). U suprotnom, krovne konstrukcije, ili svodovi, prilikom zemljotresa guraju i ruše zidove. Pored samog povezivanja, važno je da je krov, sam po sebi stabilan i što lakši.

Gotovo sve građevine, izvorno propisno povezane na ovaj način nisu imale značajnijih oštećenja tokom zemljotresa 1979. godine. Nažalost, vrlo često tokom sanacije, ove su zatege sasvim ili dijelom uklanjane, kao što je to bilo i sa zategama ispod strehe palate Radimiri (Slika 19). U slučaju postojanja starih zatega i očuvanih drvenih tavanjača, uvođenje teških armiranobetonskih elemenata je ne samo beskorisno, već čak i kontraproduktivno, ne samo sa aspekta očuvanja autentičnosti građevine, već i njene ukupne statičke stabilnosti. Armiranobetonske ploče, torkretiranje, vertikalne unutrašnje ili spoljašnje stubove, koji ponekad uništavaju uglove, koji su najjači djelovi građevine, a naročito teške betonske krovove, treba izbjegavati, jer oni u narednim zemljotresima mogu uzrokovati velika oštećenja kamenih građevina, budući da zbog svoje težine “privlače” veliku seizmičku silu, koju stari zidovi teško da mogu podnijeti.

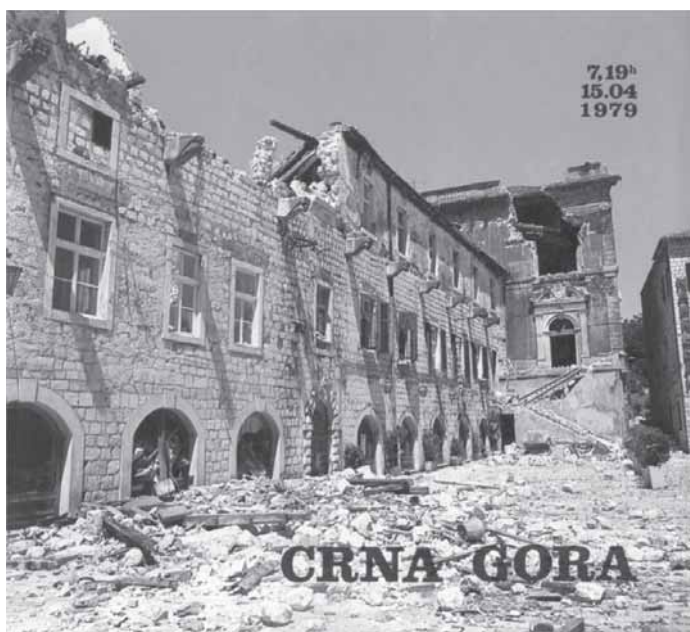
Jedan od najboljih primjera postupka sanacije po italijanskom konzervatorskom obrascu “*minimi mezzi - massimi risultati*”, su radovi izvedeni nakon zemljotresa na baroknoj palati Pima u Kotoru (Slika 20), gdje je izveden armiranobetonski serklaž u nivou krovnog vijenca i izvršena zamjena propale krovne konstrukcije novom, takođe drvenom, koja je kvalitetno povezana sa serklažom. Prilikom sanacije sačuvane su sve autentične međuspratne konstrukcije i zatege, uz dodatak novih zatega, na tavanicama krila palate gdje nisu postojale i u nivou krovne tavanice radi povezivanja novih a.b.serklaža. Radi ukupnog poboljšanja stanja zidova izvedeno je i njihovo injektiranje.¹⁹ Ovakav pristup je, uz postizanje visokog nivoa sigurnosti objekta i kompatibilnost sa izvornim konstruktivnim sklopom, omogućio i očuvanje kompletnog autentičnog enterijera palate.

Ovaj i slični, mada kod nas još uvijek rijetki primjeri, upućuju da je najbolja dokazana praksa u obnovi i zaštiti istorijskih građevina upravo čuvanje izvorne graditeljske strukture, uz provjeru i eventualno ojačanje zidova, postojećih međuspratnih konstrukcija i krovova, čuvanje starih uz dodavanje novih upravnih ili dijagonalnih zatega, injektiranje, i eventualno, ukoliko je nužno oprezno i minimalno uvođenje pojedinih armiranobetonskih elemenata (serklaži na vrhu objekta, unutrašnja platna u pravcu nedovoljnog momenta inercije građevine i sl.).

19 Radove su finansirali i izveli u sopstvenoj režiji vlasnici palate Vladan i Vojin Lazarević.

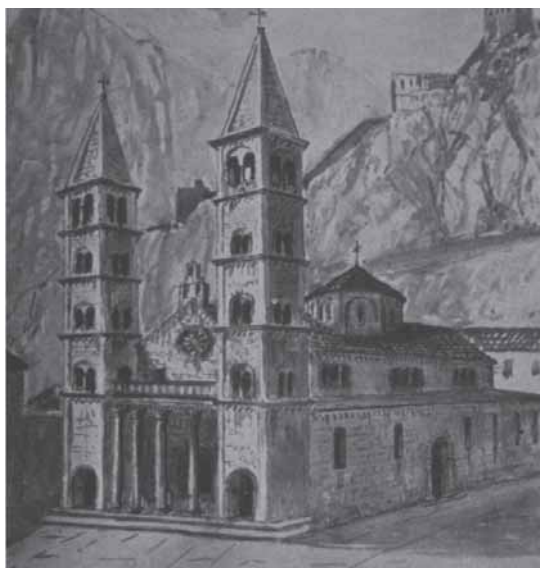
Slika 1 - Kotor, Stari grad sa tvrđavom

Slika 2 - Kotor, Providurova palata XVI v., stanje poslije zemljotresa 1979.

Slika 3 - Kotor, Kula gradskog sata, 1602. god., stanje poslije zemljotresa 1979., dokumentacija bivšeg Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Kotor

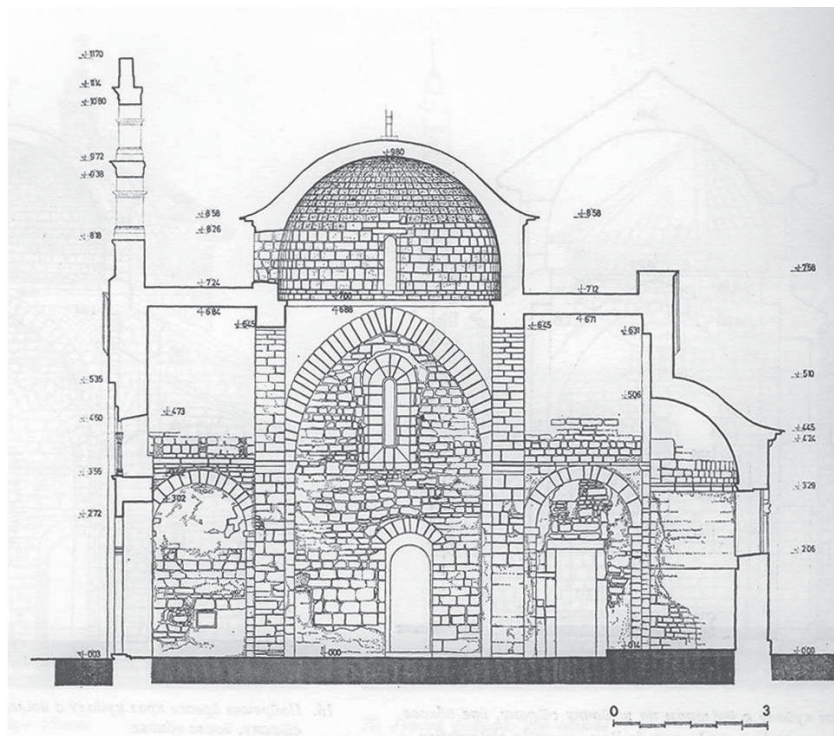
Slika 4 - katedrala Sv. Tripuna, Kotor, XII v., idealna rekonstrukcija

Slika 5 - crkva Sv. Luke, Kotor, XII v.

Slika 6 - palata Tripković, Dobrota-Kotor, XVIII v., stanje poslije zemljotresa 1979., dokumentacija bivšeg Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Kotor

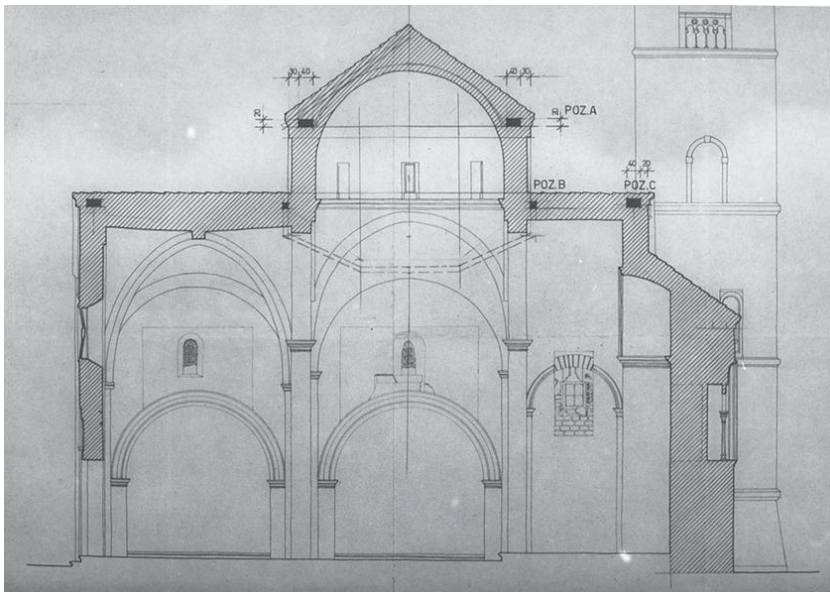
Slika 7 - crkva Sv. Luke, Kotor, podužni presjek, dokumentacija bivšeg Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Kotor

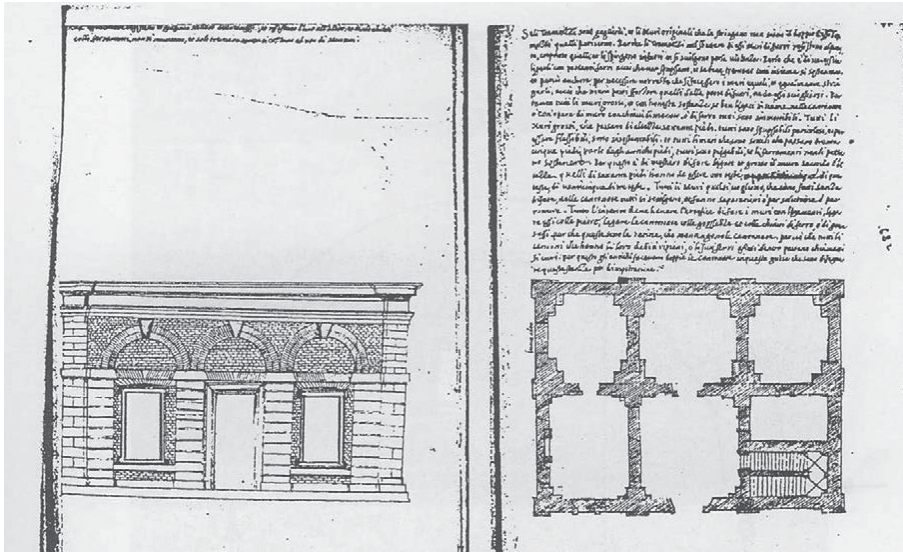
Slika 8 - crkva Sv. Marije od rijeke, Kotor, XIII v.

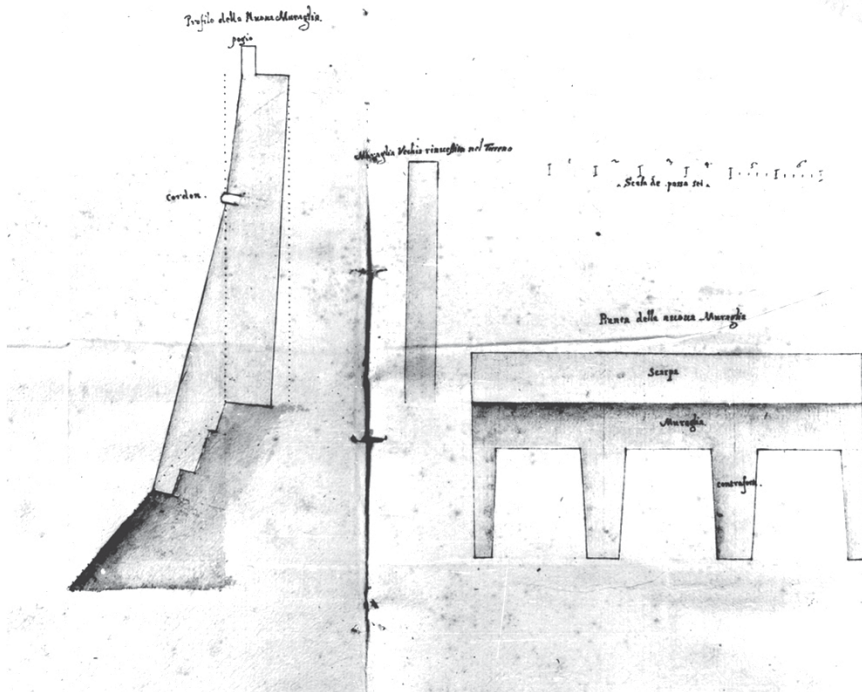
Slika 9 - crkva Sv. Marije od rijeke, Kotor, XIII v., enterijer

Slika 10 - crkva Sv. Marije od rijeke, Kotor, XIII v., podužni presjek, dokumentacija bivšeg Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Kotor

Slika 11 - Pirro Ligorio Delli rimedi contra i terremoti per la sicurezza degli edifici, vol. XVIII, Državni arhiv, Torino

Slika 12 - Državni arhiv Venecija, (A.S.V.), Proveditori di Terra e da Mar, F. 432 dis. 1, a. C. Malacreda, 1616.

Slika 13 - katedrala Sv. Tripuna, Kotor, enterijer

Slika 14 - crkva Sv. Pavla, Kotor, XIII-XVI v., stanje radova 2008. godine

Slika 15 - crkva Sv. Pavla, Kotor, XIII-XVI v., aktuelno stanje

Slika 16 - palata Grgurina, Pomorski muzej, Kotor, XVIII v.

Slika 17 - palata Ivanović, Dobrota-Kotor, XVIII v., pripremni radovi, detalj

Slika 18 - palata Ivanović, Dobrota-Kotor, XVIII v., konstruktivna sanacija, detalj

Slika 19 - palata Radimiri, Dobrota-Kotor, XVII v. stanje prije sanacije i adaptacije

Slika 20 - palata Pima, Kotor, XVII v., aktuelno stanje

Ilija LALOŠEVIĆ

**PROTECTION AND RESTAURATION OF KOTOR REGION HISTORIC
BUILDINGS AFTER MONTENEGRO EARTHQUAKE 1979**

Summary

The paper is dealing with protection and revitalization of historic buildings in the old urban core of medieval town of Kotor, and its region, inserted on the World Heritage List after Montenegro earthquake 1979. Kotor case study proved that all historic buildings are not weak simply because they are old and made of stone masonry. Naturally, some historic buildings, like some modern buildings, are weak because they were poorly and unskillfully built, they were inadequately altered during their history, or because they were bad maintained. Some historic buildings are strong due to good materials used, the quality of workmanship, design and disposition.

Aspects of traditional structural and building issues and strengthening methods are discussed, as well as consolidation and repair of the most important Kotor historic buildings.

Марија ЦРНИЋ ПЕЈОВИЋ

ОСНОВНО ОБРАЗОВАЊЕ У СЕОСКИМ НАСЕЉИМА ХЕРЦЕГНОВСКЕ ОПШТИНЕ У 19. ВИЈЕКУ

- ДО ОТВАРАЊА ПРВЕ ДРЖАВНЕ ШКОЛЕ 1869. ГОДИНЕ -

први дио

Кључне ријечи: православна црква, херцеговска општина, основне школе, учитељи, ученици, уџбеници, Христифор Ломбардић.

Увод

Овај рад временски и просторно смјештен у период 19. вијека, а проблематика основног образовања посматрана је на територији херцеговске општине која у наведеном периоду није обухватала полуоток Луштицу, села: Убле, Крушевице (Бајкове), дио Мокрина са Свчугама, Пријевор и Суторину. Вријеме у којем се одвијао рад основног школовања дјеце у херцеговској општини током 19. вијека је вријеме када је Далмација којој је административно припадала Бока Которска била под аустријском односно аустроугарском управом (1814-1918.). До краја седамдесетих година у администрацији, судству, школству у употреби је био италијански језик. За обављање било које друштвене дјелатности, важан чинилац је економски развој.

Становници сеоских насеља херцеговског краја бавили су се земљорадњом и сточарством, а у приобалним насељима поморством и рибарством. Одређени број појединаца из загорских насеља стицао је приходе бавећи се зидарским и каменорезачким пословима. У градској средини живјела су војна лица, судије, љекари и други службеници као и занатлије и трговци, од којих је знатан број био настањен на Топлој и Игалу. Највећи број становника били су православци око 90 % и насељавали су сеоска насеља док их је у граду било око стотинак. Припадници католичке вјероисповјести живјели су у граду и дио њих није припадао домицилном становништву. Били су то досељеници са простора Аустроугарске (више и ниже административно особље, војна лица итд.), неки од њих становали су на Топлој и Игалу, а незнатан број и у приобалним насељима.

Половином 19. вијека, односно 1852. године, на простору херцеговске општине, изузимајући насеља дуж обале, било је 4294 становника православне вјере док је нешто мањи број 4205 записан наредне године. Двије деценије касније забиљежено је 7504 становника православне вјере, а настањени су били на читавом простору општине и 1061 становник римокатоличке вјере. Број парохијана по појединим парохијама 1874. године био је у: топаљској 717, мојдешкој 709, каменској са Требесином и Сушћепаном 827, мокринској 715, пођанској 452, савинској са Мељинама 160, сасовићкој 575, кутској са Зелеником 532, баошићкој са Ђеновићима и Кумбором 914, бијелској 788, јошичкој са дјелом Ђурића и са 105 становника Тивта и Лепетана који нијесу припадали херцеговској општини, те крушевичка са дијелом Ђурића и Каменара са укупно 341 парохијаном.¹

Описмењавање појединаца током претходног периода обављали су православни свештеници, о чему свједоче документа из осамнаестог вијека писана ћириличким писмом. Администрација топаљске комуни-тади обављала се ћириличким писмом на српском језику, што је доказ предње наведеног. На основу једног документа из 1769. године сазнајемо да је на српском језику радила школа на Топлој. Двије године касније у попису становништва тога насеља помиње се учитељ Симеон Продановић. Према наводима Максима Злоковића у топаљској школи 1796. године учитељ-свештеник је био Јово Ђоћа који је у њој радио петнаест година, а који је 1811. године напустио Топлу, а на његово мјесто, идуће године, дошао је Јосиф Троповић.²

Познато је да су млетачке власти упорно настојале да онемогуће школовање младежи православне вјере, посебно на вишим школама које су биле на српском језику. Истичући проблем образовања домицилног становништва у 18. вијеку, Драгана Радојичић закључује: *Жељни знања и образовања тргујући и пловећи становници топаљске комуни-тади налазили су начина да се образују, колико је то било могуће, у условима туђинске власти која је на њих као становнике православне вјере гледала недобро-намјерно. Нарочито је то било изражено код образовања, јер образован поданик православне вјере није се уклапао у млетачке државне интересе.*³

Туђинска власт у било које вријеме и на било којој територији настоји да спријечи просвјетивање подложног јој становништва посебно на народном језику, јер је тако лакше владати и држати их у покорности и истовремено гушити национални индентитет. Тако је било и током 19.

1 Државни архив Црне Горе,Цетиње,Одељење Херцег Нови, Црквени архив Топла (у даљем тексту АХ ЦАТ) 1852,136; 1853,143; Шематизам епархије боко которско,дубровачко спичанске ,Котор, 1874,19-22; Catalogus cleri in dioecesi Catharensis existentis

2 Максим Злоковић, Херцег-Нови од Бечког конгреса до 1830 године, Зборник радова из науке културе и умјетности Бока 5.Херцег-Нови, 1873,66

3 Драгана Радојичић, Крајина новска у судару свијетова Београд,1994,263-269

вијека за вријеме аустроуграске власти у овом крају посебно до краја седамдесетих година када по први пут услед општих политичких и друштвених промјена, долази до побољшања односа према домаћем становништву, у оквиру којих је и примјена народног језика као званичног умјесто до-ташњег италијанског. Посебно истичемо стварање мреже основних школа и могућности образовања учитеља отварањем учитељске школе 1865. године у Задру.

За прву половину 19. вијека у Архиву цркве на Топлој гдје се налазило сједиште протопрезвитеријата надлежног за рад свештеника у општини херцеговској, једно вријеме и инспектората за основне школе, сачуван је незнатан број докумената о раду школа, док је за другу половину вијека знатно више документације.

Школе, о чијем постојању и раду је посвећен овај рад, су дјеловале искључиво у сеоским срединама. Рад се базира на основу напред наведене документације и обухвата рад школа до 1869. године када је отворена прва државна основна школа у овом крају, на Топлој, а чији је рад истражен и објављен. Од тада постепено се отварају државне основне школе по сеоским насељима Боке Которске, односно херцеговског краја, на народном језику те престаје рад школа у којима су учитељи били пароси. О раду школа бригу и надзор је водила скоро искључиво црквена власт.

Економске могућности, свијест мјештана о потреби школовања младежи, залагање и знање свештеника да обављају и овај посао су утицали да дође до отварања државних школа. У појединим сеоским насељима школе раде квалитетно и континуирано, а наставу похађа већи број дјеце.

Општи дио

Половином 19. вијека отворене су школе по многим мјестима Боке Которске, односно херцеговског краја: Кутима, Каменарима, Топлој са италијанским наставним језиком. Незадовољан народ због тога је протестовао код аустријских власти преко епископа Мутибарића коме су главари: Бијеле, Мојдежа, Кута, Кумбора, Пода, Требесина, Мокрина и Сасовића и пароси Топле и Крушевица упутили дописе. Аустријске власти крајем 1846. године доносе одлуку која је између осталог одређивала: 1. *да се православцима у Далмацији не праве сметње у оснивању својих основних школа у парохијама ради обучавања дјеце оба пола, ако одговарајуће општине располажу средствима за њихово дотирање...* 5. *да се настава има обављати на језику краја у којем се оснива школа, а пошто је у неким мјестима језик италијански а у неким српски треба настојати да се предвиде уџбеници оба језика.* 6. *да се исти критеријум примјени и у односу на писмо којим ће се штампати уџбеници и којим ће се служити у учењу писања, али да се учење и употреба латиничких слова не уводи на силу у српским*

основним школама, већ да се, ако би се поједине општине показале вољне та настава уведе као споредна.⁴ Овом дозволом за оснивање основних школа на народном језику, ћириличким писмом, у Далмацији омогућило је народу и православној цркви да по својим парохијама оснива школе у којима ће дјеца учити на своме народном језику ћириличким писмом. И то не само основе православног вјероисповједања, већ и читање, писање, рачун, и друге предмете. У појединим школама гдје је то било могуће учио се и италијански језик који је од користи био будућим поморцима и трговцима, а служио је у комуницирању са аустријским властима када су то потребе изискивале.

Важност и значај образовања и рад основних школа о којима су бри- нуле црквене власти најбоље нам свједоче написи у *Српско далматинском магазину* који су објављивани током седамдесетих година, чији је аутор архимандрит Герасим Петрановић, у оквиру рубрике *Народне србске школе у епархији Далматинској*. Поред навођења броја школа у поједином школском надзиратељству у Далмацији и броја ученика изложен је њихов значај, рад, потребе. *Да би се народне школе, овај јаки извор из кога избија права снага цркве, државе и породице, све то више заводиле, треба зато најпре јаке материјалне помоћи. За добар пак напредак школа између осталог потребито је, да политичке, а нарочито обштинске власти, садејствују на то да родитељи шаљу своју дјецу на наук;.. савети Свештеника у томе доста користити могу.... али када расудимо на простоту селскога народа нашег, који још не може, а често и неће да позна цијену и корист школе, те поред свих савјета свога Свештеника, нерадо шаље дјецу у школу. Да би школе успјешно радиле архимандрит је сматрао да је потребно обезбједити књиге и остала школска учила. Државне власти треба јавно да похвале вриједне и стручне учитеље. Често наглашава да је мали број школа у односу на број становника. Једном приликом то објашњава: *Још селски наш народ не увиђа праву корист школа; још нешто и сиротиња у којој је пречи му да заведе ове просвјете својски и као што треба подпомаже; још већином селске обштине наше врло слабо од обштинских прихода као што би правда изискивала на подизање школа по селима жртвују, из којих ради велике далечине, није могућно дјеци полазити главнију обштинску школу; још доста чемерно стање уобште нашега парохијалнога свештенства, не допушта овоме да се са поучавањем дјеце бави а они би једино најпрече средство били да се распростани наука и по оним мјестима у којима..... није никако могуће редовну школу завести. У Магазину за 1862. годину конста- тује да је мали број школа с обзиром да у Далмацији, односно Дијецези живи 78. 000 становника. Разматрајући проблеме просвјећивања архи-**

⁴ Славко Мијушковић, Борба за српски језик у Котору за врије аустријске владавине, Историјски записи, Титоград, 1965, 11-12

мандрит сматра да би учитељи требали да одржавају заједничке састанке на којима би разматрали стручна питања и давали предлоге. Док се то не оствари, позвало их је уредништво *Српско далматинског магазина* да јавно изнесу своја мишљења која се тичу побољшања рада школа и свога положаја. Међутим, одзив је био слаб. Свештеници – учитељи били су позвани да износе ставове о раду у школама, односно да ли се ограничава поучавање младежи ... *тек на просто читање и писање и на материјално изучавање на памет науке христијанске и других предмета; или се осим тога дејствује и на право развијање умних сила, на облагорођење срца на васпитање ученика у правој духу своје вјере, цркве и народности. У напред наведеном гласилу за исти период налазе се подаци о броју школа и ученика у Далмацији. Тако је 1862. године у овој покрајини била свега 31 српска народна школа са 887 ученика.*⁵

Ове школе потпадале су под девет школских надзиратеља: задарски, скрадински, шибенски, кнински, дубровачки, *кастелновски* (херцеговски), которски, будвански и перашки. У херцеговском крају те године радило је седам школа са 12 ученика. Идуће године радиле су три школе са 100 ученика, а 1865. године дванаест школа са 373 ученика, да би идуће године било свега шест школа, а ученика 185 док је 1867. године радио исти број школа, али са 151 учеником. Дешавало се да се поткраду грешке у извјештају школског инспектора, па Герасим Петрановић, маја мјесеца 1865. године, тражи објашњење због тога што у извјештају од фебруара те године стоји податак да бјелску школу похађа 50 ученика, а у извјештају из априла мјесеца стоји број од 34 ученика. Исти је случај и за требесинску школу гдје по првом извјештају школу похађају 24 ученика, а по другом 15 ученика. Тражи да се у име Конзисторије опомену учитељи, да буду пажљивији у достављању података и да се ревносно односе према повећању броја ученика и њиховом успјеху.⁶

Бригу и надзор о овим школама водила је црквена православна власт бринући посебно о учењу младих у духу православља, али и о општим људским вриједностима. Држава није препустила у потпуности своју присутност у раду при просвјешћивању њених поданика, с обзиром на чињеницу да је дјеловањем и радом цркве на образовању заправо подржавана и свијест о националној и вјерској припадности. О томе казује и један акт из 1847. године упућен топаљском парохији од црквене власти из Задра у коме се наводи да је потребно добити од државних органа дозволу за рад *спомагатељне* школе коју је основао, напомињући да се треба

5 Герасим Петрановић, Народне основне школе у епархији Далматинској, Српско далматински магазин, Задар, 1863,159, 160; 1864,164,167

6 АХ САТ 1865,130; Г.Петрановић, н.д. Магазин 1863,158; 1864,164; 1866, 169; 1867,147; 1868, 150

повиновати тражењу *политическе власти* јер поред науке *христијанске слободно стоји тамошњу јуност читању и писању приватно настављати и што смо ми у предмету таквих школа под 13. јунијана Јего Ц. К. величанство писмено обратили се*. Децембра 1851. године Христофор Ломбардић је упутио вишој власти опширан извјештај о његовој бризи о оснивању и раду школа у херцегновском крају. Поново наводи како је школске 1846/47. године отворио школу на Топлој и како је мирска (свјетовна) власт забранила му рад, наводећи и одговор провикаријата како даље да поступи. Христофор Ломбардић истовремено их извјештава, да је прошле школске године поново отворио школу која ради све док се власт поново не успротиви. Треба рећи да он није, како му је савјетовано, тражио дозволу за рад школе. Актом из октобра исте године Христифор Ломбардић обратио се свештеницима у Кутима, Сасовићима и Мојдежу јављајући им да је провикаријат наредио да сваки у својој парохији оснује спомагатељну школу: *за моћи видјети један дан умањено оно непросвијетљеније које се у нашим странама изобилно находи*. На основу ових податка можемо закључити, да тих година отпочиње знатније ангажовање виших црквених власти на организовању ових школа. Истовремено, цивилна власт будно прати њихов рад доносећи и одређене прописе. Смогатељне школе биле су активне током 1851. године у: Топлој са 20 ученика, а требали су похађати школу још њих 29. Многи су похађали двије друге школе које су се налазиле у Херцег Новом (вјероватно се мисли на школу у самостану Св. Антуна и приватну школу у граду). На Подима је 28 ђака, а 37 не похађа школу због родитељске немарности, у Мокринама похађа школу 27 дјече, а 35 не, у Сасовићима 15 а требало би 31 дијете, док је у Мојдежу најслабији резултат јер школу похађа само 6 ђака, а требало би још 29 дјече да похађа школу. Идуће године све наведене школе и даље су радно активне, уз рад школа у Кутима, Баошићима, Бијелој и Јошицама. Од априла 1853. године радиле су школе у: Топлој, Сасовићима, Баошићима, Бијелој, Јошицама, Кумбору и Подима, док школе у Кутима, Мокринама и Мојдежу у наведеном периоду нису радиле.⁷

Од назива школа до награда за учитеље

Најчешћи назив школа је *спомагатељне школе*, али налази се и на називе: *почетно училиште, народне школе, србска школа, народна српска школа, елементарне, тривијалне школе*. У овим школама школовање је најчешће трајало до двије школске године. Углавном се учило писање, читање, основне рачунске радње и вјеронаука. Школовање у основним школама, у градским срединама, обично је трајало четири школске годи-

⁷ АХ ЦАТ 1847,47; 1851,73,96; 1852,66; 1863,41

не. Судећи према једном податку произилази да су била потребна већа материјална средства за виши ранг школе јер се обезбјеђивањем више материјалних средстава могао платити и стручнији учитељски кадар. Школске 1852-1853. године све школе у сеоским насељима овога краја коју су те и предходне године радиле у: Топлој, Мојдежу, Сасовићима, Кутима, Подима, Баошићима, Бијелој и Јошицама су биле *спомагатељне школе* у којима су предавали мјесни пароси. У септембру 1852. године тадашњи претор Грабавац ишао је од села до села, па су се сељани Мокрина, Пода, Сасовића, Кута, Баошића, Бијеле и Јошица обавезали да школе у њиховим мјестима буду вишег ранга од спомагатељних, односно *елементарне* с тим што би сељани учитељима давали 50 форинти уз услов да им Влада даје још 80. Ординаријат из Котора 1857. године обавјештава школског инспектора на Топлој о декрету Ц.К. *Попечилство Богочестија и јавног настављенија* (Министарство вјера и просвјете) о класификацији школа у Провинцији (мисли се на Далмацију) којим је одлучено о реформи школа, односно да *главне школе* са три разреда прерасту у четири разреда, а да *тривијалне школе* са два разреда овим декретом требају пружити знања као у три нижа разреда главне школе од четири разреда. Истовремено се одређује да се предавања и у *тривијалним* школама одржавају у трима *коморама* (просторијама) и ученици прелазе (мисли се по успјешном завршетку разреда) из једног одељења у друго као што се ради и у главним школама. У тривијалним школама које одређују број просторија према броју ђака, неопходно је обезбједити онолико просторија колико има разреда. Ученик који је прелазео из тривијалне школе у четврти разред главне школе морао је потврдом доказати да је са успјехом завршио школу и да може прећи у четврти разред. Уколико је желио прећи у неки други разред главне школе из потврде се могло сазнати да ли му се то може омогућити.⁸

Недељно – празничне школе. Како велики број дјеце у овим сеоским насељима није похађао школу то је црквена власт предузимала мјере да та дјеца буду поучена хришћанству, па су за њих недељом организоване *недељно-празничне школе*. Ова врста наставе обављана је како сам назив казује недељом и празницима и била је намијењена дјеци која нијесу похађала школе, па је њихов рад био пожељан у свим насељима. Јануара 1848. године Христифор Ломбардић упутио је допис свима паросима и учитељима *Надзиратељства топаљског* да убудуће сваки од њих мора сву дјецу мушког и женског пола од 6-12 година недељом и празницима сакупити код парохијалне цркве и *обучавати их молитвама прописаним от 2-4 зими, а от 3-5 сати у љетне дане, уре поподне*. Препоручује им се да долазе увијек прије заказаног времена, да дјеца не би била без надзора, да савјетују родитеље да шаљу дјецу у школу, а оне који то не учине, по

8 АХ ЦАТ 1852,66; 1857,136; 1866,381; 1867, 190; 1868, 161

школским правилима били би кажњени. Такође се опомињу свештеници, да својим понашањем у свему, дају добар примјер младима, јер ће бити кажњени они који иду без шешира, *без доње и горње хаљине*. Четири године касније, провикаријат примјеђује у допису упућеном *парохи и надзира-тељу у Топлој* да свега четрдесети дио дјеце који су стасали за школу и обавезни да је посјеђују, долази недељом и празником на подучавања. По мишљењу виших црквених власти, због неодржавања родитеља да макар недељом шаљу дјецу на вјеронауку, имало је за посљедицу да многи младенци нијесу знали молитве, па су опомињани свештеници уз пријетњу кажњавања, ако их вјенчавају прије него их науче макар неке молитве. Окружним писмом маја 1865. године Православна конзисторија Епархије далматинске обавјестила је да је Ц. К. Државно Министарство штампало упутство о раду недељно празничних школа које је ступало на снагу 1865/66. године (вјеровато се мисли на школску годину). Многе препоруке, опомене, наредбе нијесу донијеле велике резултате, јер половином 1868. године сазнаје се да ни у једној парохији овога краја, због небриге родитеља, не ради *недељно-празнична школа*. Колико је придавана важност овом начину обуке вјеронауке види се из многих препорука виших црквених власти и укључивања и цивилне власти, па је Намјесништво обавезало општине да исплаћују награде свештеницима за рад на *недељним школама*, а уколико нијесу у могућности да траже средства од Намјесништва или Одбора сабора Далматинског. Општина је уз тражење требала доказати немогућност исплате и постојање такве обуке потврђене од школских власти, општине и Ц. К. Претуре. Тако је Намјесништво крајем 1861. године одредило свештеницима–учитељима: тробесинском Михаилу Аврамовићу, бјелском Игњатију Злоковићу, јошичком Андрији Балићу, сасовићком Јовану Чукуасу и топаљском Христифору Ломбардићу за рад у *спомагатељним и недељно - празничним школама* по 20, а пођанском 25 форинти.⁹

Школске просторије углавном су биле смјештене у црквеним кућама. Зграду у којој је отворена школа у Кумбору покљонио је капетан Димитрије Ђурасовић. Школа у Јошицама престала је са радом 1862. године јер је власник зграде Матија Ђучић коју је дао без накнаде на коришћење, тражио да се школа исели јер је намјеравао зграду преуредити за породично становање. Више година кирију за просторије школе у Зеленици плаћао је њен учитељ свештеник Димитрије Мустур.¹⁰

Свештеници, односно учитељи дужни су били свом надлежном школском инспектору достављати извјештаје два пута годишње. Првенствено о броју ђака, али и о садржају предавања и о дужини трајања наставе, као и времену њеног одржавања. Достављене извјештаје подручних школа

9 АХ ЦАТ 1848,24; 1852,52; 1858, 88;1859,133; 1861,188; 1865,150; 1867,184; 1868,162

10 АХ ЦАТ 1853,21; 1861,116, 124,256; 1864,164

херцеговски *надзиратељ*, односно школски инспектор је обједињавао и извјештаје упућивао Конзисторији у Котор, а ова епархији у Задар. Настава је дневно трајала од 3 до 4 сата у зависности од услова и могућности пароха. На примјер, школа у Каменом радила је ујутро, а у Требесину послерије подне јер је исти свештеник – учитељ држао предавања у обе школе. Учитељ и чланови школске управе самостално су одређивали вријеме одмора. У школи у Бијелој и Кутима 1867. године *одмор за учитеље и дјецу* био је четвртом поподне, док је у Подима, Мокринама и Требесину вријеме *седмичног одмора* било суботом ујутро.¹¹

Константан проблем који се јавља у скоро сваком допису који је упућивао вишим инстанцама у вези рада школа Христифор Ломбардић је питање *награђивања* учитеља за уложени *труд*. Материјална средства за то обезбјеђивала је црква, становништво, локална власт, Намјесништво, али су била мала и никада редовна. У једном документу наводи се *да су учитељи омалодушени јер власт ниове труде не признаје и што им се барем сваке године она мала обична награда не спроводи с којом би трошке намирити могли; бојати се да ће услед равнодушности које са стране правитељства у овом смотренију примјеђива све спомагатељне школе у овом Дистрикту с овом годином престати*. Проблеми просвјетних радника и тада и данас су исти, па би горњи навод могли назвати упозорењем за престанак рада учитеља. У Јошицама јеромонах Христифор Ђучић двије године није добио никакву накнаду за рад као учитељ, па је 1851. године престао да предаје и школа је затворена. То се десет година касније десило и у Требесину. Узрок оваквом понашању је и што су парохије биле углавном сиромашне и што свештеници нијесу имали довољно прихода да обављају посао учитеља и морали су се бавити земљорадњом да би прехранили себе и своју породицу. Намјесништво је 1856. године донијело одлуку о плаћању 60 форинти учитељима за наредне три године што је био подстицај за знатније ангажовање на отварању школа и бољег рада учитеља свештеника. Међутим, исплата није била редовна, а по свему судећи одређена сума није у цјелости исплаћивана. Није проблем био само у адекватном награђивању за уложени труд учитеља, већ и у томе да свештеници односно *свршени клирици наши, по већој части одричу се похвале пуног и честитог звања учитељског*. Зато је виша црквена власт епархије далматинске 1858. године одлучила да свршене клирике не рукоположи у чин свештеника прије него не буде обављао дужност учитеља.¹²

У наведеним написима архимандрита Герасима Петрановића наводи се број и стручност учитељског кладра и начин награђивања њиховог рада. Током 1862. године у 31 школи које су радиле у епархији

11 АХ ЦАТ 1861,65; 1867, 157,160.; Г.Петрановић н.д.,Магазин, 1853,158; 1864,164

12 АХ ЦАТ 1851,97; 1857,143; 1858,45; 1861,61,124, 188; 1862.176; 1866,31

далматинској предавали су 15 пароха, 6 капелана, 9 свршених клирика, 1 *мирјанин* (световно лице) и 1 *женска*. Идуће године тај посао обављали су: 18 свештеника и 10 свршених клирика. Двије године касније поред 26 свештеника, 8 клирика, предавали су и 2 *препаранда* (вјероватно још ученици *народног учитељишта* у Задру у којем су учили и *православни србски младићи*) и 1 *учитељка*. Године 1866. бројно и стручно стање предавача је било исто, док се идуће године њихов број повећао, па су радили: 31 свештеник, 6 клирика, 3 *препаранда* и 1 *учитељка*. Учитељи којима је била одређена плата добијали су је редовно 1861. године и 1862. године па и касније. Неки свештеници који су бесплатно тих година, уз велики труд и пожртвованост, предавали добили су награде од Покрајинског одбора или општинске власти, а очекивало се да ће неким ускоро награде дати и Намјесништво. Требесинском учитељу Намјесништво је 1865. године одредило 30 форинти мјесечно, а сељани Требесина и Сушћепана су се обавезали давати 40 форинти годишње. Општинска власт 1867. године повећала је плату за 500 форинти дубровачком учитељу и за 350 форинти рисанском, а награду од 30 форинти је поред још неколико учитеља, од Покрајинског одбора, добио и херцегновски учитељ (вјероватно се мисли на топаљског учитеља). Школски инспектори су тих година добијали по 3 форинте за обилазак поједине школе. Било је свештеника-учитеља који су добијали малу или никакву награду. Архимандрит Герасим Петрановић је сматрао да опстајање школа које се из црквених прихода издржавају, зависи од воље татора. Иако наглашава да народна просвјета може најбоље напредовати залагањем свештеника, сматрао је да треба да се школује стручни учитељски кадар. Износи и мишљење да док држава не одреди сталну плату учитељима *народних основних школа*, или бар помоћ од 50 форинти као што је Намјесништво било у почетку одредило, да ће се рад у школама тешко одвијати. Колико је Герасим Петрановић свестрано сагледавао проблеме образовања, казује и његово мишљење, да учитељи у Далмацији требају као по другим дјеловима Царевине одржавати састанке на којима ће предлагати, расправљати и примати савјете, а све у сврху побољшања рада. Сматрао је да свештеници, посебно школски управитељи и надзорници, могу допринијети побољшању рада у школама и од њих би се требало сазнати да ли се учење у школама састоји *на просто читање и писање и материјално изучавање на памет науке християнске и других предмета; или се осим тога дејствује и на право развијање умних сила, ... на воспитање ученика у правом духу своје вјере, цркве и народности*. У даљем тексту наводи да има младића који су завршили школе а немају *познаје правога наименованија свога у погледу вјере, ни у погледу народности...* Уредништво *Магазина* позвало је свештенике-учитеље да обавјештавају о своме раду и проблемима, али је одзив био веома слаб. Архимандрит

Петрановић се надао и вјеровало је да ће се број школа и ученика увећати уз помоћ школских фондова које су се тих година у већем броју оснивале. По мишљењу архимандрита требало је да *наше србске основне народне школе буду чисто вјероисповједне, а да то одржимо једино су нам средство школе фонционалне*. Читаоце *Магазина* Герасим Петрановић је упознао и са идејама које су затупане на царевинском вијећу. Предлагано је да се управа над народним школама потпуно од цркве одвоји, док је архимандрит сматрао да *наше србске народне школе буду чисто вјероисповједне, и да школа народна особито србска треба да је од цркве неразлучна ... јер Србин осјећа потребу да му се дјеца у народним школама у духу православља одгоје*. У *Магазину* за 1868. годину се наговјештава да ће надзор над радом школа ускоро вршити, не црквена, већ световна власт уз напомену да ће вријеме показати да ли ће рад у школама бити успјешнији.¹³

Општинска власт новембра 1866. године затражила је од школског инспектора (акт је упућен на Топлој што значи Христифору Ломбардићу) да достави извјештај о успјеху у школама Каменом, Требесину, Мокринама, Кутима и Бијелој. Исти захтијев упућен је за исте школе и јуна 1867. године. Оба акта писана су италијанским језиком, а потписи Војновића, Милашиновића и Русовића, латиницом. Трећи акт упућен августа 1868. године писан је народним језиком ћириличким писмом као и потписи *Граданачалника* Војновића и Присједника Русовића којим се тражи *класификација србско Народних Училишта* у горе наведеним мјестима, као и предмети предавани у *прошлом шестомјесечеју год. 1867-68*. Из овога произилази да је тада још црквена власт вршила надзор над радом школа, а вјероватно је локална власт материјално помагала њихов рад. Сходно томе тражила је резултате рада и постепено овај сегмент друштва потпуно прелази у надлежност локалних власти. У случајевима и када је општинска власт финансирала *мање елементарне школе познате под именом комуналне исто тако и учитеље такозваних главних парохијалних школа* није имала права отпуштати учитеље из службе већ је то право имала православна епархија далматинска за школе гдје се учило *српским језиком* што је била и одлука Намјесништва из 1866. године. Маја мјесеца 1868. године обавијештени су сви учитељи од стране Провикаријата да ће др. Михаило Клаић преузети тих дана *школске визите по Далмацији* што значи да је тада световна власт потпуно преузела, од црквених власти, организацију рада и надзор над радом школа.¹⁴

Идуће године отвара се прва државна основна школа у сеоском насељу херцеговског краја – Топла, а наредних година и у осталим насељима.

¹³ Герасим Петрановић, н.д. Магазин 1863, 159,161; 1864,166,167; 1865,12;1866.169-171; 1867,147-148; 1868,151

¹⁴ АХ ЦАТ 1866,381;1867,190;1868, 104,126,161

Из дописа професора школе у Србини Риста Ковачића сазнајемо да су учитељи Далмације, односно овога краја позвани од стране Друштва учитеља Хрватске и Славоније да се учлане у њихово друштво. Професор Ковачић је веома повољно оцјенио овај позив, али је тражио нека објашњена у вези учлањења од Христифора Ломбардићи који је допис упутио. Нијесам нашла податке да ли је дошло до учлањења.¹⁵

Уџбеници

Посредством неких докумената могуће је сазнати о школским књигама које су коришћене у спомагатељним и сличним школама у другој половини 19. вијека. *Православни восточни ординаријат Далматински* обавјестио је школског инспектора Христифора Ломбардића 1857. године да је *Дирекција за продавање школске књиге у Бечу* обавјестила да је књигу за *Сербски језик и читање Попечитељство Богочестија и јавног настављенија* наредило да иста почетком идуће школске године буде у употреби у сеоским школама и у трећи разред варошких и главне школе гдје *питомци имају Сербски језик за матерњи*, за ђаке православне вјере. Истовремено су наредили да књига *Сербског читања за друге класе*, која је раније била у употреби, престане се користити. Школа тробесинска имала је крајем 1857. године по шест примјерака књига које су коришћене за изучавање италијанског језика: *Abecedari Italiani, Gramatiche Italiani i Letere Italiane* и за *lingua Ilirica Abecededari Slavi, Leture Slave*, као и *Kaechismi Slavi*. У исто вријеме пођанска школа имала је двије књиге за учење италијанског језика (*Abecedario i Primo libro di lettura*) и три књиге за учење народног језика (буквара и читанку за први разред). Парох и учитељ Злоковић из Бијеле доставио је допис 1866. године о књигама које су биле у употреби за *Србско – народно настављеније*, а биле су набављене за школу у посљедње двије године. То су: *буквар, читанка и катихизис за први и други разред, свештена историја, часловац, пјеније црквно*. Све ове књиге набављали су родитељи у Котору код *Жуђела* (Јевреја) *Финци*, а биле су штампане у Бечу 1861. и 1863. године. За двије године укупно је набављено по 20 примјерака наведених књига. Поред тога многи који су завршили школу даривали су добро очуване своје књиге. Поред тога многи поморци, у Одеси су већ дуже година набављали књиге за своју и дјецу сродника, и нијесу хтјели узимати друге књиге, па дирекција школе није хтјела набављати књиге из Задра код браће Батара Баришића(?) за потребе друге (*муђе*) дјеце. Према извјештају 1866. године пароха и учитеља каменско – тробесинског Михаила Аврамовића каменска школа за двије претходне године код опуномоћеног продавца набавила је 30 буквара (штампани у Бечу 1863. године), 10 катихизиса (1860. године)

и 9 читанки штампаних 1861. године. Истовремено школа је набавила 26 буквара, 6 катихизиса и 8 читанки. Све књиге су биле прописане за српско народне школе.¹⁶

Сиромашна дјеца добијала су бесплатно књиге на коришћење. Епископија из Задра упутила је допис са опширним цитирањем и објашњењем новог правилника о прибављању и дијелењу књига за сиромашне ђаке које је донијело Министарство вјера и наставе претходне године. Ново донешена правила имала су се примјењивати од школске 1857/58. године. Могле су се дијелити књиге које су биле прописане за ученике *тривијалних и већих школа не изизимајући ни књиге за изучавање језика и рачуна. Марљиви и до-бронамјерни* и сиромашни ученици могли су књиге добити у власништво. По завршетку наставе и за вријеме распуста о књигама је бринуо учитељ. Списак раздијелених књига чувао се у школској архиви. Школе су почетком године достављале списак сиромашних ђака и потребан број књига. До примјене новог Правилника могле су се тражити књиге за петину, највише четвртину ђака способних за школу, а по новом Правилнику се узимао у обзир број дјеце која похађају школу. Списак потребних књига сачињавао је учитељ или директор школе, уз мјесног пароха и инспектора. Он је сачињавао списак и достављао Намјесништу преко Окружног капитаната, уз спискове појединих школа. Књиге су се дијелиле почетком сваке школске године. Дистриктуални инспектор није се морао приликом расподјеле држати захтјева појединих школа, већ је могао праведно подјелити књиге према потребама сваке школе у споразуму са мјесним паросима. Уколико би било довољно књига није се морао примјенивати члан 321. *Политичког школског Регуламентa да једну књигу користе два па и три ученика*. Почетком 1859. године, за сиромашне ђаке *спомагатељних* школа на Топлој је стигло штампано латиницом 8 читанки за први и 2 за четврти разред, 9 малих катихизиса, као и 2 читанке са *сербским словима*, уз 8 буквара, 9 катихизиса и 8 *букварића Италианског Диалета* како је навео Христифор Ломбардић. Исте године и у исту сврху стигле су на Топлу из Котора од аустријских власти, на српском језику по два примјерка: прва језикословна читанка, читанка за други разред, друга књига о језикословљу, српски буквар, *Iz časoslovca*, њемачки буквар, мали катихизис и средњи катихизис. Јануара идуће године иста институција *Caripitano Circolare* из Котора послала је на исту адресу и у исте сврхе по два комада *Libri di lettura con caratteri di Chiesa* и *Tibel* (буквара српских), једну *Perva Slovinska Čitanka* и пет комада *Malih Katehizama*. Школски инспектор Христифор Ломбардић био је крајем 1862. године у недоумици како да поступи са примљеним 20 књига за сиромашне ђаке јер су све школе, сем у Баошићима и Топлој и приватна у Херцег Новом престале да раде, па се двоумио да ли да књиге подјели постојећим школама или их задржи док се не

16 АХ ЦАТ 1857,86; 1858,13,14; 1866,361,365

отворе и друге школе. Михаило Аврамовић је 1863. године добио шест књига за сиромашну дијецу, а дао их је: по два комада Александру Аврамовићу и Стевану Бал(?), а по један примјерак Лазару Вуковићу и Лазару Радмиловићу. Октобра 1864. године Окружни капитанат из Котора послао је инспектору *Scolastico Greco in Topla* слиједеће књиге за сиромашну дјецу: *Primo libro di lettura Slavo*(4 + 3), *Secondo libro di letture* (2), *Piccolo catechismo* (7), *Medio id ?* (5), и *Arismetica personale rurale*(4). Године 1865. од добијених шест примјерака *Народне нјесме за наизуст учење* Х. Ломбардић је три дао ученицима топаљске школе: Љубомиру Комненовићу, Лазару Чуљевићу и Росанди Ломбардић, два примјера школе на Подима и један школе у Бијелој. Крајем 1867. године епископија далматинска упутила је на Топлу 18 књига (6 буквара, 6 малих катихизиса, *пословну читанку* и 8 *других језикословних читанки*) за сиромашне ђаке да се подјеле *Управитељствима школским православнога закона* и то у присуству учитеља и мјесног надзорника и о томе да се достави извјештај који је требао да потпише учитељ, мјесни надзорник и управитељ школе.¹⁷

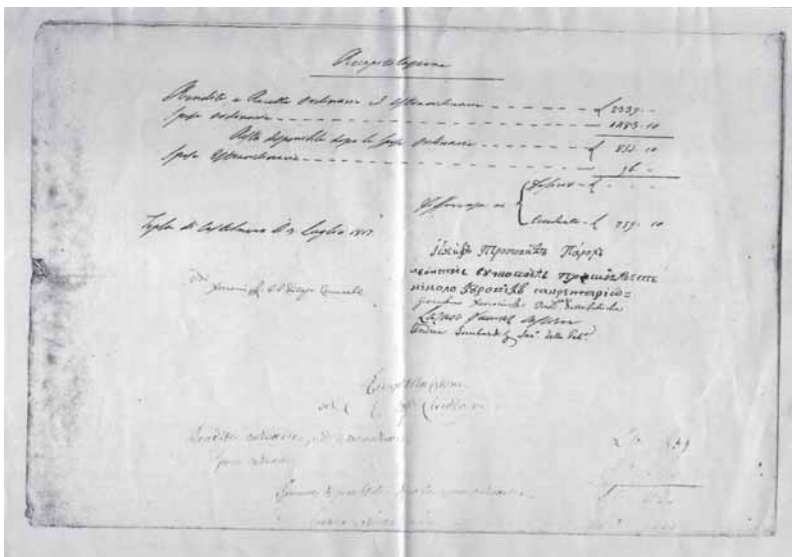
Управитељствима *почетних народних школа* препоручила је виша црквена власт из Котора 1867. године да се претплате на часописе *Босиљак* и *Напредак који су младежи веома корисне за науку*, а штампали су се у Загребу. Препоручено је и да се набави мапа у боји државе аустријске која је одавна штампана у Бечу од Ц. К. Складишне школске, а штампана са *Славенском Терминологијом*.¹⁸

У овом првом дјелу дати су подаци о раду спомагатељних школа на српском језику ћириличким писмом у 19. вијеку у сеоским насељима херцеговског краја до отварања државне школе у Топлој 1869. године. Изнесени подаци дају јасан преглед проблема који су пратили оснивање и одржавање ових школа, старање Епископије у Задру, посебно архимандрита Герасима Петрановића за развој основног образовања на српском језику, однос власти према овим школама, однос мјесних пароха према учитељском позиву, однос родитеља и цјелокупног становништва као и њихове свијести о значају школовања младежи.

У другом дијелу обрадиће се на основу расположиве грађе рад школа у сваком насељу посебно: Топлој, Бијелој, Јошицама, Баошићима, Кумбору, Зеленици-Кутима, Подима, Сасовићима, Требесину-Каменоме, Мокринама и Мојдежу, као и пароха топаљског протопрезвитера херцеговског, вјероучитеља у основној школи у граду и Српској поморској школи у Србини, школског инспектора за спомагатељне школе у херцеговском крају – Христифора Ломбардића.

17 АХ ЦАТ 1857,72; 1859,39,42,61;1860.58,130;1862,35,182;1863,413;1864,178;1865,48; 1868,26,116

18 АХ ЦАТ 1867

Потпис Јосифа Троповића – АХ ЦАТ 1817.

Dalmazia Per l'anno 1824

Comune di Castel nuovo, del Circolo di Citta di...

Spese	Spese in contanti			Spese in natura
	Spese	Spese	Spese	
1. Acquedotto di...	22.36	17.30	44.20	
2. Spese per...	6	6	12	
3. Spese per...	2	2	4	
4. Spese per...	2	2	4	
5. Spese per...	2.20	18.20	20.40	
6. Spese per...	3	3	6	
7. Spese per...	6	6	12	
8. Spese per...	20	20	40	
9. Spese per...	20	20	40	
10. Spese per...	2	2	4	
11. Spese per...	2	2	4	
12. Spese per...	2.20	18.20	20.40	
13. Spese per...	2	2	4	
14. Spese per...	2	2	4	
15. Spese per...	2	2	4	
16. Spese per...	2	2	4	
17. Spese per...	2	2	4	
18. Spese per...	6	6	12	
Totale				120.20
Totale				120.20
Totale				120.20

S. Giuseppe Troparich R. Trovaco.

Потпис Јосифа Троповића – АХ ЦАТ 1824.

Dragan ROGANOVIC¹, Milica BERBEROVIC²

ZAŠTITA PRIRODNOG I KULTURNOG NASLJEĐA SAVINSKE DUBRAVE U HERCEG NOVOM

Ključne riječi: Herceg Novi, Savinska Dubrava, zaštita.

Uvod

Savinska dubrava, više od jednog vijeka, predstavlja gradsko park-šetalšte. Generacije stanovnika su ulagale svoje znanje, umijeće, ali i finansijska sredstva za očuvanje i uljepšavanje dubrave. Nazivana je različitim imenima od „ukrasa Herceg Novoga“ do „pluća grada“. Uz činjenicu da se unutar Savinske dubrave nalaze sakralni objekti sa grobljima kao i sama groblja, cijeli kompleks dubrave smatrao se svetim i uzvišenim.

Blizina jednog ovakvog kompleksa - kombinacije prirodnog i stvorenog, predstavlja bogatstvo koje malo koji grad ima. Stoga je jedan naš nepoznati sugrađanin još 1939. godine u „Glasu Boke“ napisao „Herceg Novi bez Savine je kao stablo bez svog zelenila“.

Prve radove na uređenju ovog područja pokrenuo je episkop Gerasim Petranović daleke 1855. godine, kada je o svom trošku uposlio nekoliko ljudi da očiste dio dubrave i naprave nove staze. Boraveći u manastiru Savina, svake godine po nekoliko mjeseci, sve više je ulagao u uređenje Dubrave, praveći nove staze i postavljajući klupe... U hronikama Manastira Savine čuvaju se detaljni zapisi o izvedenim radovima od 1875. do 1888. godine kako je od neprohodne šume nastajao rekreacioni park³. Zbog velikih zasluga na uređenju šume postavljena je spomen ploča sa natpisom “Štedrome ukrasitelju dubrave episkopu Gerasimu Petranoviću - 1988 godine”.

1 Agencija za zaštitu životne sredine, IV proleterske brigade 19, 81000 Podgorica, Crna Gora

2 Agencija za zaštitu životne sredine, IV proleterske brigade 19, 81000 Podgorica, Crna Gora

3 Popović, D., (1979): *Savinska dubrava kao prirodni resurs Herceg Novoga*, „Boka“ 10/II – Prirodna bogatstva Boke Kotorske i turizam, radovi sa simpozijuma, Pp 309-322.

Spomen ploča podignuta Gerasimu Petranoviću

Staza kroz Savinsku dubravu

1933. godine osniva se Društvo za pošumljenje i uljepšanje „Savina“ čiji je cilj bio održavanje i unapređenje šume, „Razvijanje interesa kod stanovnika i kod posjetilaca za ljepotu šume... da populariše prirodne ljepote i starine...“. Društvo je imalo svoja pravila kojima su određeni ciljevi i način organizovanja. Imalo je redovne, pomažuće i počasne članove, utemeljivače i dobrotvore, zatim upravu od 9 lica koju je birala Skupština Društva. Uprava se birala na tri godine. Redovni član društva mogao je biti samo stanovnik Savine, obzirom na čuvanje i nadziranje šume. Tako se Društvo počelo baviti održavanjem puteva kroz šumu, popravci potpornih zidova, proširenju staza, održavanju kanala... 1936. godine „Glas Boke“ piše kako „Društvo „Savina“ agilno radi na uređivanju Savinske dubrave. Do sada je otvorilo nekoliko novih puteva i staza koje omogućavaju prilaz na svim stranama ovog krasnog hercegnovskog predjela pod šumom. U vrelin ljetnjim danima Savina mnogobrojnim posjetiocima pruža ugodan odmor i šetnju u debeloj hladovini. Dužnost je svih građana da pomognu rad društva „Savine“. Ovo Društvo je zasadilo mnogobrojne čemprese, alepske borove, pinije, oleandere i dr. duž puteva, prilaza i oko spomenika u cijeloj dubravi.

Zbog izuzetnih prirodnih vrijednosti, 1966. Skupština opštine Herceg Novi je donijela Odluku o zaštiti Savinske dubrave, što je 1968. potvrdio i Republički zavod za zaštitu prirode donijevši Rješenje o zaštiti dubrave kao rezervata prirodnog predjela, sa obrazloženjem da „...Savinska dubrava je sastavni dio Herceg Novog, njegov prirodni park, šetalište sa izvanrednim vidikovcima i istorijskim i prirodnim spomenicima a naročito sa originalnom i bujnom zimzelenom florom“. Godine 1999. Skupština opštine ponovo donosi Odluku o stavljanju pod zaštitu Savinske dubrave kao posebnog prirodnog predjela.

Opština Herceg Novi je 2012. godine uputila zahtjev za izradu Studije zaštite (revizije) zaštićenog prirodnog dobra „Savinska dubrava“ u Herceg Novom.

Agencija za zaštitu životne sredine Crne Gore je u 2013. godini pristupila izradi Studije zaštite tj. uslijedila su terenska istraživanja i sakupljanje literaturne građe o Savinskoj dubravi.

U izradi Studije su učestvovali saradnici koji su obradili različite aspekte prirodnih i kulturno-istorijskih vrijednosti Savinske dubrave: dr Dragan Roganović (Coleoptera, Lepidoptera), dr Gordana Kasom (Gljive - makromicete), dr Ruža Čirović (Batrahofauna i herpetofauna), dr Rajko Tripić (Dendroflora), mr Sead Hadžiablahović (Flora i vegetacija), mr Jelena Koprivica (Mammalia), mr Biljana Telebak (Gastropoda), mr Sonja Kralj (Invertebrata), (Ornitofauna)⁴, Snežana Laban dipl. ing. p.a. (Predione karakteristike), mr Olivera Doklešić (Hidrogeologija, klima, erozioni procesi i klizišta), Snežana Šunić dipl.ing.arh. (Kulturno-istorijsko nasljeđe), Milica Berberović dipl.ing. p.a. (Istorijat Savinske dubrave i hortikultura), Nada Jovanović dipl. pravnik (Pravni aspekt postupka zaštite), mr Miloš Matković (Kartografska dokumentacija, katastarski podaci).

Terenska istraživanja su obuhvatila prolječni, ljetnji i jesenji aspekt 2013. godine, nakon čega je uslijedila analiza stanja, priprema priloga i sinteza Studije.

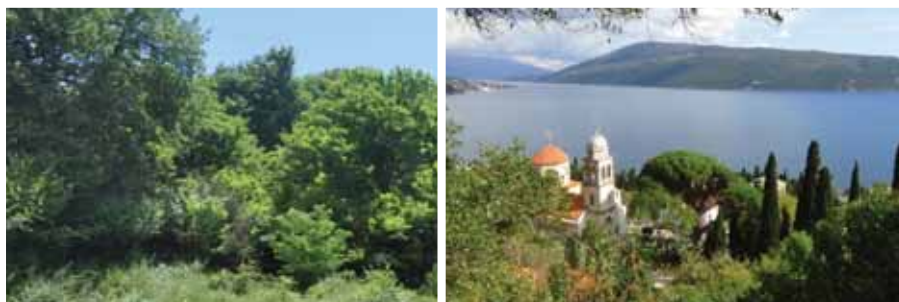
Osnovne karakteristike zaštićenog prirodnog dobra „Savinska dubrava“

Područje Savinske dubrave po mnogo čemu je specifično i jedinstveno u ovom dijelu Crnogorskog primorja. Pored bogatog kulturno-istorijskog nasljeđa, na ovom relativno malom području, nalazimo značajno bogatstvo biodiverziteta kao i specifičnost staništa što je uzrokovalo formiranje karakteristične predione prepoznatljivosti i svrstalo Savinsku dubravu u kategoriju značajnog zaštićenog prirodnog dobra tj. „Predio izuzetnih odlika“⁵

„Predio izuzetnih odlika je lokalitet kopna ili mora, odnosno kopna i mora gdje je međusobno dejstvo ljudi i prirode tokom vremena oblikovalo prepoznatljive osobine lokaliteta sa značajnim estetskim, ekološkim i kulturnim vrijednostima, praćeno visokom biološkom raznovrsnošću. U predjelu izuzetnih odlika zabranjeno je vršiti radnje i aktivnosti i obavljati djelatnosti koje narušavaju obilježja zbog kojih je proglašen zaštićenim prirodnim dobrom kao što su branje i uništavanje biljaka, uznemiravanje, hvatanje i ubijanje životinja, uvođenje novih bioloških vrsta, razni oblici eksploatacije i dr.“

4 Agencija za zaštitu životne Sredine Crne Gore (2012): Izvještaj stanja životne sredine – Monitoring biodiverziteta za 2011. godinu. Univerzitet Crne Gore – Prirodno matematički fakultet, Podgorica.

5 Zakon o zaštiti prirode (“Sl. list CG”, br. 51/08, 21/09, 40/11, 62/13).

Elementi prirodnog i ljudskom rukom stvorenog na Savinjskoj dubravi

Savinjski brijeg se prostire u pravcu: istok – zapad, u horizontalnoj osnovi dužine oko 1.700 m, i širine, koja se posmatra u pravcu sjever – jug, oko 700 m, sa najvišom kotom od 107,80 mnm.

Savinjsku dubravu karakterišu dvije šumske zajednice⁶. Južnu padinu karakteriše zimzelena vegetacija. Primarna vegetacija pripada šumskoj zajednici česvine i crnog jasena - *Orno-Qurcetum ilicis* (H-ić.). Zbog izraženog antropogenog uticaja ove sastojine su pretvorene u zimzelenu šikaru u kojoj u spratu niskog drveća dominira lovor (*Laurus nobilis*) a u prizemnom spratu kostrike ili veprina (*Ruscus aculeatus*). Na južnim padinama značajno je prisustvo introdukovanih flornih elemenata i ukrasnog bilja, u okviru zelenih površina različitih oblika korišćenja i namjena. Sjeverna padina pripada zajednici bjelograbića i kostrike, *Rusco-Carpinetum orientalis*. U ovoj zajednici dominantno je prisustvo vrsta *Carpinus orientalis* i *Ruscus aculeatus* dok je značajno prisustvo primjeraka crnog graba (*Ostrya carpinifolia*) i hrasta medunca (*Quercus pubescens*). Sjevernu padinu karakteriše i prisustvo pitomog kestena (*Castanea sativa*).

Sjeverna padina u kojoj je dominantna zajednica bjelograbića i kostrike

⁶ Agencija za zaštitu životne sredine Crne Gore (2014): Studija Zaštite - Predlog za stavljanje pod zaštitu kao zaštićenog prirodnog dobra: Predio izuzetnih odlika „Savinjska Dubrava“.

Na osnovu istraživanja koje je sprovedeno tokom 2013. godine i na osnovu literaturnih izvora, na ovom području je identifikovano⁷: 150 biljnih taksona (tri vrste su zaštićene nacionalnim zakonodavstvom, dok se dvije vrste nalaze na CITES listi; preko 80 hortikulturnih taksona, 62 taksona gljiva (7 vrsta gljiva se nalazi na listi zaštićenih vrsta u Crnoj Gori dok se 5 vrsta nalazi na Crvenoj listi ugroženih gljiva Evrope. Prema Kriterijumima za selekciju važnih područja gljiva na evropskom nivou, područje Savinska Dubrava spada u važno područje gljiva (IFA) (ispunjava A i C kriterijume); 9 vrsta vilinih konjica (jedna vrsta se na crvenoj listi Mediterana nalazi u kategoriji ranjivih vrsta i nalazi se na dodacima Habitatne direktive); 7 vrsta tvrdokrilaca (3 vrste su zaštićene nacionalnim zakonodavstvom, a jedna je u kategoriji ranjivih i nalazi se na dodacima Habitatne Direktive, kao i na dodatku Bernske Konvencije, jedna se nalazi na dodacima Habitatne Direktive i Bernske Konvencije, a jedna na dodatku CITES-a); 19 vrsta leptira (dvije konstatovane vrste se nalaze na nacionalnoj listi zaštićenih vrsta, 2 vrste se prema IUCN kategorizaciji nalaze na listi skoro ugroženih); 8 vrsta puževa (2 vrste puževa su zaštićene zakonom u Crnoj Gori, 2 vrste su prema IUCN kategorizaciji ugrožene dok se jedna vrsta puža nalazi u kategoriji ranjivih vrsta); 3 vrste vodozemaca (2 vrste vodozemaca su zaštićene nacionalnim zakonodavstvom, tri vrste se nalaze na dodatku Bernske Konvencije dok se dvije vrste nalaze na dodatku Habitatne Direktive); 12 vrsta gmizavaca (svih 12 vrsta gmizavaca konstatovanih na području Savinske dubrave se nalaze na nacionalnoj listi zaštićenih vrsta, a dvije prema IUCN kategorizaciji ugrožene, a dvije se nalaze u kategoriji skoro ugroženih, 10 vrsta gmizavaca na dodacima Bernske Konvencije, dok se 9 vrsta nalaze na dodacima Habitatne Direktive, 1 vrsta na CITES listi; 13 vrsta ptica (sve vrste konstatovane na Savinskoj dubravi nalaze se na listi zaštićenih vrsta u Crnoj Gori, jedna na evropskom nivou spada u kategoriju osjetljivih, dvije u kategoriju prorijeđenih dok je populacija jedne vrste u opadanju) i 12 vrsta sisara od kojih je jedna, prema IUCN kategorizaciji, na listi skoro ugroženih vrsta.

Vrste leptira zaštićene nacionalnim zakonodavstvom: *Papilio machaon* i *Iphiclides podalirius*

⁷ Agencija za zaštitu životne sredine Crne Gore (2014): Studija Zaštite - Predlog za stavljanje pod zaštitu kao zaštićenog prirodnog dobra: Predio izuzetnih odlika „Savinska Dubrava“.

Na području Savinske dubrave se nalaze vrijedni kulturno - istorijski spomenici. Zaštićene arhitektonske i ambijentalne cjeline obuhvataju sljedeći kompleksi:

- manastir Savina sa grobljem i crkvom Sv. Save (Spomenik I kategorije),
- crkva Sv. Ane sa grobljem (Spomenik III kategorije),
- crkva Sv. Fjodora (Teodora) Ušakova sa ruskim (vojničkim) grobljem,
- spomen kompleks palim borcima NOB sa spomen kosturnicom borcima i žrtvama fašizma,
- spomenik streljanim rodoljubima u I svj. ratu.

Ulaz u Manastirski kompleks Savina i Spomen kompleks palim borcima NOB

Savinsku dubravu karakteriše tip predjela Krečnjački greben sa mješovitim šumama, koji ima homogeni karakter. U okviru ovog predionog tipa identifikovana su područja po svojoj dominantnoj osobenosti: antropogeni uticaj i dominantna vegetacija. Identifikovana su tri područja karaktera predjela sa jasno izdiferenciranim karakteristikama. Pored zajedničkih osobenosti svaki od ovih područja posjeduje svoje specifičnosti, a kvalitet njegovog izraza zavisi od diverziteta i kompozicije građivnih elemenata.

Područje karaktera predjela:

Šumski kompleks

Antropogeni predio velike vrijednosti-Manastirski kompleks

Antropogeni predio sa prirodnim i uređenim zelenim površinama

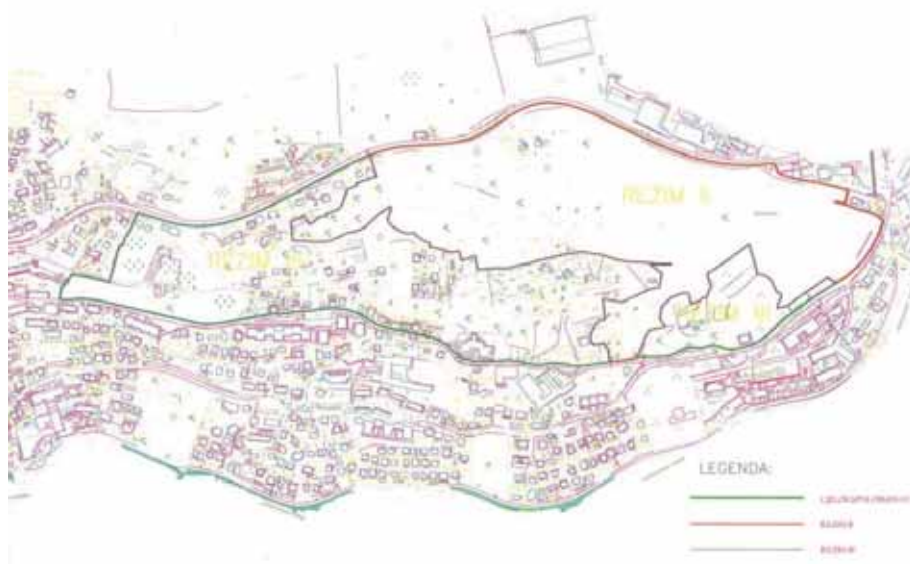
Karakter predjela sa prepoznatljivim osobenostima

Polazeći od potrebe zaštite i očuvanja prirodne i graditeljske baštine ovog područja i prisustva vrsta zaštićenih na nacionalnom i međunarodnom nivou, određivanje stepena zaštite unutar Predjela izuzetnih odlika „Savinska dubrava” je vršeno na osnovu stepena očuvanosti prirodnih vrijednosti, kulturno-istorijskih i predionih karakteristika, te na osnovu potrebe za primjenom mjera aktivne zaštite i održivog korišćenja.

Režimi zaštite

Zaštićeno područje „Savinska dubrava” zahvata površinu od 370569 m² i na njemu su uspostavljeni Režimi zaštite II i III stepena.

Od ukupno zaštićene površine, režim zaštite II stepena obuhvata 190185 m² ili 51.32 %, dok režim zaštite III stepena obuhvata 180384 m² ili 48.68 % površine Savinske dubrave.

Prikaz granica zaštićenog prirodnog dobra sa režimima zaštite

Režim zaštite II stepena

Režim zaštite II stepena će se sprovoditi na dijelu zaštićenog područja (Sjeverni, sjeveroistočni i jugoistočni dio uz manastirski kompleks) sa djelimično izmijenjenim karakteristikama šumskog ekosistema u kojem nije došlo do ugrožavanja funkcionalno-ekološkog značaja prirodnog dobra. U okviru Režima zaštite II stepena moguće je vršiti upravljačke intervencije u cilju restauracije, revitalizacije i unaprjeđenja zaštićenog područja, bez posljedica na primarne vrijednosti prirodnog staništa, populacija i ekosistema. Mogu se ograničeno koristiti prirodni resursi na održiv i strogo kontrolisan način. Mjere zaštite propisuju se u cilju što boljeg usklađivanja potreba zaštite i unaprjeđivanja prirodnih odlika sa ograničenim i kontrolisanim korišćenjem prostora.

Režim zaštite III stepena

Režim zaštite III stepena obuhvata južnu i zapadnu stranu zaštićenog područja, a koji je u proteklom periodu bilo pod antropogenim uticajem. Ovaj Režim zaštite će se sprovoditi na onom dijelu zaštićenog prirodnog dobra sa djelimično izmijenjenim i/ili izmijenjenim osobinama staništa koja omogućavaju funkcionalno i ekološko povezivanje prostora čime se obezbjeđuje integritet zaštićenog prirodnog dobra. U ovom dijelu se mogu vršiti upravljačke intervencije u cilju restauracije, revitalizacije i ukupnog unaprjeđenja ambijenta, uz selektivno i ograničeno korišćenje prirodnih resursa u cilju očuvanja tradicionalnih vrijednosti i djelatnosti lokalnog stanovništva.

Ovaj režim zaštite obuhvata prostor gdje se nalazi manastirski kompleks Savina (spomenik I kategorije), crkva Svete Ane sa grobljem (spomenik III kategorije), crkva Svetog Fjodora (Teodora) Ušakova sa ruskim (vojničkim) grobljem, Spomen kompleks palim borcima NOB sa spomen kosturnicom borcima i žrtvama fašizma, spomenik streljanim rodoljubima u I svj. ratu.

U skladu sa kriterijumima i ciljevima zaštite prirodnih, pejzažnih i stvorenih vrijednosti, treba primijeniti utvrđene opšte mjere zaštite zbog čega se zabranjuje upotreba i korišćenje zaštićenog prirodnog dobra u svrhe koje nisu u skladu sa njegovom prirodom, namjenom, značajem ili na način koji može dovesti do narušavanja svojstava zaštićenog prirodnog dobra.

Koncept zaštite, unaprjeđenja i moguće perspektive održivog razvoja

Prema Međunarodnoj Uniji za konzervaciju prirode (IUCN), zaštićeni predio je svrstan u kategoriju V (Protected landscape/seascape) tj. zaštićeni predio kopna (odnosno mora), koji obuhvata ona područja gdje je dugotrajna interakcija čovjeka i prirode proizvela jedinstvene ekološke, biološke, kulturne i estetske vrijednosti i gdje je održavanje tog odnosa neophodno da bi se ove vrijednosti sačuvala. U tom smislu podrazumijeva se aktivna uloga čovjeka u cilju očuvanja prirodnih vrednosti područja sa posebnim osvrtom na staništa koja služe očuvanju rijetkih, zaštićenih i ugroženih vrsta flore, fungije kao i rezidentnih i migratornih vrsta faune.

Svojim postojanjem u gradskom tkivu, ovaj šumski kompleks utiče na unaprjeđenje životne sredine i optimizaciju ekoloških uslova u gradu (poboljšanje mikroklimatskih uslova, umanjene zagađenosti vazduha, omogućavanje boravka u prirodnoj sredini i dr.). Osim navedenog, šumski sistem ima i zaštitnu funkciju koja se ispoljava kroz očuvanje biološke raznovrsnosti, očuvanje staništa, protiveroziono djelovanje, a svojim estetsko – vizuelnim karakteristikama doprinosi unaprjeđenju urbanog predjela.

Smjernice za unaprjeđenje

Očuvanje prirodnih, predionih i kulturnih vrijednosti predstavlja osnovu za usmjeravanje aktivnosti na zaštiti, razvoju, uređenju i upravljanju područjem, što u prvom redu podrazumijeva monitoring populacija flore, fungije i faune, kao i edukaciju i popularizaciju očuvanih vrijednosti biodiverziteta, kulturnog naslijeđa i predjela prirodnog dobra. U cilju zaštite i unaprjeđenja zaštićenog područja potrebno je:

- sprovesti monitoring prirodnih i kulturnih vrijednosti;
- podsticanje i sprovođenje naučnih istraživanja u cilju unaprjeđenja zaštićenog prirodnog dobra;

- u šumskom kompleksu dozvoliti odvijanje prirodnih procesa;
- pod režimom II stepena zaštite obuhvaćene su i travne površine sa livadama. Na ovim staništima primjetno je zarastanje koje u dužem vremenskom periodu može biti praćeno padom specijskog diverziteta. Kontrolisana primjena tradicionalnih vidova korišćenja prirodnih resursa, kao što je košenje, predstavlja osnovnu mjeru zaštite ovih staništa. U cilju obezbjeđenja optimalnih uslova za opstanak međunarodno i nacionalno zaštićenih vrsta, navedene aktivnosti treba odrediti vremenski (košenje treba obaviti nakon plodonošenja ugroženih i zaštićenih biljnih vrsta) i prostorno (očuvanje postojećih površina pod livadama). Tehnički uslovi korišćenja takođe treba da budu usklađeni sa zaštitom rijetkih i zaštićenih vrsta (zabrana košenja teškom mehanizacijom, obaveza primjene zaštitnih mjera za faunu tokom košenja);
- očuvanje karaktera predjela;
- podsticanje proizvodnje zdrave hrane na postojećim poljoprivrednim površinama zasnovanih na principima organske proizvodnje;
- promocija prirodnih vrijednosti područja;
- popularizacija zaštite staništa i vrsta.

Radovi koji nisu zabranjeni, kao i radovi van prostora koji se predlaže za zaštitu, za koje se osnovano pretpostavlja da mogu imati štetne posljedice za zaštićeno područje, podliježu proceduri obezbjeđenja analize uticaja i dobijanja saglasnosti i dozvola u skladu sa zakonom.

Na osnovu prikazanih odlika, predložene kategorizacije i režima zaštite, uzimajući u obzir prirodne i stvorene resurse, razvoj i unaprjeđenje prirodnog dobra ostvarivalo bi se kroz:

- valorizaciju i ograničeno korišćenje Predjela izuzetnih odlika;
- funkcionalno integrisanje prirodnog okruženja sa zaštićenim prirodnim dobrom;
- unaprjeđenje Predjela izuzetnih odlika u cilju bolje zaštite, uređenja i korišćenja. U tom smislu treba organizovati korišćenje prostora tako da se maksimalno očuvaju njegove prirodne vrijednosti. Naime, potpunim uređenjem prostora za potrebe posjetilaca, izgubila bi se prirodnost područja i ona svojstva staništa koja su potrebna za opstanak određenih vrsta. Zato je neophodno, u skladu sa režimima zaštite, uskladiti potrebe posjetilaca i korišćenje prostora za različite vidove rekreacije sa potrebom očuvanja staništa, odnosno, organizovanje posjeta usmjeriti izvan manje prohodnih djelova šume;

- popularizacija i prezentacija Predjela izuzetnih odlika „Savinska dubrava“ uspostavljanjem posebne internet strane o zaštićenom području, priloga i članaka u štampanim i elektronskim medijima sa posebnim akcentom na Savinsku dubravu u sklopu ukupnog predstavljanja Herceg Novog;
- edukacija i informisanje lokalnog stanovništva u vezi sa zaštićenim područjem;
- uključivanje lokalnog stanovništva u sistem zaštite i korišćenja razvojnih potencijala;
- ekonomsko stimulisanje i predfinansiranje nekomercijalnih aktivnosti, koje obezbeđuju uređenje područja;
- obezbjeđivanje uslova za dalja istraživanja čiji bi rezultati podigli nivo značaja Savinske dubrave i unaprijedili naučna saznanja o njoj;
- formiranje baze podataka o zaštićenom području, na osnovu detaljnih naučnih istraživanja;
- logističku i institucionalnu podršku na svim nivoima.

Perspektive održivog razvoja

Savinska dubrava je površina sa posebnim kulturnim i prirodnim vrijednostima, značajni i temeljni element zelenila grada. Planirana namjena vezana je za zaštitu i unapređenje prostora i njeno pretvaranje u izletišta sa rekreativnom, nastavnom i naučno istraživačkom funkcijom. Kontrolisana primjena tradicionalnih vidova korišćenja resursa predstavlja osnovnu mjeru zaštite na prostorima pod prirodnom vegetacijom.

U cilju preventivne zaštite šumskog pojasa treba obezbijediti:

- čuvanje šuma od bespravnog korišćenja i zloupotrebe;
- praćenje stanja kestena i ostalih vrsta od insekatskih gradacija. U slučaju njihove pojave blagovremeno obavještavanje nadležnih službi radi postavljanja tačnih dijagnoza i određivanja mjera za njihovu kontrolu i suzbijanje;
- praćenje toka i posljedica djelovanja raka kestenove kore (*Cryphonectria parasitica*);
- nastaviti istraživanja prisustva i brojnosti populacije kestenove ose šišaruše (*Dryocosmus curiphilus*);
- program sanacije tla i uređenje staza i kosina od posljedica erozije i klizišta;

- valorizaciju zelenog fonda (taksacija, vrednovanje, utvrđivanje zdravstvenog stanja i kartiranje).

U namjeri održivog korišćenja prostora zaštićenog prirodnog dobra i njegove okoline postoje mogućnosti za sljedeće vidove razvoja privrednih djelatnosti:

Turizam

Turizam danas predstavlja neizbježan oblik razvoja svakog prirodnog dobra. Fragmenti očuvanih predjela, koji predstavljaju rijetke prirodne oaze sa očuvanim biodiverzitetom, zbog svojih specifičnih karakteristika istovremeno postaju dio turističke ponude. Širenje turističke ponude treba da obuhvata razvoj ekološko-edukativnog turizma kao i uključivanje kulturno-etnografskih vrijednosti okoline prirodnog dobra.

Neadekvatno korišćenje zaštićenih područja za potrebe razvoja turizma, može izazvati degradaciju prirodnih vrijednosti.

Ekoturizam podrazumijeva usklađenost posjeta sa pravilima zaštite i očuvanja prirodnog prostora. Ovaj pristup promoviše očuvanje prirode i omogućava korisnu aktivnu društveno-ekonomsku uključenost lokalnog stanovništva. Ekoturizam je komponenta u okviru oblasti održivog turizma i predstavlja prvenstveno verziju turizma zasnovanog na prirodi, a uključuje i kulturne elemente turizma. Planiranje i razvoj turističke infrastrukture u ekoturizmu, njeno dalje poslovanje kao i marketing treba da se usredsrede na ekološke, društvene, kulturne i ekonomske kriterijume održivosti.

U zavisnosti od oblika rekreativne, odnosno sportske aktivnosti potencijalnih korisnika, površine mogu biti one koje su usmjerene na rekreaciju, šetnju i odmor u prirodi. U ovu kategoriju spadaju one aktivnosti koje ne iziskuju posebno izgrađene i opremljene površine i objekte. Za ovaj prostor je imperativ očuvanje prirode. Za potencijalne korisnike, stepen atraktivnosti kvalitativno bi se uvećao pažljivo odabranim sadržajima kojima bi se afirmisali zatečeni prirodni potencijali kao što su staze za šetnju, staze zdravlja sl.

Postojeće pješačke komunikacije unaprijediti jer već omogućavaju kružno kretanje, a samim tim i različitu dužinu rekreiranja. Pojedine djelove staza za šetnju formirati od prirodnog materijala (kamen, drvene grede, piljevina, rizla, šljunak i dr.). Duž glavnih staza na pojedinim lokacijama i na „Velikom i Malom gumnu“ obezbediti prateći mobilijar (klupe za odmor, korpe za otpatke, putokaze).

Kulturnim manifestacijama (izložbe) i obrazovnim programima (održavanje časova) na jasno obilježenom prostoru, mogu se prezentovati prirodne, predione i kulturno-istorijske vrijednosti ovog prostora.

Osim prostora, koje obuhvata zaštićeno prirodno dobro, neophodno je urediti i njegove prilaze, što se posebno odnosi na zelene površine okolnih objekata, dječija igrališta i parking površine.

Prostor ispred Manastira, koje se dijelom koristi i kao dječje igralište, trebalo bi rekonstruisati – obnoviti podlogu, opremiti odgovarajućim (novim) mobilijarom. Neophodno ih je osvetliti što bi doprinijelo boljoj preglednosti i povećanju osećaja sigurnosti u večernjim satima.

Poljoprivreda

Kontrolisana primjena tradicionalnih vidova korišćenja resursa (košenje) predstavlja osnovnu mjeru zaštite na prostorima pod prirodnom vegetacijom. Takođe razvoj pčelarstva i gajenje povrtarskih kultura, masline i vinove loze, primjenjujući principe organske proizvodnje, može biti jedan od vidova korišćenja područja u zoni zaštite III stepena i neposrednom okruženju zaštićenog prirodnog dobra.

Upravljanje zaštićenim prirodnim dobrom

Upravljanjem se štite temeljne vrijednosti prirodnog dobra, istovremeno uz plansko unaprjeđenje i razvoj područja. Poseban dio upravljanja jeste prezentacija, odnosno promocija prirodnog dobra.

Upravljanje se mora sprovoditi uz maksimalno poštovanje propisanih režima i mjera zaštite.

Nakon usvajanja akta o zaštiti, zaštićeno prirodno dobro se upisuje u Centralni registar zaštićenih prirodnih dobara Crne Gore, koji vodi Agencija za zaštitu životne sredine.

U cilju sprovođenja mjera zaštite, uređenja i prezentacije Predjela izuzetnih odlika „Savinska dubrava“ upravljač treba da:

- obilježi zaštićeno prirodno dobro;
- donese godišnji program upravljanja i akt o unutrašnjem redu;
- obezbijedi službu zaštite;
- obezbijedi sprovođenje mjera zaštite prirode u skladu sa režimima zaštite;
- čuva, unaprjeđuje i promoviše zaštićeno prirodno dobro;
- osigura nesmetano odvijanje prirodnih procesa i održivog korišćenja zaštićenog prirodnog dobra;
- prati stanje u zaštićenom prirodnom dobru i dostavlja podatke organu uprave;
- obavlja i druge poslove utvrđene zakonom i aktom o osnivanju.

ZAKLJUČAK

- Prostor koji obuhvata Savinska dubrava predstavlja jedan od ključnih elemenata u sistemu zelenih površina Herceg Novog;
- Odlikuje se bogatstvom biodiverziteta i kulturno-istorijskog nasljeđa;
- Identifikovana su tri područja karaktera predjela sa prepoznatljivim osobenostima;
- Od velikog je značaja za stanovnike naselja, ali i sve one koji je koriste za odmor i rekreaciju;
- Dragocjenost postojanja ove prirodne oaze ogleda se u estetskom i zdravstvenom uticaju, u regulaciji lokalnih klimatskih uslova, izolovanju stambenih djelova grada od antropogenih uticaja, kao i potrebi u značajnom likovno-arhitektonskom i hortikulturnom oblikovanju sredine;
- Oplemenjivanje i humanizacija gradske sredine za rad, boravak i odmor, predstavlja jednu od veoma značajnih uloga ovog zelenog kompleksa;
- Značajan je sa ekološkog i rekreaciono-zdravstvenog aspekta, pruža utisak potpune izolovanosti od grada a ima i relaksacioni uticaj na posjetioce;
- Zaštita Savinske dubrave je izuzetno važna jer će omogućiti nesmetano funkcionisanje odnosa uspostavljenih između pojedinih vrsta u ekološkom lancu. Aktivnom konzervacijom će se zaštititi i one vrijednosti koje još nijesu naučno valorizovane.

LITERATURA:

Agencija za zaštitu životne sredine Crne Gore (2014): Studija Zaštite - Predlog za stavljanje pod zaštitu kao zaštićenog prirodnog dobra: Predio izuzetnih odlika „Savinska Dubrava“.

Agencija za zaštitu životne Sredine Crne Gore (2012): Izvještaj stanja životne sredine – Monitoring biodiverziteta za 2011. godinu. Univerzitet Crne Gore – Prirodno matematički fakultet, Podgorica.

Popović, D., (1979): *Savinska dubrava kao prirodni resurs Herceg Novoga*, „Boka“ 10/II – Prirodna bogatstva Boke Kotorske i turizam, radovi sa simpozijuma, Pp 309-322.

Popović, D. & Sterniša, A. (1971): *Flora i vegetacija Herceg Novskog Područja*, SO Herceg Novi, Turistički savez Boke Kotorske, Herceg Novi.

PPO Herceg Novi do 2020.godine, Opština Herceg Novi 2008.godine.

Zakon o zaštiti kulturnih dobara (“Sl. list Crne Gore”, br. 49/10).

Zakon o zaštiti prirode (“Sl. list CG”, br. 51/08, 21/09, 40/11, 62/13).

Dragan ROGANOVIĆ
Milica BERBEROVIĆ

**PROTECTION OF NATURAL AND CULTURAL HERITAGE OF SAVIN-
SKA DUBRAVA /SAVINA WOOD/ IN HERCEG NOVI**

Summary

The area of Savinska Dubrava, regarding its size, morphology, natural and cultural – historic features (monuments of exceptional value) is defined as environmental component of spatial-functional structure of the town. As the largest component of green in the town, it has irreplaceable and very important impact on the quality of life. In spite of its comparatively small space and location within the town nucleus, Savinska Dubrava comprises representatives of rare and significant examples of flora, fungi and fauna of Montenegro which enjoy protection both on national and international level. Furthermore, as the town wood, surrounded by the settlement, it likewise contributes to the improvement of microclimatic conditions creating therewith convenient conditions for pleasure time, recreation and rest. The basic natural and cultural-historic values, purpose, conditions and objectives of the protection of the entire landscape demand special approach to the implementation of protection measures and approved modes of exploitation.

Boris ILIJANIĆ

HERCEG NOVI – ISTORIJSKA RASKRŠĆA URBANOG RAZVOJA DO 1918.

Ključne riječi: arhitektura, urbanizam, urbani razvoj, Stari Grad, Gornji Grad, Španjola, Herceg Novi

Uvod

Herceg Novi je grad ili gradsko naselje koje se razvijalo u vremenskim ciklusima, značajnih vojno strateških momenata. Ti historijski momenti su nekad bili važni i odlučujući za gradnju i razvoj grada; oni su bili raskršća i uslov za dalji kontinuitet urbanog razvoja. Sigurno je da je strateško vojni položaj, lokacija utvrđenog grada dugi niz vjekova bila osnovni i dominantni interes njegovog opstanka.¹ Naime, kontrola ulaska brodova u Bokokotorski zaliv je bio interesni imperativ svake naredne uprave sve do 1918.god. Savremena održivost jedne urbane aglomeracije, grada, je proces saznanja i znanja u njegovom proučavanju; *prošlosti*: urbana geneza,² *sadašnjosti* : analiza aktuelnog

1 »Hoće li grad nestati ili će se cijela planeta pretvoriti u golemu urbanu košnicu? (To bi, uostalom, bio samo jedan drugi način nestanka.) Mogu li potrebe i želje koje su ljude natjerale da žive u gradovima ponovo oživjeti, na jednom višem stupnju, sve ono što su Jeruzalem, Atena ili Firenca jednom obećavali? Ostaje li nam još uopće izbor između Nekropolisa i Utopije: je li moguće sagraditi novi grad koji će, oslobođen svojih unutrašnjih suprotnosti, obogatiti i potaći ljudski razvoj?«, Mumford, Lewis – „Grad u historiji“, Naprijed, Zagreb, 1988.god.

2 »Da bismo mogli položiti nove temelje urbanog života, moramo najprije, shvatiti historijsku prirodu grada i razgraničiti njegove prvobitne funkcije, one koje su iz njega proizašle, od onih koje se možda tek sada javljaju. Da bismo, u našoj svijesti, učinili hrabar skok u budućnost, nije li nam potrebno da zađemo u duboku prošlost? Velik dio naših sadašnjih planova, od kojih se mnogi ponose svojom »suvremenošću« i »naprednošću«, su samo žalosne mehaničke karikature urbanih i regionalnih oblika koje bismo mi sada mogli ostvariti. Trebalo nam je više od pet tisuća godina da bar djelimično shvatimo prirodu i dramu grada, pa će nam sigurno biti potrebno još duže razdoblje da iscrpimo njegove još uvijek neostvarene potencijalne mogućnosti.« Mumford, Lewis – „Grad u historiji“, Naprijed, Zagreb, 1988.god.

stanja³ i *budućnosti*; funkcionalno planska projekcija. Ovaj separat govori o prvoj kategoriji, o prošlosti Herceg Novog, kao prvoj komponenti urbane održivosti.

Citiranje dijelova kapitalno svjetskog dijela Lewisa Mumforda, „Grad u historiji“, podstiče nas na razmišljanje o urbanom razvoju grada Herceg Novog, na možda jedan novi izazovan način. Postanak grada kao opšte priznata tradicionalna teorija u naučnim krugovima; poljoprivreda, naselje, religija, hram, grad... ozbiljno je poljuljana rezultatima nalaza iz 2000 i 2002. god. najstarijeg ljudskog naselja Gobekli Tape⁴ datiranog 12.000-9.000 B.C. Naime, dokazana je teorija postanka grada po drugoj hronologiji; naselje, religija, hram, poljoprivreda, grad... , a što će imati velikog uticaja na dalja proučavanja urbane geneze gradova.

3 „Čitavo pitanje prirode grada vrti se u zatvorenom krugu ako tražimo samo čvrste građevine opasane zidom. Da bi smo se približili prvobitnom gradu, potrebno je, po mom mišljenju, dopuniti otkrića arheologije koja u najdubljim slojevima iskapa prve, još nejasne tlocrte buduće urbanizacije. Želimo li prepoznati grad, moramo ići unatrag, od najpotpunijih poznatih urbanih struktura i funkcija do njihovih prvobitnih komponenata, ma koliko daleko one bile u vremenu, prostoru i kulturi od prvih iskopanih nalaza. Prije grada postojao je zaselak, svetište, selo; još prije svega toga postojala je sklonost prema društvenom životu koja je očigledno zajednička čovjeku i mnogim drugim životinjskim vrstama.“, Mumford, Lewis – „Grad u historiji“, Naprijed, Zagreb, 1988. god.

4 <http://www.urgeschichte.org/DieBeweise/GobekliTepe/gobeklitepe.htm>

1.- Kanli Kula, 2.- Potkovičasta kula, 3.- Izvor Karadža, 4.- Zapadna vrata/turska kapija/, 5.- Sv.Arhanđel Mihailo, /približno na mjestu džamije koja je adaptirana od ranije crkve/, 6.- Kula Sv.Jeronima, /Begova kula/, 7.- Peraška vrata/ Kula Trnovica/, 8.- Upravni objekt, 9.- Sv.Jeronim, /približno na mjestu džamije koja je adaptirana od ranije crkve/, 10.- Sv.Leopold-hercegnovski, 11.- Zvonik Sv.Jeronim, /dio stare crkve/, 12.- Forte Mare/Abaz pašina kula/, 13.- Kula Sv.Ante, 14.- Tvrđava Mezaluna- polumjeseca /donja ravna kula/

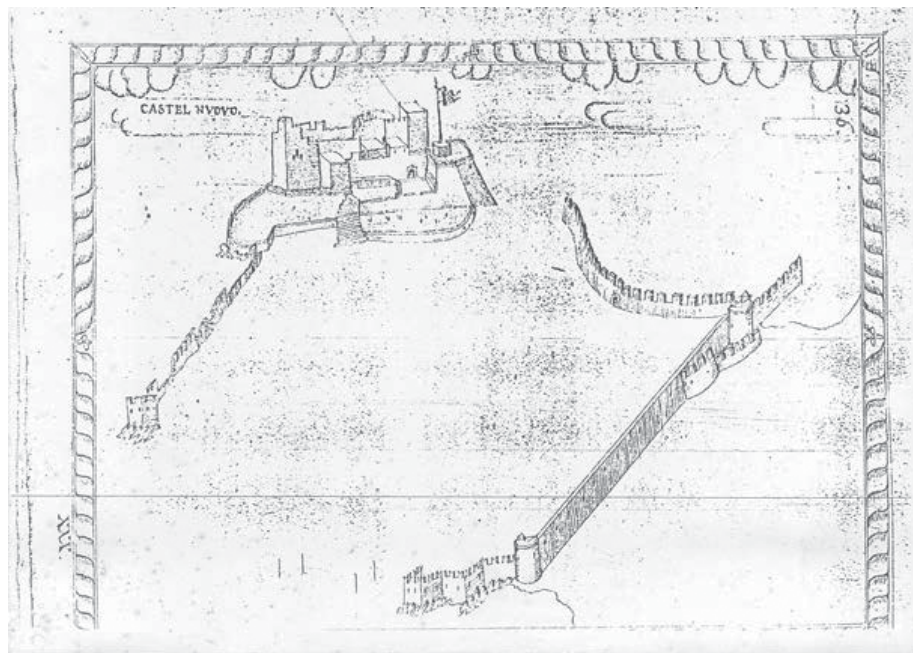
Sl. 1, Osnovna matrica grada - Stari Grad Herceg Novi/izvod iz Urbanističkog projekta revitalizacije/, autor⁵

⁵ Stari grad Herceg Novi, ranije nazivan i Donji Grad, je urbana struktura koja nosi genezu današnjeg grada. Originalni prikaz urađen 1983.god., predstavlja sintezu istraživačkih radova tokom izrade studija za revitalizaciju i obnovu poslije zemljotresa 1979.god. kao i projekciju.

Stari grad i gornji grad Herceg Novi

Prvo istorijsko raskršće urbanog razvoja Herceg Novog je povelja kralja Stefana Tvrtka I Kotromanića, Dubrovačkoj republici poslata 2. decembra 1382. god. o osnivanju grada Sv.Stefana polovinom maja iste godine u župi Dračevici na obali Topaljskog zaliva, koji ona, kao prvi susjedni grad odmah naziva Novi./ novo izgrađeni grad/. U naučnim djelima i raspravama o tom periodu nastanka je mnogo poznatih objavljenih fakata.

Prva poznata urbana struktura Herceg Novog je prostor Stari grad, lokaciono genezom, kula fortifikacija na stijeni kote 85m nad morem, danas poznata kao Kanli kula.⁶ Odlučujući prirodni faktori za začetak Herceg Novog su bili: morfologija terena, pitka voda, poljoprivredno zemljište, povoljna klima. Antropološki faktori su bili: poljoprivreda, postojeće seosko stanovništvo, morska komunikativnost, zbijeg, regionalna mreža gradova.

Sl. 2, Angelo degli Oddi Padovano, Castel Novo, (Kanli Kula), publikovano 1584 Venice⁷

⁶ Pravilović M. „Arheološko sondažna istraživanja za pripremu projekta revitalizacije - Kanli Kula“, Arheološka zbirka Crne Gore, Podgorica 1984.god.

⁷ Angelo degli Oddi Padovano, Castel Novo, „Viaggio delle Provincie di Mare delea Signoria di Venetia“, cominciando da essa Venetia sino in Candiacon tutte le Terre Turchese come Ragusee, in Venetia, del MDLXXXIII, Arhiepiskopska biblioteka Udine, br. 109, objavljeno 1864.god. „Viaggio nelle provincie di Mare...“, Capo d'Istria, tip. Gius. Tondelli 1864.g., 39

Sl. 3, Kanli Kula, razvaline starog južnog ulaza, (lijevo), 1908.god.

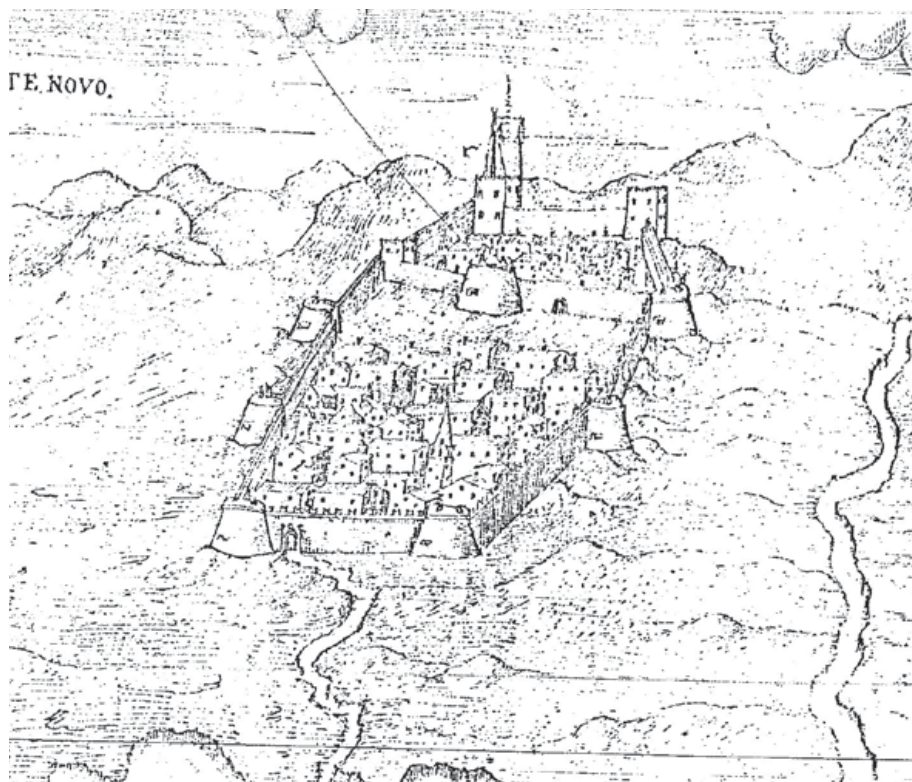
Sl. 4, Kanli Kula, 1910.god., rentagularni ostaci inkorporacija ranije gradnje, razvaline sjevernog bedema (eksplozija skladišta baruta 1572.god. kod opsade mletačkog admiral Verniea)

Drugo istorijsko raskršće definiše najstarija do sada poznata publikovana predstava urbane strukture grada Castel Novo, oko 1490.god. autora: **Angelo degli Oddi Padovano** u publikovano u djelu „*Viaggio delle Provincie di Mare delea Signoria di Venetia...*“⁸ objavljenog u Veneciji 1584. god. Smatra se za jednu od najstarijih (poznatih za Herceg Novi), jer je proučavanjem urbanog razvoja nekih drugih jadranskih gradova, predstavljenim u ovom djelu, posebno istraživanjem urbanog razvoja Splita, prof. Jerka Marasovića, utvrđen je period nastanka te serije grafika između 1482 i 1538. god. Grad Hercega Stjepana Vukšića Kosače Turci zauzimaju 1482. god., gdje urbana struktura prilikom zauzimanja nije pretrpjela veća razaranja, te su odmah pokrenuti opsežni radovi na dogradnjama i ojačavanjima kula i gradskog odbrambenog perimetra. Renagularni sjeverni dijelovi Kanli Kule, „in situ“, predstavljaju starije dijelove gradnje, koji su inkorporirani u ove turske preinake i dogradnje.

U periodu poslije krstaških ratova, u Evropi se primjenjivalo inovativno inženjersko arhitektonsko znanje islamske civilizacije u gradnji gradskih fortifikacionih objekata. Definitivno, u Herceg Novom se to znanje, kao veoma napredna tehnologija, prezentuje pod turskom upravom poslije 1482. god., obnovom postojećih i gradnjom novih gradskih fortifikacionih objekata, gdje je takav graditeljski kodeks primjenjen gradnjom kula i fortifikacija okruglih ili zaobljenih tlocrta i eskarpiranih zidova, koje su bolje odolijevale udarima ratnih oruđa za rušenje, za razliku od kula rentagularnih osnova.

Ovakva novina, specifično graditeljsko nasljeđe (zvonasti oblik), je jedinstveno prepoznatljivo i danas očuvano gotovo u izvornom obliku na fragmentu jugoistočne kule, fortifikacije Kanli Kula.

8 Kod analiza starih planova, grafika ili veduta, poznatih kartografa, izdatih u Evropi, tokom 16.vijeka, potrebno je ukazati na veoma sljedeću važnu činjenicu: Naime, svi kartografski radovi toga doba su objavljeni u zbirnim djelima /isolarima/ kartografa, putopisaca, koji su to radili za interese svojih država kao tadašnji tajni agenti u ekskluzivnim prilikama, pripremama za ratove i sukobe protiv Osmanlija: Svetog Rimskog carstva, za Kandijski rat, za Morejski rat, te ostale manje, naročito pomorske sukobe. Kartografi su pravili skice putujući po obali istočnog Jadrana sve do Krita. Ta putovanja su često bila mukotrpana, uz izradu preciznih skica gradova, obale, utvrđenja na licu mjesta. Nisu to bila turistička putovanja, za kolekciju lijepih motiva, već je to bilo sakupljanje špijunskih podataka o faktučkom stanju, naročito, neprijateljskih utvrda i gradova. Ovi crteži su se precizno izrađivali, danima, za svaki pojedini lokalitet i zahtijevali su vrijeme. Po obavljenim putovanjima oni su doručivani, precrtavani i najčešće bakrorezani i objavljivani u okviru knjiga /isolara/ ili sličnih publikacija i postali javni mnogo godina, ili vjekova, kasnije tek nakon ukidanja njihove tajnosti. Iz ovih razloga, godina izdavanja ili štampanja, te davanja u tadašnju javnost takvog djela, sigurno nije odražavala godinu nastanka plana, grafike ili vedute. Realni odraz vremena sa njihove predstave je bio mnogo raniji, i do 150 godina od objavljivanja. Mnogi planovi, koji nose kasnije datume izdavanja su često bili precrtavani u za to specijalizovanim grafičkim radionicama. Nasuprot lokacije Herceg Novog, sa druge strane hercegnovskog zaliva, je staro naselje Porto Rose, mjesto, koje nikada nije bilo pod upravom turske države. Upravo su tu lokaciju, a naročito stari kaštio-stražarnica cca.85m iznad Rosa (ostaci uklonjeni početkom 21 vijeka radi nove gradnje) koristili, pomenuti „putnici“ zapadne Evrope, kartografi za nesmetano skiciranje relevantnih podataka sa turskog utvrđenog Herceg Novog, i njegove okoline. Za razliku od okolnih gradova od 16 v. do kraja 19 v. za Herceg Novi je urađeno do sada poznatih preko 40 planova, veduta, grafika, koje se nalaze u arhivama Venecije, Madrida, Beča i malo istraženim arhivama Istantbula.

Sl. 5. Angelo degli Oddi Padovano, Castel Novo, publikovano 1584 Venice⁹

Mikrolokacijom grad toga vremena nije dosezao do obale mora. Urbani sklop grada je bio definisan dvijema cjelinama. Sjeverni dio, je zauzimala jaka tvrđava, na lokaciji današnje Kanli kule, dakle gradska Citadela, poslednja linija odbrane grada, sa vratima prema južnom dijelu grada, podgrađu. Imala je četiri jake vanjske ugaone kule, od čega su dvije sjeverne i zapadna rentagularne osnove, dok je jugoistočna kula oblikom zvonasta (Sl. 6). Zvonasta je i kula koja je štitila ulaz u Citadelu iz grada, dakle u južnom perimetru citadele.

Južni dio urbane strukture je podgrađe koje je kasnije prostorno dodato Citadeli i opasano gradskim perimetrom. Gradski odbrambeni perimetar koji se naslanja na Citadelu je ojačan sa dvije kule u zapadnom zidu, dvije u južnom i jednom u istočnom. Sve te pomenute kule su zvonastog tipa. Unutar perimetra predstavljena je simbolična urbana morfologija, sa stambenim i javnim objektima kao i vjerski objekat, gdje dominira vertikala zvonika (Sl. 7 i 8) uz jugoistočni dio gradskog perimetra. Iako je,

⁹ Angelo degli Oddi Padovano, Castel Novo, "Viaggio delle Provincie di Mare delea Signoria di Venetia", comincando da essa Venetia sino in Candiacon tutte le Terre Turchese come Ragusee, in Venetia, del MDLXXXIII, Arhiepiskopska biblioteka Udine, br. 109, objavljeno 1864.god. „Viaggio nelle provincie di Mare...”, Capo d'Istria, tip. Gius. Tondelli 1864.g., 39

na sjeverozapadnom tornju Citadele istaknut simbol turske uprave, on je kod ovog zvonika izostao, što može ukazivati da se ipak radilo o crkvi. U jugozapadnoj zoni se primjećuje manji zvonik, koji je indikovao u nekim malo kasnijim predstavama grada. Ovo upućuje i na drugi vjerski objekat u urbanoj strukturi (Sl. 10).

Iako je predstava na slici 5 simbolična, može se konstatovati da su tadašnji graditelji koristili prirodne faktore kako bi izgradili ovaj urbani opus. To su prije svega faktori reljefa i morfologije terena, gdje se kule vješto postavljaju na stjenovite mase terena, a potom i faktor blizine morske obale do koje se stiže kroz južnu kapiju (Sl. 9), stazom ili putem serpentinskog karaktera. Ta serpentina označava udaljenost južnog perimetra od mora, kao i strmenitost terena. Definitivno ovaj urbani sklop je velikim dijelom nasljeđe morfologije grada još iz najprosperitetnijeg perioda Hercega Stjepana. Za predaju grada bez borbe ili sa malim žrtvama Turci su tokom svoje uprave davali beneficije lokalnom stanovništvu.

Sl. 6, Kanli Kula, jugoistočna kula

Sl. 7, Zvonik Sv. Jeronima, Stari grad, lokacija starog zvonika uz stari jugoistočni primetar

Sl. 8, Zvonik Sv. Jeronima, Stari grad, lokacija stare crkve i zvonika uz jugoistočni primetar prije 1837. god., akvarel iz fonda crkve Sv. Leopolda.

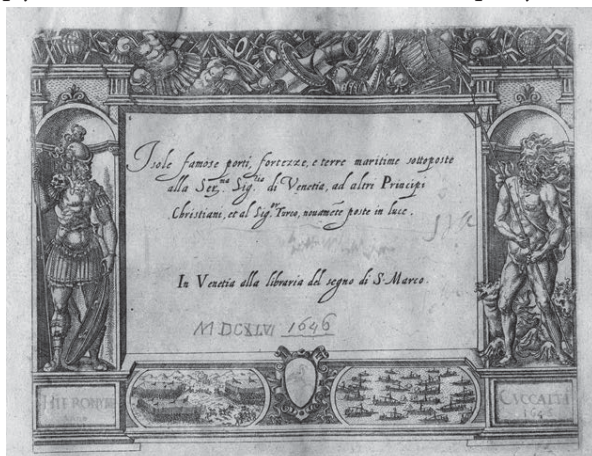

Sl. 9, Relikt gradskih vrata u starom južnom primetru

Sl. 10, Statua Bogorodice, na južnoj fasadi objekta austrougarske pošte (Forte Mare), kao reminiscencija na raniji sakralni objekat ili kulu

Treće istorijsko raskršće urbanog razvoja Herceg Novog je sintetizovano u prikazu Herceg Novog u isolaru »*Isole famose porti, fortezze, e terre maritime sottoposte alla Ser.-ma Sig.-ria di Venezia ad altri Principi Christiani, et al Sig.-or Turco noudmete poste in luce*«, autora **Giovani Francesco Camocio**, publikovano 1572.god. Kopija se nalazi u Palacio Real di Madrid, Španija.

Sl. 11, Giovani Francesco Camocio, isolar, izdanje 1646.god. L.S.Marco, Venezia

Sl. 12, *Giovani Francesco Camocio, isolar, izdanje 1646.god. L.S.Marco, Venezia*¹⁰

Prikaz odražava urbani sklop grada tokom napada španske flote pod komandom admirala Anrea Dorie na Herceg Novi 1538. god. Kopnenu opsadu čine italijanske i francuske trupe, pješadija i konjanici, dok opsadu sa morske strane čini španska flota. Jasno su istaknute španske pomorske zastave na krmi svih brodova.¹¹ Komandno mjesto osvajača je naznačeno u donjem lijevom uglu gravure, sa šatorima i komandnim stolom za planove napada, gdje je grafički naznačen i sam komandant napada (Andrea Doria?). Lokaciono to mjesto se nalazi na desnoj obali ušća rijeke Sutorine u more, blizu izvora pitke vode u stijeni, što je i simbolično nacrtano ljudima koji kleče i prikupljaju vodu u posude. Istina je da su to današnji izvori kod „rupa“ i kod kuća Katića, i da su vrela nisko uz morsku obalu.

Urbani sklop grada ima jasnu nasljeđenu matricu iz ranijeg perioda, ali je on i razvijeniji i opsežniji. U sjevernom dijelu je glavna tvrđava, Citadela, sa jakim ugaonim kulama. Ispod Citadele je grad sa stambenim i sakralnim objektima. Primjećuju se najmanje dva sakralna objekta, uočavajuća minareta. Grad je okružen gradskim perimetrom sa kulama kao i u ranijem periodu. Međutim turska uprava je za 56 godina vlade, izgradila novi južni bedem sa dvije nove kule u njemu, gdje je jugoistočna bila značajnog volumena. Južni bedem je izgrađen

¹⁰ Prikaz opsade Herceg Novo od strane španske flote 1538. god.

¹¹ Nakon izgubljene pomorske bitke 1538. god. od strane turskog admirala Hajredina Barbarose, kod Prevaze u Jonskom moru, čemu je razlog bio smišljeno povlačenje iz boja glavnog đenovskog ratnog broda i ostavljanje bojnog polja nejakim Venecijancima, Đenovljanin admiral Andrea Doria kao odmazdu za taj poraz, a u ime španskog kralja i kralja Svete lige Karla V, pomorskom flotom zauzima Herceg Novi koji je bio pod turskom upravom.

kao potpuno nova konstrukcija, dok je raniji južni perimetar postao unutrašnji bedem sa prolazom u staru kulu. Taj prolaz je povezivao gornji i donji dio grada. Dakle, grad je imao tendenciju širenja prema jugoistoku i istoku. To je dozvoljavala konfiguracija terena, dok je sa zapadne strane to bilo teško izvodljivo zbog stijenskih masa i strmih litica. Urbana suprastruktura je gusta i zbijena, te ima po nekoliko etaža, što nam govori o pojavljivanju manjka prostora za nove objekte unutar zidina. Ovo je trenutak kada grad svojom urbanom matricom počinje da izlazi iz svog korpusa.

Iako gore navedeni prikaz jasno pozicionira sve bliže gradove i lokalitete Herceg Novom, kao što su Kotor, Risan, Perast, Rose i sl. Nema naznake o gornjoj kuli Herceg Novog ili začetku Gornjeg grada.

„Neke od grafika Camotia i Rossacia, ipak u začetku notiraju minornu građevinu na „gornjem“ brijegu iznad Starog grada. Isto tako je i na grafici, koju je objavio *W. Barents*, publikovanoj 1595. god.

Ovo upućuje na razmišljanja da je taj dio šireg područja grada Castel Novo, bio prepoznat za neku od vojnoodbrambenih funkcija. Kula koja je kod Barentsa i dijelom Camotia, jasno predstavljena, je pravilne pravougaone osnove, sa odbrambenom krunom građenom u stilu toga doba. Bila je visoka sa otvorima za oružje i ratna oruđa na najvisočijoj etaži.“¹²

Sl. 13, Simone Pinargenti, "Isole che son da Venetia nella Dalmatia", Castel Novo, publikovano 1573. god. Venice

¹² Boris Ilijanić, "ŠPANJOLA, Herceg Novi - Gornji grad, URBANA GENEZA I REURBANIZACIJA", ISBN 978-9940-9257-1-0, CIP Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetinje, 2012.god.

U isolaru koji je publikovao S. Pinargenti, a kasnije precrtavao i G. F. Camotio jasno se ističe pomenuta kula na vrhu brda.

„Međutim grafike, koju je izdao Barensts, 1595.god., kao i grafika koju je izdao Rosaccio, 1606. god. ili je to već njena kopija, zatim grafika, koju je izdao **J.Peters** 1686. god., koja je definitivna kopija Rosaccia, definišu prve začetke gradnje na lokaciji brežuljka gdje je danas Gornji grad – Španjola.“¹³

„Ovo, definitivno znači, da je za vrijeme prve turske vladavine od 1482. god. do 1538. god. na brdu koti 165 m iznad mora, bila jednostavna četvorougona kula, začetak Gornjeg grada. U to doba turska vlast, aktivnije gradi na toj koti i dodaje još jedan /vjerski?/ objekat, a odlučujući motiv je bio strateški položaj za nova ovaj put vatrena oružja, topove, kao i obližnji izvor pitke vode.“¹⁴

Ovo je sve bila dobra podloga Andrea Dorie da posle zauzimanja Herceg Novog, naredi podizanje utvrđenja na vrhu pomenutog brda. Lokacija je bila izazovna, dominantna, morfologija terena izrazito strma, a uz sve tu je bio i izvor pitke vode. Prve potvrde novoizgrađenog utvrđenja, Gornji grad, kako to navodi Tomo K. Popović, prenose izvještaji Andrea Doriji u Bariju, o gubitku Herceg Novog, ponovnim zauzimanjem od strane Turaka 1539. god.:

Sl. 14, W.Barents, Botra di Castarro, publikovano 1595. god

¹³ ibidem

¹⁴ Boris Ilijanić, “ŠPANJOLA, Herceg Novi - Gornji grad, URBANA GENEZA I REURBANIZACIJA“, ISBN 978-9940-9257-1-0, CIP Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetinje, 2012.god.

„Ovaj brod bijahu unajmili u Dubrovčana isti Turci, da po ugovoru predaje, preveze zarobljenike gdje sami žele. Između ovih zarobljenika bijahu i neki oficiri, a među njima i kapetan Mendoza, koji je morao da ispriča vojvodi Doriji sve tanko potanko i opsadu grada, i borbu, i predaju, i koliko ih je tačno izginulo, i koliko ostalo u životu i što se sve s njima dogodilo. Na sve ovo Mendoza mu je otprilike odgovorio: Već vam je poznato, kako je prvog avgusta ove godine stigao pod nesretni Herceg Novi, Hajredin Barbarosa sa silnijem brodovima, gdje ga iščekivahu tri paše sa bezbroj pješadije i konjanika. Dok on ne stiže, mi se ovijeh paša ni najmanje ne bojasmu, jer ne imadahu krupnijeh topova, sa kojima bi nam mogli da naškode. Ali, čim stiže Barbarosa, odmah iskrca on, na kraj, svoju jaku vojsku i preko osamdeset, što višijeh što manjijeh topova, te navali na ojađeli grad sa sviju strana. Arbanaški paša udari sa vojskom sa istoka, hercegovački sa sjeverozapada, a bosanski Valman sandžak, zajedno sa Hajredinom, sa sjeverne strane grada. S mora pak pomorski zapovjednik Sabeko udarao je neprestano iz topova na grad, rušeći mu tako gradske zidove i nevoljene naše kuće.

Po vašem odlasku iz Herceg Novog, mi smo po vašem nalogu, odmah utvrdili grad jakim zidovima, a okolinu šančevima i meterizima. Također po vašoj naredbi i po nacrtu¹⁵, što ostaviste, na brežuljku jednom podigosmo tvrđavu i prokrčismo iz grada do nje podzemni put¹⁶, kuda se u skrajnjoj nevolji unosaše u nju sve, što nam trebovaše. Tvrđavi, po vašoj zapovjedi, nadjenusmo ime Karlo V Car

15 U svojim pohodima po mediteranu, Anđeja Dorija, odnosno njegovi zapovjednici, podizali su u kratkom vremenu manja i veća utvrđenja na raznim strateškim mjestima, pogodnim za odbranu od Turaka. To je očito rađeno na temelju „Pravila gradnje vojnih utvrđenja“, publikovano u „Apologia en escusasion y favor de las fabricas que se hacen por disegno del comendador Scriba en el rieno de Napoles y principate dl la delcastillo de San Telmo“, Luis Escriva, 1538. god. Građeno je po već spremnim „tipskim“ nacrtima, ili njihovim djelovima, principima, barona Gian Giacoma Dell Acaya, glavnog arhitekta Karla V, odnosno podkralja Napulja, Don Pedra di Toleda, a kasnije od 1535. god. naročito na ovim prostorima prisutnog, arhitekta Antonia Ferramolina, koji je od 1538. god. do 1549. god. u službi Andrea Dorie, unajmljen i od Dubrovnika za gradnju tvrđave Revelin. Nalazimo analogiju u sličnosti u tvrđavama regiona: Tvrđava St. Elma u Goleti/1535. god./, Tunis/, koju je Ferramolino izvorno projektovao kao triangularnu građevinu /Da li je on autor triangularne građevine Gornji grad?, zatim, Stari grad na Hvaru /1539. god./, Castello di Lecce /1539. god./, Castello di Carlo V, Crotone,/1541. god./, Castello di Carlo V, Capua, /1542. god./, Castello Carlo V, Salento, /1539. god./, Castello Carlo V, Monopoli,/1539. god./ Forte Spagnolo, Aquila,/1532. god./ Castello di Gallipoli,/1539. god./ i sl.

16 Ne može se govoriti o podzemnom prolazu, jer je nemoguće da su Španci za manje od 12 mjeseci uspjeli prokopati razdaljinu od 345 m od gornje tvrđave Herceg Novog do Gornjeg grada. Prije da se radilo o palisadama i korištenju morfologije i odlika terena, kao i mogućih prirodnih kaverni za formiranje zaštićene staze ili puta, čija trasa postoji i danas. Ovome kao dokaz više služi i opis posljednje odbrane kapetana Francisco de Sarmiento 7. avgsta 1539. god.

Izvor: „Francisco de Sarmiento, onhorseback, was wounded in the face by three arrows, but continued encouragng his men. Demolished by gunfire, the ruins of th walls were indefensible, and each time there were fewer soldiers and more Ottomans. Sarmiento, seeng this, ordered the 600 Spansh survivors to retreat. His idea was to takerefug in a castle in the lower city where civilian population had taen refuge. The withdrawal was made with perfect order and discipline, but at their arrival Sarmiento and his men found that the doors were closed. The Civilians could not open the door because it is walled but they offered a rope to Sarmiento to rise him to the walls. He responded to them: „Never God wants that I was save and my companions wee lost without me“...“ Siege of Castelnovo, http://en.wikipedia.org/wiki/Siege_of_Castelnovo.

rimski. I, da ne bi nje, da ova tvrđava ne branjaše grad, odista tada ne bi izdražali otpor protiv mnogo jačeg neprijatelja ni ono petnaest dana, što mu se junački oduprijesmo.“¹⁷

Ovim je potvrđeno da se Gornji grad prvi put spominje, kao značajnija fortifikaciona struktura te nosi ime kralja Španije Karla V, odnosno kao tvrđava Španjola. Međutim, detaljan opis i nacrt, /*kako se to navodi u izvještaju kaptana Mendoze*/ nije nikada pronađen. Ostaje i nevjerica da se mogla izgraditi značajnija građevina na tom području u roku od 12 mjeseci. Radilo se sigurno o popravci i dogradnji postojećih struktura. Ipak, arhivska građa govori o tome da je za svoje pomorske kampanje Karlo V, odnosno njegov admiral, Đenovljanin Andrea Doria bio dobro ekonomski opskrbljen, zlatom južnoameričkih konkvistadora. Dakle, Gornji grad je mogao tada biti izgrađen dobrom novčanom potporom, te u svom toku urbanog razvoja ipak mogao poprimiti jedan veći nivo građevinske značajnosti i važnosti, stambeno odbrambenog karaktera.

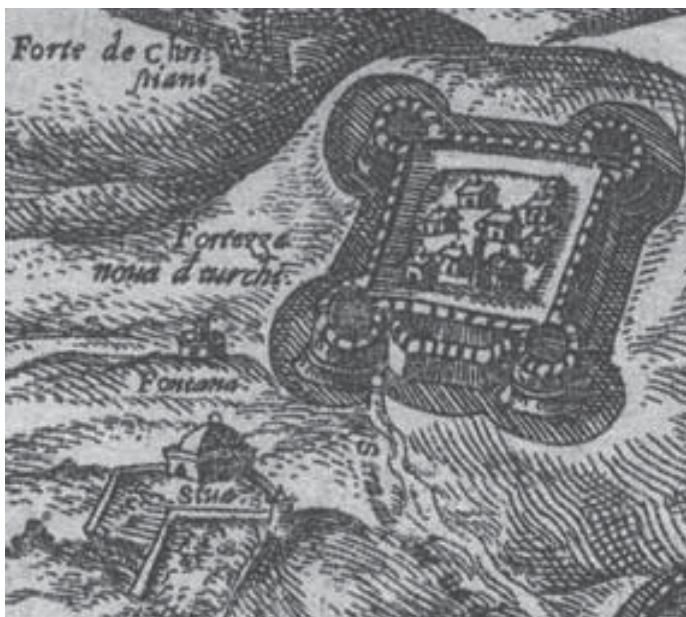

Sl. 15, Castel Novo, Joan Blaeu, bakrorezao Pierre Mortier i publikovao 1702.god. Amsterdam, detalj

Grafika, koju je crtao Joan Blaeu /1596-1673/, a bakrorezao u dim. 50x41,5 cm. i štampao 1702. god u Amsterdamu Pierre Mortier/1661-1711/ ističe, Gornji grad, kao Castello, ali kao u tlocrtu triangularna građevina, sa tri cilindrične kule okruglog tlocrta, na vrhovima osnove. Od Španaca preuzeta triangularna turska

¹⁷ Tomo K. Popović, Herceg Novi, istorijske bilješke, knjiga prva 1382-1797, Turističko društvo Orijen 1924 god. Herceg Novi.

tvrđava Gornji grad je rekonstruisana između 1539. i 1551. godine¹⁸. Gornjem gradu dodaje se četvrta kula i dio istočnog i sjevernog perimetra, najvjerojatnije poslije zemljotresa 1563. god., a najdalje do 1572. godine./Camotio (Sl. 16).

Sl. 16, Castel Novo, G.F.Camotio, publikovano 1574.god. Venice. /detalj/

Na osnovu natpisa, koji je bio na kamenoj ploči postavljenoj iznad ulaza u Gornji grad može se i reći da je četvorougona kula građena u doba sultana Sulejmana Zakonodavca /1520-1566/: „Ovu je tvrđavu, po sultanovoj naredbi, podigao Sulejman, sin velikog emira Sulejmana Hana, moćnog i čestitog viteza, čiji je brat Sinan beg, veliki vezir sultanov-neka bi poživio duga ljeta i napredovao u sreći i imanju pod zakriljem i uz pomoć milostivog Boga. - A, pjesnici, koje put ovuda nanese, neka bi, gledajući na me, zanosno kliknu: Da krasna li si, divna zgrado“¹⁹.

Definitivno, možemo zaključiti da je Gornji grad u četvorougonoj osnovi podignut u periodu između 1563. god. /veliki zemljotres/ i 1572. god. /opsada admirala Veniera, prikaz četvorougona Gornjeg grada po Camotiu/(Sl.16). Svakako da u istraživanje urbanog razvoja Herceg Novog /N42,27, E18,31/ i narušavanja njegovog normalnog kontinuiteta treba uvrstiti i prirodne uticaje, a naročito katastrofalne epicentrom bliske zemljotrese u ovom regionu:

18 Ilija Lalošević,- «Izdvojeni fortifikacioni punktovi na poručju Herceg Novog»,“Decembra 1551. god. kavalier Bernardo Navadero pisao je iz Carigrada o kastelanu kastela koji je nedavno bio podignut pored Herceg Novog.“, Biblioteka Herceg Novi, BOKA 27

19 Tomo K. Popović, Herceg Novi, istorijske bilješke, knjiga prva 1382.-179., Turističko društvo Orijen 1924. god. H. Novi

1560.god. 9 MCS, /juni 11, , Kotor ,...U Kotoru je 11 tog mjeseca bio potres koji je uzrokovao velika razaranja i gubitak života. Mleci su onamo poslali stručnjake te će, procijene li ovi da je šteta nepopravljiva, srušiti grad i sagraditi novi na obližnjem otoku. S.C.K. Veličanstvu kralju, gospodaru našem od tajnika Garcije Hernandezza, 26.06.1560. “²⁰

1563.god. 10 MCS, /juni 13, 12.00 h, N42,4 – E 18,8/

1608.god. 10 MCS, / juli 25, N42,4 - E18,7 /

1608.god. 9 MCS, / sept. 15, N42,5 - E18,6 /,

1632.god. 9 MCS, / N42,4 - E18,4 /,²¹

Ta jaka razaranja su značajno uticala na izvornu urbanu morfologiju, naročito na gradski odbrambeni perimetar sa kulama u njemu, te se on bitno mijenjao, rekonstruisao i odstupao od svoje ranije regulacije.

Četrto istorijsko raskršće urbanog razvoja Herceg Novog definiše venecijanski tajni plan grada pod turskom upravom, a koji je publikovan kada je sa njega skinut veo tajnosti, dakle posle 1687.god. zauzimanjem venecijanskog generala Cornera i uvođenjem mletačke uprave. Naime, taj plan koji je potpisao nepoznati autor (Nicolo Ercholomini?), mnogo govori o urbanom slopu nastalom u prethodnom 149-godišnjem periodu otomanske vladavine. Turska uprava je željela da grad širi prema jugoistoku, od dijela zvanog Sv. Chiara, južno od izvora Karadža i tu su rađeni opsežni radovi naročito u gradnji novog perimetra, koji se protezao od Begove kule (Kula Sv. Jeronima), danas Gradska muzika, do današnjih Vojničkih banja, pa obalom do kule Sv. Antuna i Donje ravne kule (Mezzaluna). Međutim, graditelji su prenebregli podvodnost tla, tako da se aktiviralo klizište u tom dijelu, gdje je u mnogim mletačkim grafikama ta zona naznačena kao »*terra cadente*« a ostaci perimetra kao »*vestiggi mura antica*«. To je rezultiralo povlačenjem opsega grada na ranije granice perimetra u liniji kula Trnovica-Gradska muzika. Značajna građevina iz doba turske uprave je i istočna kula Trnovica, današnji zasvođeni prolaz od 1687. god. nazivan i Peraška vrata.

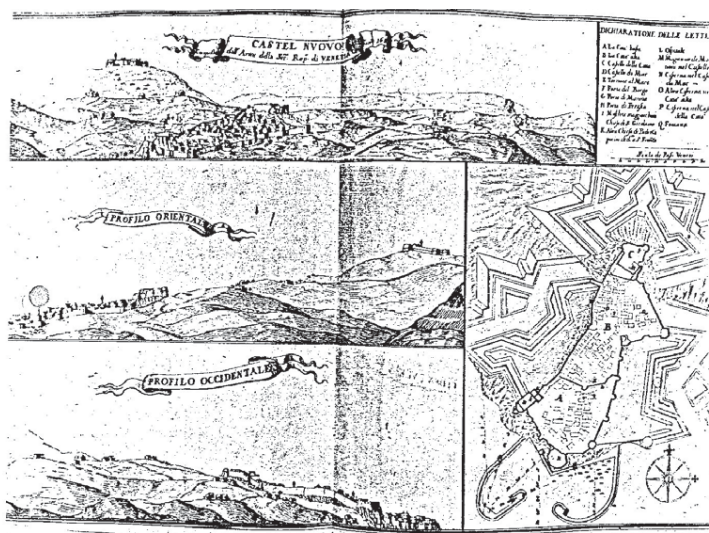
Aktuelni urbani sklop tog perioda čini jaka tvrđava na sjevernom dijelu perimetra, Kanli kula (Krvava kula), rekonstruisana na postojećoj prostornoj matrici iz ranijeg perioda, sa ostavljenim urušenim stanjem sjevernog zida poslije eksplozije. Epitet Krvava kula, ova obimom značajna fortifikacija je vjerovatno dobila poslije 1572. god. kada je tokom opsade hrišćanske flote, pod komandom mletačkog admirala Verniea, došlo do nesretnog aktiviranja depoa baruta u njoj i ogromne eksplozije gdje je stradalo mnoštvo posade. Zapadni gradski perimetar gdje su pojedinim dijelovima bedema su otkrivene i uzdužne kamenom zasvođene komunikacije, ispod glavnog grudobrana, sa potkovičastom kulom podignutom na strmoj stijenskoj masi (vjerovatno kao ostatak ranije kule), te gradskim vratima, proteže se do tvrđave na obali mora, Abaz pašina kula (Forte Mare). Ona je konačno dodata gradskom perimetru, ranije definisana kao »donja kula«, izdvojeni fortifikacioni kompleks,

²⁰ Mirjana Polić Bobić, - „Među križom i polumjesecom-dubrovačke dojave španjolskome dvoru o Turcima u XVI stoljeću“, naklada LJEVAK, 2000. god., NSK, Zagreb, ISBN 953-178-128-1

²¹ R.Bašović: „Katalog potresa Sr.Crne Gore 518.-1901.“, Titograd, 1973.

na atraktivnoj stijeni sa obližnjim izvorom vode, gdje su se i u ranijim periodima gradili objekti tipa osmatračnica, stražarnica i odbrane. Ove građevinske aktivnosti su vidljive i danas, (negdje u literaturi stoji da je to gradnja iz bosanskog perioda), u obnovljenoj i rekonstruisanoj tvrđavi Forte Mare, vertikalni podzemni prolaz od mora do podzemlja tvrđave. Južni perimetar je konačno definisan spajanjem Abaz pašine kule (Forte Mare) i Donje ravne kule (Mezzaluna)²². Na ovaj način je grad zaokružio svoj urbani kompleks sa morske strane, konačno silazeći na morsku obalu.²³ Istočni gradski bedem je poslije klizanja tla u zoni »Bonturin« bio »povučen« na približno staru poziciju i regulaciju sa pet karakterističnih toriona. Sama urbana struktura, unutar gradskih zidina, odražava urbanu regulaciju ulica, trgova (gornji i donji) oko sakralnih objekata, javne i stambene zgrade. Prisutna je komunalna opremljenost prostora vodovodom, cisternama, česmama, kao i objekata za život sa baščama i vrtovima.

U ovom periodu, zatrpavanjem šanca i bujičnog vodotoka koji se protezao duž zapadnog gradskog bedema, ukidanjem pokretnog mosta na gradskoj kapiji (Porta di Borgo), grad izlazi na zapadnu zaravan, trgovište i formira se zapadno podgrađe. Dakle već od kraja 17. vijeka, grad se i formalno se grad širi na zapad van gradskog odbrambenog perimetra. Ovaj urbanistički trend će se nastavljati do današnjih dana gdje je grad u 21. vijeku stigao do sutorinskog polja.

Sl. 17, N.A. autor Castel Nuovo, veduta, 1689, BMV, cod.It. VII-94/1051/, pg 23, zbirka mr.Jovica Martinović, Kotor

22 Turska Donja ravna kula ili mletačka Mezzaluna se u narodu pogrešno naziva Citadela, po obližnjoj zoni grada Citta Della...(zona Bassa). (Sl. 17, A-Citta Bassa, B-Citta Alta.). Prava gradska Citadella je bila Kanli Kula, a što se sve vidi u nekim mletačkim grafikama iz ovog perioda. - pp. autor

23 Južni perimetar, danas vidljiv samo ispod kote nivelete zone „lungo mare“, do mora, jer je visočiji dio srušen za vrijeme Austrougarske gradnje trase željeznice oko 1903. - pp. autor

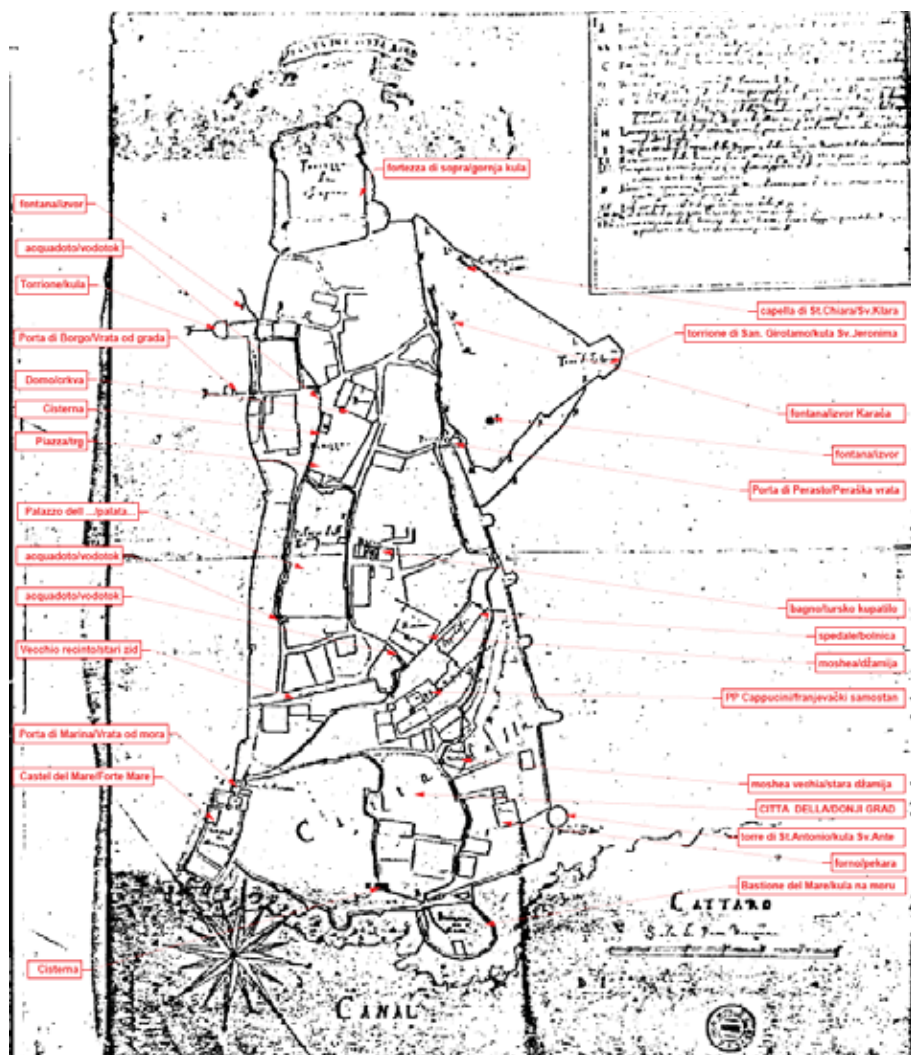

Sl. 18, Veduta Castel Novo, veduta, 1689, BMC, Cartografia c. 28/48²⁴

Važno je istaći da se u ovom periodu javlja prvi urbanistički plan za Herceg Novi (Sl. 17), urađen odmah nakon zauzeća od strane Mlečana sa jasnim planskim naznakama potrebe izgradnje nove luke oko tvrđave Mezzaluna. Ovaj urbanistički plan daje i smjernice za izgradnju šančeva za buduću odbranu grada. Od tog vremena do danas opseg perimetra grada (Stari grad) nije se mijenjao. On kako tada tako i danas zaokružuje površinu od cca 7,00h.

Gornji grad ili po narodu tvrđava prozvana Španjola, kao jako solidna gradnja, promjenom uprave nije doživjela značajne prepravke i dogradnje, naročito na njenim bedemima i kulama.

24 Lalošević Ilija, - „Fortifikaciona arhitektura Herceg Novog“, Biblioteka, Herceg Novi, BOKA 26, 2006.god.

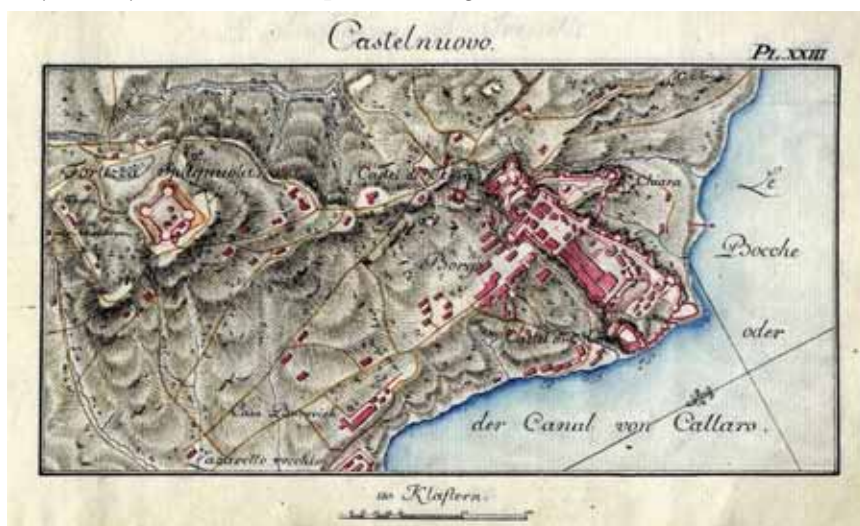

Sl. 18, Nicolo Ercholomini/?, Castel Novo, plan, 1700. god. Museo Correr, Venezia, P.D.-C.845/9, zbirka – mr Jovica Martinović, Kotor

Peto istorijsko raskršće urbanog razvoja Herceg Novog odražava prisutnost industrijske revolucije i inženjerstva u Evropi. Taj uticaj iz centralne Evrope stiže Napoleonovim osvajanjima, ukidanjem Mletačke i obližnje Dubrovačke republike, pa gubljenjem tadašnjih tradicionalnih vrijednosti života i »probijanjem« novih naprednih ideja u svim sferama gradskog života. Ovaj trend se još intezinije nastavlja pod austrijskom i austrougarskom upravom od 1797 do 1918.

Urbana struktura centra grada (Stari grad), zadržava svoju fortifikacionu matricu. Grad se širi na zapad. Izgrađuje se Borgo (Zapadno podgrađe). Potreba komunikativnosti u makro i mikro prostoru, kao i nova saobraćajna sredstva, željeznica

i automobil, nameću nova inženjerska rješenja u prostoru Herceg Novog. Gradi se carski put 1857. koji ide od Dubrovnika do Kotora i presjeca Stari grad u nivou Porta Marina - prostor ispod samostana Sv. Franja, kao i mreža gradskih ulica u zapadnom podgrađu. Grade se magazini van gradskog bedema, u zoni Marina, u zaleđu Škvera i savremeni pristan sa kamenim lukobranom. Isto tako gradi se i željeznica 1904. Utvrđene su i duhovne potrebe pa se gradi nova crkva Sv. Jeronima 1875. godine, koja je najvjerovatnije rađena po tipskom projektu, jer jako slični na katoličku crkvu u Trebinju, kao i crkva Sv. Arhandela Mihaila 1912. Pogotovo van grada grade se mnogi javni objekti: škole, bolnica, domovi kulture, sokolska udruženja, hoteli...Ovaj period do 1918. Je pozitivno uticao da grad Herceg Novi doživi pravu raskrnicu urbanog razvoja, a što je ostavilo dubok pozitivan trag i do danas.

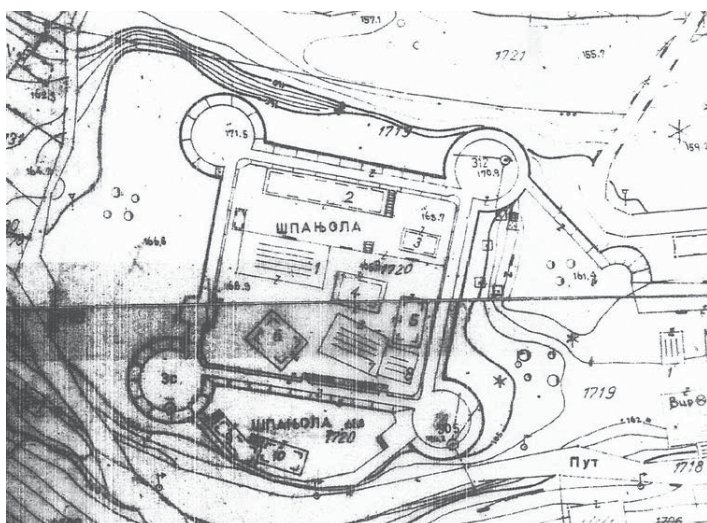

Sl. 19, N.A. Castel Nuovo, plan, cca 1805. god. pod austrijskom upravom, Krigs Archiv Wien.

Sl. 20, Prostor južno od samostana Sv. Franja, prije prolaska Carskog puta

Gornji grad Herceg Novi je dograđen za potrebe austrougarskog artiljerijskog garnizona i takav je i u današnjem obliku. Ipak u osnovnom korpusu je izgrađen pod turskom upravom kao četvorougaona građevina površine cca. 3.000,00 m², sa četiri okrugle kule, poluprečnika cca. 5,00 m na uglovima građevine. Značajna je i danas očuvana i vidljiva jaka „demir kapija“, izvorni ulaz u Gornji grad, interesantan primjer detalja arhitekture toga doba.

Sl. 21, Katastarski plan sa vertikalnom predstavom, Gornji grad - Španjola

Sl. 22, Akvel Herceg Novog sa turskom kapijom sa glavnog trga, Fedor Karascay, 1837. god. Cvito Fisković, Boka Kotorska u akvelima F. Karascay, SPOMENIK CXXXVII, Beograd, 1986. god., str. 203-241

Sl. 23, Urbani milje Starog grada sa fortifikacionim objektima, jug

Sl. 24, Urbani milje Starog grada sa fortifikacionim objektima, istok

Sl. 25, Dominanti fortifikacioni objekat iz doba turske vladavine "Kanli kula"- rekonstrukcija 1985.

Sl. 26, Fortifikacioni objekat "Forte Mare"- rekonstrukcija 1985.

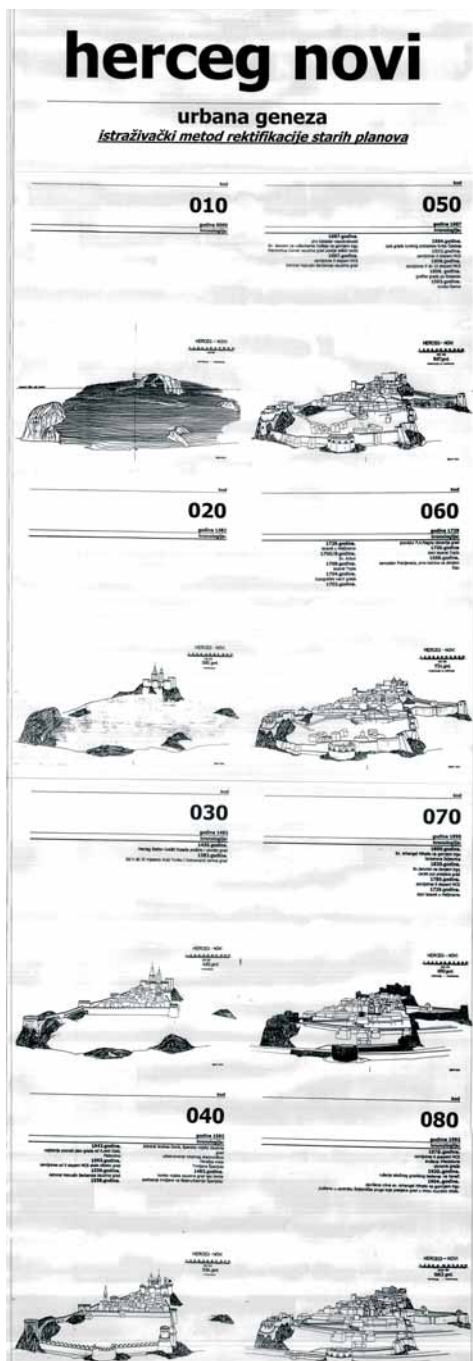
Sl. 27, Fortifikacioni objekat "Mezzaluna"- prije zemljotresa 1979. god.

Sl. 28, Austrougarska tvorevina 1861. god. - Gradska kula sa satom, na gradskim vratima iz vremena turske vladavine, rekonstrukcija 1985.

Sl. 29, Gornji grad Herceg Nov, Španjola, snimak 2012.

25 Ilijanić, Boris - "Urbana geneza-rektifikacija starih planova-Herceg Novi Crna Gora, Istočna obala jadranskog mora", Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetinje, ISBN 987-9940-9257-0-3, 2009.god.

LITERATURA:

1. Brunetti, Oronzo - „Disegni di architetture militari del Viceregno di Napoli della raccolta del cardinale Antonio Perrenot de Granvelle /1517-1586/“, KRONOS, No. 11, Dipartimento del Beni delle Arti e della Storia dell. Universita degli Studi di Lecce, ISSN 1691-2361, Lecce 2008.god.

2. Camara, Alicia “Las fortificaciones del emperador Carlos V“, CARLOS V, Las armas y las letras, Granada 14 de abril – 25 de junio 2000, Sociedad estatal para la conmemoracion de los centenarios de Felipe II y Carlos V

3. Camara, Alicia “Las fronteras imperiales y la fortificacion de la ciudad de Carlos V a Felipe II“, Universiad Nacional de Educacion a Distancia (Madrid-España) 2000 web.

4. Čelebija Evlija, - „Putovanje iz Ljubinja u Dubrovnik“, 1664,
J.Radonić, „Putovanje E.Čelebije po srpskim i hrvatskim zemljama“, godišnjica Nikole Čupića, XXXI Beograd, 1912.

5. Ilijanić, Boris - “Urbana geneza-rektifikacija starih planova-Herceg Novi, Crna Gora, Istočna obala jadranskog mora”, Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetinje, ISBN 987-9940-9257-0-3, 2009.god.

6. Ilijanić, Boris - Boris Ilijanić, “ŠPANJOLA, Herceg Novi - Gornji grad, URBANA GENEZA I REURBANIZACIJA“ ISBN 978-9940-9257-1-0, CIP Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetinje, 2012.god.

7. Karasczay, /Karčaj/Fedor /1787-1859/, Akvareli 1837, Cvito Fisković, „Boka Kotorska u akvarelima Fedora Karasczay-a, iz prve polovce 19. Stoljeća“, SPOMENIK CXXII, SAN, Beograd, 1986, 139-178.

8. Lalošević Ilija,- „Fortifikaciona arhitektura Herceg Novog“, Biblioteka, Herceg Novi, BOKA 26 2006.god. ISSN 0350-7769, COBISS CG.-ID 7761922

9. Marino, Angela - “Fortezze D’Europa, forme, professioni e mestieri dell’architettura difensiva i Europa e nel Mediterraneo Spagnolo“, atti di convegno internazionale, L’Aquila 6-7- marzo 2002, Gangemi editore spa, Roma, ISBN 88-492-0519-8

10. Oddi, Angelo degli - Padovano – „Viaggi della Provincia di mare della Signoria Venetia...“, Padova, del MDLXXXIII/1584/, Nadbiskupska biblioteka, Udine, N 109.

11. Polić Bobić, Mirjana- „Među križom i polumjesecom-dubrovačke dojave španjolskome dvoru o Turcima u XVI stoljeću“, naklada LJEVAK, 2000.god., NSK, Zagreb, ISBN 953-178-128-1

12. Popović K. Tomo,- «Herceg Novi», istorijske bilješke, 1924. Herceg Novi,

13. Poras, Gil Maria Concepcion “ Carlos V y la fortificacion de las fronteras peninsulares“, Univesidad de Valladolid, Biblioteca virtual Miguel d Cervantes, www.cervantesvirtual.com

Boris ILIJANIĆ

HERCEG NOVI – HISTORIC CROSSROADS OF URBAN DEVELOPMENT

TILL 1918

Summary

The paper Herceg Novi Historic Crossroads of Urban Development till 1918 presents a research study of urban development of Herceg Novi in the period of 1382-1918 with the particular review of the historic events by which it was significantly affected.

The first historic crossroad of Herceg Novi is linked to 02. December 1382 when the Charter by Stefan Tvrtko I, Kotromanić was sent to the Republic of Dubrovnik and in which the newly founded town St. Stefan is called Novi.

The second historic crossroad of urban structure of Herceg Novi starts in 1482 after the Turkish conquest, as it is shown in the engraving of the town of Castel Novo produced in 1490 by Angelo degli Oddi Padovano.

The third historic crossroad presents the urban structure of Herceg Novi at the time of the attack of the Spanish fleet in 1538. The witness of the event is the presentation in the *isolario* (“island book/cartography”) of 1572, whose author is Giovanni Francesci Camocio. The town had the inherited urban matrix from the earlier period, yet, it is more developed and extended.

The fourth historic crossroad of the urban development of Herceg Novi presents the town after 149 years of Ottoman reign and the establishment of Venetian rule in 1687 according to the plan signed by an unknown author. The Turkish authorities, intending to extend the town towards southeast, from the part called St. Chiara, to the south of the spring Karadža, started extensive works for building a new perimeter. However, the builders overlooked the groundwater flow in the area, so that it caused landslides and they returned the range of the town to its preceding limits. An important building of the period of Turkish reign is the eastern Tower Trnovica, at present day the vaulted passage, which in 1687 got the name *Peraška vrata* (Perast Gate).

The fifth historic crossroads comprises the period after Napoleonic conquest and abolishment of the Republic of Venice, that is the Republic of Dubrovnik to the end of Austro-Hungarian reign, 1797-1918. The urban structure of Stari Grad (Old Town) remained the same and the town spread westward. Borgo (the west suburb), and the new imperial road is built leading from Dubrovnik to Kotor, passes through Stari Grad at the level of *Morska Vrata / Sea Gate/ (Porta Marina)* where it still exists as the main route.

Jovana LALOŠEVIĆ

GRB PORODICE BUĆA, PRILOG PROUČAVANJA UTICAJA VENECIJE NA UMJETNOST KOTORA XIV VIJEKA

Ključne riječi: grb, luneta, porodica Buća, venecijanska umjetnost, XIV vijek, palata, majstori.

U dosad objavljenoj literaturi već je prilično pisano o porodici Buća, o njihovom značaju i moći u srednjovjekovnom Kotoru. U drugoj polovini XIV vijeka moć ove porodice bila je toliko velika da se ovaj period slobodno može nazvati „vremenom Buća“.¹ Dovoljno je pomenuti samo neke od članova, kao što su Tripun (umro prije 1352), istaknuti diplomata srednjovjekovne Srbije, koji je vodio pregovore sa francuskim kraljem Karlom de Valom (*Charles de Valois*) i papom Klementom V (*Clemente V*). Imao je sinove Tripuna i Paula. Petar, vjerovatno Tripunov brat, sa sinovima Nikolom (umro 1354) koji je podigao manastir Svetog Nikole u Kotoru 1346. godine i Mihailom (umro poslije 1361), diplomatom cara Dušana. Bio je Milutinov poslanik u Dubrovniku i poslanik cara Dušana u Veneciji (1350. godine).²

Zidali su i velelepne palate za stanovanje, tako da i danas, u starom gradu Kotoru, možemo sa divljenjem da posmatramo ostatke njihove palate, bez obzira na razaranja i izmjene koje je ona pretrpjela kroz vjekove. Palata se nalazi na trgu koji je nekad nosio ime Trg od brašna. Sačinjava ga kompleks zgrada koji zauzima čitavu zapadnu stranu trga, danas pod anagramskim brojevima 322,323 i 324. Pretpostavlja se da je ovo velelepno zdanje pretpjelo značajna oštećenja razornim zemljotresom iz 1667. godine. Tada porodica Buća gubi na značaju i ekonomskoj moći, pa nijesu bili u prilici da je obnove. Sjeverna, dvospratna zgrada, tzv. „Mala Buća“, iako ima okvire prozora barokne profilacije, najviše je zadržala obilježja ranije gradnje. Takođe, jedan tordirani potprozornik i gotički

1 Jovan J. MARTINOVIĆ, *Prilozi proučavanju genealogije i heraldike znamenitijih vlasteoskih rodova u Kotoru pre polovine XIV vijeka*, GPMK XII, 1964, str.46; Jovan J. MARTINOVIĆ, *Socijalno-ekonomska struktura društva u Kotoru u prvoj polovini XIV vijeka*, rukopis u štampi.

2 Jovan J. MARTINOVIĆ, o.c. str.46-47; Risto KOVIJANIĆ, *Kotorski medaljoni*, Beograd 1980, str.45-50; Mirko VUKASOVIĆ, *Grbovi kotorskih i peraških plemićkih porodica*, Vukčević Uliks –Kotor Vesmark – Beograd 2008; str.84.

grbovi porodice Buća svjedoče o srednjovjekovnom porijeklu gradnje. Srednja zgrada, povećana je za jedan sprat, vjerovatno željom porodice Paskvali (kasniji vlasnici) čiji je grb uklesan na portalu. U stilu građanske arhitekture obnovljen je južni dio palate, danas poznat kao „stara pošta“. Istraživanjima nakon zemljotresa 1979. godine, do kada je ovaj kompleks zgrada bio omalterisan, došlo se do zaključka da je ovo u stvari bila jedinstvena velelepna palata porodice Buća sagrađena najkasnije do sredine XIV vijeka. Takođe, o zajedničkoj arhitektonskoj pripadnosti ovog kompleksa svjedoče i redovi tesanika na pročeljima koji teku preko granica susjednih kuća. Određeni dijelovi fasade mogli su nastati čak i u XIII vijeku.³ Porodica Buća posjedovala je još kuća i palata, prema trgu Svetog Tripuna i Trgu od oružja, a bili su i ktitori danas nestale crkve Svetog Nikole mornara. Jedna od palata ove porodice, kako je ubicira J. Martinović, nadovezivala se na gore spomenuti kompleks i zauzimala je prostor gdje je danas izgrađena stambena zgrada br. 365 i palata Beskuća (br. 364). O izgradnji jedne od palata porodice Buća svjedoči i dokument koji Miho (Mihailo) Buća potpisuje sa klesarom Markom, sinom pokojnog Marka Gugela 1335. godine.⁴

Nažalost, danas od ove palate nije ostalo ništa, osim, po mišljenju C. Fiskovića i J. Martinovića jedne lunete koja nosi porodični grb Buća (Slika 1).⁵ Danas, ova luneta je smještena u ulaznom holu Pomorskog muzeja Crne Gore u Kotoru. Dugo vremena bila je na zidu prostorije prizemnog hodnika nekadašnje kotorske Gimnazije, odakle je skinuta osamdesetih godina prošlog vijeka (Slika 2). Zgrada kotorske Gimnazije izgrađena je 1863. godine, a rad u njoj je otpočeo 1865. Moguće je da je ovaj zid nekad bio dio portala koji je pripadao kompleksu porodice Buća.

Luneta sa grbom porodice Buća⁶ sastavljena je iz tri dijela. Na centralnom dijelu izrađen je štit, čiji rubovi su ukrašeni prepletanom ornamentikom. Unutar njega nalazi se figura sastavljena od šlema sa perjanicom, oklopa sa kojeg se vijori plašt, koplja sa zastavom i nagnutog štita, i stiče se utisak kao da se radi o nekom ratniku. Ispod ovoga je jedan manji štit, uokviren motivom žioke na raboš. Mali štit je horizontalno podjeljen na tri dijela, a u srednjem dijelu se

3 Jovan J. MARTINOVIĆ, *Graditeljska djelatnost u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, GPMK XXXI-XXXII, Kotor 1983-1984, str. 26-27; Jovan J. MARTINOVIĆ, *Sto kotorskih dragulja*, Rijeka Crnojevića 1995, str. 91-93; Svetislav VUČENOVIĆ, *Graditeljstvo Kotora*, Kotor 2012, str. 90.

4 Jovan J. MARTINOVIĆ, *Graditeljska djelatnost u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, GPMK XXXI-XXXII, Kotor 1984-1985, str. 21.

5 Cvito FISKOVIĆ, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, Spomenik CIII, SAN Beograd 1953, str.85; Jovan J. MARTINOVIĆ, o.c. 1964, str.47.

6 Ovu lunetu do sada su opisivali: Cvito FISKOVIĆ, o.c. str.85; Mirko VUKASOVIĆ, o.c. str.88; Jovan J. MARTINOVIĆ, o.c. 1995, str.149.

nalazi ljiljan, simbol porodice Buća.⁷ Sa bočnih ploča, veliki štit pridržavaju dvije figure sa glavom čovjeka i tijelom životinje (slično lavu). Iz njihovih tijela izlazi rep, koji postaje grana sa stilizovanim lišćem. Majstor se ovdje odlučio da dva tijela iskleše na sličan način. Međutim, njihove glave, čija lica odišu mirnoćom, blago nagnute u suprotne strane i postavljene u poluprofilu, imaju različite fizionomske karakteristike. Jedna predstavlja mladića sa loknama koje mu prekrivaju čelo, dok je drugi srednjovječni čovjek sa bradom i kosom začesljanom unazad. Njihova tijela su ogrnuta plaštevima⁸ zakačenim na jedno rame, sa naglašenim naborima i porubima.

U Veneciji tokom XIV vijeka, grbovi na kojima štit pridržavaju dvije figure nisu rijetkost. Spomenuću samo neke: sa početka XIV vijeka dvije ploče uokvirene žiokom na raboš - na prvoj (Calle de l'Ogio a Castello) dva paža u poluklečćim položajima drže štit sa grbom, dok na drugoj (Borgoloco a S.Maria Formosa, Venezia) sa strana štita su dva anđela koja kleče na jedno koljeno. Iz sredine XIV vijeka potiču dvije lunete, takođe uokvirene žiokom na raboš u kojima centralno mjesto zauzima štit sa grbom, a pridržavaju ga dva anđela koji kleče na jedno koljeno (Portal Palaca Agnusdio), odnosno dva mladića u istom položaju (Calle de la Toletta /Dorsoduro/, Venecija - slika 3).

Elegantne figure ovog kotorskog reljefa upućuju na venecijanski stil sredine XIV vijeka. Ikonografski, možemo da ih poredimo sa jednim od kapitela Duždeve palate u Veneciji, izrađenih u periodu 1341-1355. godine, na kome se pojavljuje metamorfoza ljudskog tijela (Slika 4). Slično pronalazimo i u bazilici Svetog Marka u Veneciji – tačnije u soklu kapele Svetog Isidora (Slika 5). Reljefi ovdje prikazani, predstavljaju kao i u Kotoru mitska čudovišta: naoružanog polu čovjeka - polu životinju i svirača koji potiču iz 1355. godine. Ovdje, kao i na kotorskom reljefu grba, iz tijela čovjeka izlazi rep koji postaje grana i završava se sa stilizovanim lišćem. Figure u Kotoru i Veneciji umjesto stopala imaju šape. Osim ovoga, upotreba žioke na raboš, kojom je uokviren štit sa ljiljanom, govori o venecijanskoj derivaciji. Ovaj motiv, tipično venecijanski, još od XIII vijeka bio je uobičajna praksa izrade okvira reljefima.

Takođe, interesantan detalj za poređenje je i tzv. ratnik na štitu kotorskog grba sa ratnikom na grobnici Manno Donati, datirane oko 1370. godine u bazilici Sant'Antonio u Padovi, čija je izrada pripisana venecijanskom majstoru. U oba slučaja figura je sastavljena iz pojedinačnih djelova, sa plaštom, oklopom, štitom i nekom vrstom šlema na glavi (Slika 6).

7 Grb porodice Buća bio je : „štit plave boje podjeljen horizontalnom, zlatno obojenom gredom, a na njoj je cvijet ljiljana plave boje.“ U S. VUČENOVIĆ. o.c, str. 108 Takođe, imamo opis koji odgovara ovom grbu: „na plavom polju štita nalazi se horizontalna zlatna greda na koj je naslikan plavi stilizovani cvijet ljiljana. Iznad štita nalazi se šljem sa krunom. Kresta: tri nojeva pera, jedno zlatno između dva plava.“ u: Leonid KAMPE, *Grbovi kotorskih plemićkih porodica u zborniku grbova <<Armorial Général>>* J.B. Rietstapa, GPMK LIII, Kotor 2005, str 196.

8 U dosadašnjim opisima lunete piše da tijela imaju šišmiševa krila.

Reljefi kotorskog grba uklapaju se i stilski u umjetničku scenu Venecije posle polovine XIV vijeka. Ako ih uporedimo sa reljefima venecijanskih majstora, vidi se da je način na koji su urađena njihova tijela u punoj formi često zaobljena. Posmatranjem detalja očiju, istaknutih obrva, usta, zatim vrata, ali i nabora, može se primjetiti da kotorske figure podražavaju venecijanske (Slike 7,8,9).

Postoji osnova da je ovaj grb pripadao palati Miha Buće, a Fisković i Martinović ga svrstavaju na početak XIV vijeka.⁹ Isto tako, njegova izrada bi se mogla pomjeriti nekoliko decenija unapred, odnosno u treću četvrtinu trećenta jer se uklapa u umjetničku scenu tog perioda. Ukoliko je grb zaista pripadao ovoj Mihovoj palati, onda je moguće da se grb iznad portala ugradio znatno kasnije 1335. godine. Takođe, ne treba zaboraviti da je Mihailo Buća, kao venecijanski izaslanik i poručilac ovog grba, kao venecijanski izaslanik, imao upliv u mletačku umjetnost.

Druga i treća četvrtina trećenta bile su godine kada se u Veneciji aktivno stvaralo. Ovaj grad bio je jedan od vodećih evropskih umjetničkih centara. To su godine kada je na *cantiere*–u Duždeve palate radovima upravljao Filipo Kalendario (Filippo Calendareio), zamijenivši Pietra Basađo (Pietro Basaggio). Ovdje su radili takođe Andriolo de' Santi, proto Enriko (Enrico) i mnogi drugi vješti majstori. Postoji vjerovatnoća da su *magistri* koji su radili na Duždevoj palati, a koji su bili u službi grada, kasnije radili na drugim značajnim objektima u Veneciji.¹⁰ To znači da je u gradu postojala radionica majstora sa iskustvima stečenim na radilištu Duždeve palate. O aktivnostima i organizaciji radionica venecijanskih *tagliapietra* pisala je S. C. Wallington i tako nailazimo na podatak da su radovi na portalu crkve Svetog Lorenca u Vičenci, otpočeti 1342. godine. Njih je u početku izvodila grupa klesara, dok je glavni majstor Andriolo de' Santi bio u Veneciji i snadbijevao ih materijalom.¹¹

Filipo Kalendario, u italijanskoj istoriografiji, dugo vremena je bio zagonetna ličnost, a tradicija ga je povezivala sa djelovima Duždeve palate koji su se radili u XIV vijeku. Počevši od XIX vijeka do danas, mnoga velika imena kao što su J. Ruskin, P. Toesca, A. Venturi, W. Wolter kroz literaturu su vodili polemiku šta je Filipo u stvari radio i da li je bio samo obrađivač kamena (*tagliapietra*), ili i arhitekta.

9 Cvito FISKOVIĆ, o.c. str.85: „...stilizirano lišće odaje romanički stil XIII stoljeća, ali žioka na raboš i oblina ovog visokog i lijepo komponiranog reljefa pokazuju da je to rad iz početka XIV stoljeća...“; Jovan J. MARTINOVIĆ, o.c. 1964, str.47: „... Dozvoljeno je predpostaviti da upravo s ove zgrade potiče već pomenuta luneta s porodičnim grbom – sada u Lapidariju – koja po svim stilskim odlikama pripada početku XIV vijeka...“

10 Wladimiro DORIGO, *Venezia romanica: la formazione della città medioevale fino all'età gotica*, Venezia 2003, str.622.

11 Susan Connell WALLINGTON, *Il cantiere secondo i dati d'archivio in L'architettura gotica veneziana*, Atti del convegno 27-29 novembre 1996, uredili F.Valcanover i W.Wolters, Istituto Veneto di Scienze Lettere e Arti, Venezia 2000, str.351-430.

Italijanski istraživač Wladimiro Dorigo je, na osnovu jednog dokumenta, došao do saznanja da je Filipo Kalendario radio i kao arhitekta i kao skulptor. Takođe, ovu tvrdnju podržava i Guido Tigler, koji je svojim istraživačkim radom povećao kredibilitet ličnosti Filipa Kalendaria kao legende.¹² Prema njihovim pretpostavkama plastična dekoracija Duždeve palate potiče iz četrdesetih godina trećenta i pripada Filipu Kalendariu. Ovom majstoru je takođe pripisan i gornji arhivolt glavnog portala bazilike Svetog Marka.¹³ F. Zanotto pripisuje kapitule Palate majstorima Pietru Basediu, Kalendariju i drugim saradnicima od 1342. do 1344. godine.¹⁴ Pietro Paoleotti mijenja dataciju kapitela, primjećujući varijacije u stilu, između 1341. i 1348. godine.¹⁵ Carlo Someda de Marco, analizirajući kapitule Palate, stavlja ih u sredinu trećenta i smatra da su za vrijeme građenja Duždeve palate postojale radionice u kojima su kao majstori bili Filipo, Andriolo i kasnije Giovanni de Sanctis.¹⁶ Pietro Toesca pomjera dataciju radova u posljednju četvrtinu trećenta, ali u stilu koji je vladao sredinom vijeka. Prema njemu, radove su predvodila dva glavna majstora i njihovi saradnici.¹⁷ 1976. godine Wolfgang Wolters bavio se ovom problematikom i da bi odredio vrijeme radova, analizirao je kvalitet i karaktere skulptura paralelno sa skulpturama Venecije i Veneta. Posmatrao je sličnosti sa grobnicom Ricarda VI da Kamini (Rizzardo VI da Camin (1336-40) u S. Đustina u Vittorio Veneto (S.Giustina, Vittorio Veneto), sa dekoracijama na Bazilici u Akvileji (1370. cca). Arhanđelom Rafaelom na spoljnoj strani apside venecijanske crkve posvećene ovom svecu, i sa grobnicom S. Nazario u Kopru (izrađena sigurno prije 1380), gdje jedna od figura reljefa sarkofaga, po pozici koju zauzima, izgleda kao kopija figure Kama (Nojevog sina) na Duždevoj palati. Ostale figure u načinu izrade lica sa punom formom, mogle bi poticati iz kruga Andriola de Santia.¹⁸ Direktna uticaj radionica kapitela Duždeve palate, ovaj istraživač pronalazi i u Udinama, na sarkofagu patrijarha Akvileje Bertranda (1350 ca).¹⁹

12 G.TIGLER, *L'apporto toscano alla scultura veneziana del Trecento* in *Il secolo di Giotto nel Veneto*, Studi di arte Veneta, 14, G.Valenzano i F.Toniolo, Venezia 2007, str. 237-238: Tigler je ovdje pokušao da rekonstruiše formiranje ovog majstora uticajima koji su išli iz Siene, Orvieto i Bolonje.

13 John WHITE, *Art and Architecture in Italy 1250 to 1400*, Harmondsworth 1966, str.539, 610.

14 Francesco ZANOTTO, *Il Palazzo Ducale di Venezia*, Venezia 1858, I, str. 61,296.

15 Pietro PAOLETTI, *L'architettura e la scultura del Rinascimento a Venezia*, Venezia 1893, I, str.10, 14 br.4.

16 Carlo SOMEDA DE MARCO *L'arte dei de Sanctis e il sarcofago del beato Odorico da Pordenone*, Udine 1939, str.16.

17 P.TOESCA, *Storia dell'arte Italiana. Il Trecento*, Torino 1971 (I ed.1927), str.414-418.

18 Wolfgang WOLTERS, *La scultura veneziana gotica (1350-1460)*, Venezia 1976, I, str.172-178.

19 Guido TIGLER, *L'arca del Beato Bertrando* u *L'arca del Beato Bertrando, patriarca di Aquileia*, uredili P.Casadio e C.Furlan, Udine 2004.

Noviteti u stilu, koje je unio Andriolo de' Santi imali su velikog uticaja na majstore njegove radionice. U tom smislu, može se govoriti o nizu djela koja se pripisuju njegovim učenicima. Guido Tigler pripisuje jednoj *maestranci*, na koju su uticali i Andriolo i Filipo Kalendario, grupu skulptura u Koprnu, koje se nalaze u katedrali i u Pokrajinskom muzeju Koprna, iz druge polovine trećenta (1355-1380. godine).²⁰ Kopranski reljefi različitog su kvaliteta izrade i vjerovatno ih nije radio isti majstor. Stilski povezujući različite reljefe na Jadranu, Tigler jednu lunetu (danas u Pokrajinskom Muzeju Koprna, a dolazi iz Crkve Santa Maria dei Servi) pripisuje Andriolovom učeniku koju poredi, pa čak govori i o istoj ruci koja je izradila reljefe na propovjedaonici u crkvi Svetog Franja u Dubrovniku (propovjedaonica je iz perioda baroka, ali su upotrebljene ploče sa sarkofaga iz XIV vijeka). Osim ovoga, Tigler poredi i reljefe sa sokla bočnog portala katedrale u Koprnu sa već pomenutim reljefima na soklu kapele Svetog Isidora u bazilici Svetog Marka. Na ovaj način dolazimo ponovo do kotorskog reljefa, čije figure takođe imaju sličnosti sa reljefima u kapeli Svetog Isidora.

Ovaj kratki *excursus* venecijanske skulpture XIV vijeka bilo je potrebo predstaviti kako bi se imao uvid o stvaranju i uticaju na manje centre. Povezivanja u sličnosti radova i atribucije omogućavaju nam da stvorimo sliku o stanju na Jadranu u drugoj polovini XIV vijeka. Očigledno je da je postojala radionica, čiji su se majstori formirali u duhu venecijanske umjetnosti, odnosno Filipa Kalendaria, Andriola de' Santia i njihovih slijedbenika, a koja je djelovala u centrima na Jadranu.

Nakon ovih poređenja i praćenja uticaja Venecije na ostale gradove Jadrana, još jednom imamo potvrdu o cirkulisanju, razmjeni i prihvatanju ideja između dvije obale Jadranskog mora.

Majstor kotorskog grba nam je na žalost ostao nepoznat. Ali, možemo ga pripisati nekom majstoru iz Venecije koji je boravio u Kotoru u trećoj četvrtini, ili je taj majstor radio u svom rodnom gradu i lunetu poslao u Kotor, što je bila jedna od uobičajnih praksi za vrijeme o kome govorimo.

²⁰ Guido TIGLER, *La scultura del Trecento in Diocesis justinopolitana. L'arte gotica nel territori della diocesi di Capodistria*, katalog izložbe (1999), Capodistria 2000, str.140-143, 160-190 (table 28-37).

Slika 1 - Luneta sa grbom porodice Buća, Pomorski muzej Crne Gore, Kotor

Slika 2 - Položaj sa koga je skinuta luneta na zgradi stare Gimnazije u Kotoru (ang.br.320)

Slika 3 - Timpanon portala, Calle de la Toletta (Dorsoduro), Venecija, sredina XIV vijeka

Slika 4 - Kapitel, Duždeva palata, Venecija, atribuiran F. Kalendariju

Slika 5 - Detalj reljef sa sokla iz kapele svetog Isidora, bazilika sv.Marka, Venecija, 1355. godina

Slika 6 - Dio grobnice Manno Donati, basilika sv. Antonia, Padova, 1370 cca

Slika 7 - Detalj sa lunete Buća, Pomorski muzej Crne Gore, Kotor

Slika 8 - Detalj sa lunete Buća, Pomorski muzej Crne Gore, Kotor

Slika 9 - Arhandjel Mihailo, jugo-zapadni ugao Duždeve palate, Venecija, atribuiran protomajstoru Enriku, pedesete godin XIV vijeka

Jovana LALOŠEVIĆ

HERALDIC BEARINGS OF BUĆA (BUCHA) FAMILY, CONTRIBUTION TO THE STUDY OF VENETIAN INFLUENCE ON THE ART OF KOTOR IN THE 14TH CENTURY

Summary

In the second half of the 14th century the power of the Kotor family Buća was so great that the period can be rightly called "the time of Buća". In the old town Kotor, that family possessed grand residential palaces, and from one of them comes the lunette with family heraldic bearings which is the topic of this paper. The lunette is at present in the lobby of the Maritime Museum of Montenegro in Kotor, where it was moved, from the wall of the corridor of the former Kotor Grammar School, in the sixties of the previous century.

The lunette consists of three parts. In the central part there is a shield whose edges are decorated with vine, and in its interior is the shape comprising a helmet with plume, an armour with a fluttering cloak, spears with flags and an inclined shield, which appears to be a warrior. Under the described there is a smaller shield, framed with an indented motif. The small shield is horizontally divided into three parts, and in the middle part there is a lily, symbol of the Buća family. From the sides of the central plate, the big shield is supported by two figures of mythic monsters (with a human head and an animal body, similar to lions) their tails end in a branch with styled leaves.

During the 14th century in Venice this theme in heraldic bearings are found on several objects, with the barbed wire motif (a dentelli) and the same as the figures of mythical monsters such as those on the lunette, indicate the possibility that these motifs come from Venice. The so called „carriers“ of the heraldic bearings, these shapes of juveniles, or men of mature age, with bodies of a bear or a lion, whose tails bifurcate and change into vegetative ornaments may also be compared with the similar ones in Venice (in St. Mark's Basilica) - socle of St. Isidor's chapel and on one of the capitals of Doge's Palace) indicates the possibility that this valuable work of art is actually the work of Venetian sculptors who were engaged in the decoration of Doge's Palace in the second and third quarter of the 14th century.

Analyzing the work of Venetian Trecento we come to the conclusion that the author of the Kotor relief of the heraldic bearings of Buća family could have been one of the Filippo Calendario and Andriolo de Santi's circle who produced it per order of a member of the well known Buća family.

Љубо МАЧИЋ

ГРБАЉСКИ ЗБОР - БАНКАДА

Кључне ријечи: Грбаљ, локална власт, збор-банкада, гувернадур, сердар, кнежеви, судије, канцелијер, комунирад.

На Црногорском приморју, почевши од XV, па до половине XIX вијека, Паштровићи и Грбаљ су били аутономне области, које су имале своје самоуправе, са посебним правним одредбама и кодификованим законима. За разлику од Паштровића, Грбљани су до своје самоуправе дошли нешто касније.¹

Највиша власт у Грбљу био је Грбаљски збор или Банкада, о чему шира читалачка јавност мало зна. Када је настала ова институција, не може се тачно утврдити. У архивској грађи из XIV вијека нема директних доказа о постојању зборова, који су били познати већ почетком XV вијека. Заправо, за вријеме побуне Грбљана 1421-1428. године, Которска општина је забранила одржавање зборова Грбљана. Међутим, има аутора-историчара који вријеме настанка институције збора у Грбљу хипотетички стављају чак у другу половину XIV вијека, након смрти цара Душана, јер за вријеме његове апсолутистичке власти није било услова да се развију било какви облици локалне самоуправе, па ни зборови. Када је 1186. године Немања овладао Котором, Грбаљ је потпао под његову врховну власт. Но, на самом почетку XIV вијека даровником краља Милутина, Грбаљ је поклоњен Котору (највјероватније уз велику новчану надокнаду). У периоду од 1391-1420. године, за вријеме самосталности Котора, под которском властелом, друштвено уређење у Грбљу је било чисто феудално, јер су которске власти, преко својих изабраних представника, управљале читавим Грбљем, наплаћујући разне дажбине и глобе. Њихова обесправљеност је ишла чак дотле да кад год се спорни предмет односио на земљу, врт или виноград, грбаљски кметови нијесу могли свједочити пред судом, па се може закључити, да у то доба није могло бити ријечи о некој грбаљској аутономији.²

1 Др Јован Вукмановић, Паштровићи, антропогеографско-етнолошка испитивања, Цетиње, 1960., стр. 268.

2 Ђурђица Петровић, Грбаљ и Грбљани у XIV веку, Грбаљ кроз вјекове, Грбаљ, 2005., стр. 388; Ј. Вукмановић, наведени рад, стр. 269,270; Љубо Мачић, Грбаљ, поглед на прошлост и садашњост, Друштво за обнову манастира Подластва-Грбаљ, Котор, 2011., стр. 293-297.

За вријеме прве млетачке владавине у Грбљу (1426-1497.) избило је више буна против которске властеле, посебно због забране држања зборова и избора кнеза. У то вријеме Грбљанима је било суђено пред Которским судом кад се радило о разним грађанским и кривичним питањима, а умир крвне освете им је био препуштен да га обављају по народним правним обичајима. Грбљани су одбијали да кметују и посебно су били озлојеђени што им се самовољно судило у Котору. Которани су често кривотворили изјаве сељана, дате на записник пред судским тумачем, и тако се догађало да су Грбљанима редом одбијане све тужбе. Зато долази до масовних отпора таквој власти, и већ послије прве буне (1421. године) и немирног стања у Грбљу настају тешке бригае за Которане. У вези с тим, у име которске власти, Лука Пасквали је 7. новембра (према И. Стјепчевићу: 17. новембра) 1431. године, тражио од централне млетачке власти да у Грбљу забрани свако зборовање. Добио је сљедећи одговор: „Не можемо ускратити Грбљанима, одврати Сињорија, право које су увијек имали. Али вам нико не брани, да о своме трошку отпремите двојицу или тројицу између вас у Грбаљ, кад се има држати сеоски збор“. Мало иза тога јавише се пред Сињоријом два Грбљанина, Радич Друшкових и Андрија Батута. Тужили су се да Которани тјерају са земље саме Грбљане, кад неће да им кметују, а затим су посебно нагласили: „А Ваше Господство треба да знаде, да ми Грбљани, живимо већ хиљаду година на своје“. Дакле, ова два Грбљанина, 1431. године, изјављују пред највишим млетачким властима да Грбљани ту живе већ хиљаду година! Према горњем одговору види се да је у почетку млетачка власт имала, донекле, попустљив став у погледу одржавања зборова, али је већ 1433. године заступала оштрије становиште, тј. да се зборови не смију држати без изричите дозволе которског кнеза.³ Но, и поред строгих мјера Млечани су се служили и лукавством, па су често савјетовали своје чиновнике да са Грбљанима поступају благо и пријатељски, како би их увјерили да су поданици млетачки, а не слуге которске. Из првог одговора млетачких власти пада у очи чињеница - да се не може укинути право Грбљанима које су увијек имали. Из такве констатације се може закључити да је млетачкој власти било добро познато, да су Грбљани своје зборове одржавали још од старих времена, па зашто да и ми у то не вјерујемо. Уосталом, обичајно право Грбљана је поштовала власт у Котору, јер кад год се на суду расправљало о грбљским стварима, они су се заклињали према својим обичајима, тј. на Јеванђељу и пред ликом Богородице.

Кад је ријеч о избору кнеза, желимо нагласити да смо, на основу коришћених извора, закључили да је у Грбљу прво био један, затим два, па тек онда четири кнеза. Наиме, након потпадања Грбља под млетачку власт 1426. године (Вучитрнски уговор) Грбљанима је признато право да сами

³ А.С. Дабиновић, Котор под Млетачком Републиком (1420-1797.), Загреб, 1934., стр. 27,79.

изаберу по старом обичају кнеза (*capitaneus*).⁴ Једног кнеза у Грбљу помињу и грбаљски делегати, који су интервенисали код Сињорије, непосредно прије коначне предаје Турцима 1497. године. Они тада истичу да их Турци робе без престанка и да им стога није могуће вршити своју дужност према Которанима. Зато су тражили да их Сињорија у томе помогне, а они да ће под својим кнезом вјерно бранити границу и платити данак Сињорији.⁵ Грбљани су се добровољно предали Турцима и тада је Фериз-бег, санџак скадарски, лично пописао читав Грбаљ. Под Турцима Грбаљ је био царски хас (добро), а становници су се дијелили на филуриције-сточаре, који су плаћали порез на куће и баштине и тузције-соларе, који су радили на солилима и нијесу плаћали порез на куће и баштине. Они су били уствари слободни сељаци, независни од феудалне господе. Турци нијесу дирали у њихову вјеру и обичаје, само су тражили данак и приход од солила. Задржали су у Грбљу дотадашњу самоуправу, али су за кнезове постављали домаће људе умјесто которске властеле. Постављањем домаћих људи у грбаљску управу може се закључити да су ударени први темељи грбаљској аутономији.⁶ Два кнеза у Грбљу у XV вијеку помињу у својим радовима Ј. Вукмановић и Глигор Станојевић. Кад пише о нахијама за вријеме турске владавине у нашим крајевима Г. Станојевић истиче: „Земља је била подијељена на пет нахија: Грбаљ, Катунску, Ријечку, Црмничку и Љешанску. На челу сваке нахије налазио се кнез. Међутим, у Грбљу су била од самог почетка два кнеза са заједничким сједиштем у Горњем Грбљу.“⁷ Касније, четири кнеза у Грбљу се помињу у неким изворима који се односе на XVI вијек (1509., 1570. и 1590.г.).⁸

Као највиши орган самоуправе у Грбљу Збор је представљао сложену институцију која је коначно одлучивала о свим важним питањима из живота и рада Грбљана. Ипак, они који су били незадовољни тим одлукама имали су право апелације на судску власт у Котору. Но, прије описа функционисања Збора дајемо неке опште напомене. Сам назив збор у народу има доста широко значење и односи се на сваки већи састанак братства, села, више села, или читавог Грбља. Али, у нашим истраживањима смо најчешће наилазили на записе о Збору Грбљана, односно њихових изабраних представника. У најранијим документима се обично наводи назив збор, а касније и туђи назив банкада. Овај израз је постао од италијанске ријечи *banco* што значи писаћи сто, писарница, односно фигуративно суд. То значи да је српски израз сто замијенила италијанска ријеч банак или банкада, која има исто значење,

4 А.С. Дабиновић, исто, стр. 24.

5 А.С. Дабиновић, исто, стр. 56.

6 А. Соловјев, Грбаљска жупа и Грбаљски статут, Год. Н. Чупића, књ. XL, Београд, 1931., стр. 14,15; Ј. Вукмановић, Паштровићи, Цетиње, 1960., стр. 270.

7 Г. Станојевић, Црна Гора у доба кандиског рата (1645-1669.), стр. 24.

8 Ј. Вукмановић, исто, стр. 270; В. Стефановић Караџић, Црна Гора и Бока Которска, Београд, 1953, стр. 41; М. Црногорчевић, Цркве у Грбљу, стр. 49; Љ. Мачић, исто, стр. 299 - 301.

сједиште суда. Из примјера које ћемо цитирати у наставку, збор је углавном имао значење судског збора. Ипак, због разноликости проблема којима се бавио, можемо казати да је имао општу улогу највише власти, која је имала велики углед у народу, као и код надлежних млетачких и аустријских власти. Збор је расправљао разне грађанске спорове у народу и изрицао одређене глобе и казне, али је имао и савјетодавну функцију. Не може се тврдити да је то био само судски орган, што се најбоље види из садржаја бројних архивских докумената које ћемо навести. Приликом претреса одређеног питања, збор је нарочито цијенио писмена документа, као и изјаве свједока. Скоро сваки записник збора почиње свечаним ријечима: “У име Христа, амин“. Датум је на почетку или на крају исправе, а често на оба мјеста. Иза датума обично стоје двије ријечи: по србски (по српски). Писмена документа зову: шкрит, и(н)струмент, струмент, се(н)тенца. Пресуда збора се зове „сетенција“ или „сетенција зборска“, на крају обично стоји састав збора и да је сетенција „булана господком булом“, а потписује је „канзалијер зборски“ или „канзалијер од комуниади“. Осим наведених, често се сријећу ријечи: парте (странке); књига (документ); декрет (одлука); деференца (спор); компромеш (нагодба), као и наши називи: заклетва, збор, наредба, судач, суђа, суд.⁹ Грбаљски збор-банкада засиједао је најчешће испред цркве Св. Тројице (Пелинска рудина), на Лишкој главици (Зборска главица), испред манастира Подластве, и у појединим селима, а зборови кнежина испред својих саборних цркава.

Начелно речено Збор или Банкаду су сачињавали: кнезови, судије (суђе) и старјешине. Из примјера које наводимо хронолошки може се уочити да је Збор функционисао, од случаја до случаја, у различитом саставу, а рјешавао спорове од посебног значаја за Грбаљ, као што су: компликовани имовински односи, право прече куповине, односи са сусједима, одлучивање о потчињености, учествовање у биткама, измирење братстава и племена, заштита аутономности и др.

Најраније архивске податке, на основу којих се може пратити рад Збора, смо пронашли у ћириличним документима Перашког архива друге половине XVII вијека и управно-политичким списима Историјског архива Котор с краја XVII вијека. У првом случају је ријеч о обраћању грбаљске општине перашком капетану Вицку Матову Мазаровићу за учешће четири перашка властелина у рјешавању неког спора. У обраћању стоји “... да нами учините љубав да бисте нами послали (д) 4 господичића од вашег поштенога Збора ко(ј)и би нами разабрали наше неке деверенције које имамо међу нашијем Збором”. На крају писма стоји: “Ми кнезови и суђе од Грбља и вас комуниада часно поклањамо се вашем господству. У Грбаљ на 1668 вервара 11”.(На овом

9 Ј. Вукмановић, Паштровићи, Цетиње, 1960., стр. 253,258.

документу се налази и печат грбљске општине).¹⁰ Из управно-политичких списа, у вези дате теме, за почетак смо одабрали дуготрајне и тешке спорове између Грбљана и Паштровића у којима је било и мртвих глава. Зарађеним странама није успијевало да спорове ријеше по обичајном праву помоћу Суда добрих људи, па су се обраћали ванредном или генералном провидуру, као другостепеном органу који је доносио коначне одлуке. Из садржаја текста о тим сукобима може се видјети да је претходно био забрањен пролаз Паштровићима преко Грбља, али потом Збор грбљски, у својој представци ванредном провидуру, даје вјеру да су одлучили да Паштровићи могу слободно пролазити преко Грбља. У тој представи грбљски главари саопштавају да су, по наређењу ванредног провидура, одмах пошли у куће погинулих и рањених Грбљана у борби са Паштровићима и да су од најближих рођака погинулих и рањених Грбљана (и тако нама одговорише ближе и рођаци речених покојних Грбљана), Вука Мачића и Ника Ерцеговића, добили вјеру за мир са Паштровићима. Међутим, неки од њих су казали да спремно дају вјеру за себе, али је не могу дати за нејаку дјецу настрадалих, која се још налазе у колијевци! (Дакле, ипак се оставља могућност крвне освете, нап. аутора). Текст тог документа, писан старом ћирилицом, завршава овако: „...и биће ова книга утврђена вјером и булана булом госпоцком по Закону нашем од нас гувернадуре и старешинах и свега Збора грбаскога писата на лишку главицу...“. Слиједи датум, 2. јуна 1693. године, по средини је печат који у средини има крилатог лава са штитом, а уоколу су ријечи: „PROVINCIA DI ZVPA“. Ово је истовремено најстарији документ с печатом Провинције Грбљ на који смо ми наишли, а који се односи на ингеренције Збора.¹¹ (Слика 1)

¹⁰ Горан Ж. Комар, Ћирилична документа Перашког архива (1633-1851), Херцег Нови, 2013., стр.110.

¹¹ ИАК, УП- X, 722,723, 1693.

Дакле, у овом случају Збор одлучује о питањима односа Грбља и Паштровића, последице њиховог крвавог сукоба. Иначе, Грбљани и Паштровићи су се често сукобљавали и мирили по старом обичају. Али, кад до мирена није могло доћи, тада су помоћ тражили од которских власти. Тако је било и приликом једног тешког сукоба, половином XVIII вијека, када је убијено 6 мушкараца и двије жене из Грбља. Представници Банкаде, гувернадур Петар Лазаревић, сердар, кнежеви и суђе и цијела Комуниада Грбљаска, обратили су се ванредном провидуру, 31. августа 1755. године, да су то Паштровићи урадили “под вјеру”, тј. за вријеме примирја. Истакли су још и то да су им заклали волове и коње и опљачкали их на мору као корсари. Но, и поред воље да се измире са Паштровићима, поменути представници истичу провидуру да на то не пристају они Грбљани чији су синови, браћа и сестре убијени. Због свега тога, Грбљани моле провидура да он утиче да до измирења дође по обичајима њиховог краја.¹²

Спорови због земљишта понекад су рјешавани на нивоу Банкаде, поготово кад су то предлагале власти из Котора, или кад Суд добрих људи то није обавио. Тако нпр. једном приликом је генерал Бради наредио “... треба да та достојна банкада ријешити спор, између Стијепа Добрише и Ника Бућина од кнежине Лазаровића да помоћу соролога од баштине буде учињен суд коме ће припасти спорна баштина, и да странке буду смирене и нагођене. У Котору, априла 1792”¹³

Између села Врановића и Главатичића у Доњем Грбљу водио се дуготрајан спор у вези права власништва на одређено земљиште, о чему је одлучивала Банкада у саставу: кнежеви, суђе и Банкада Грбљаска. Сличан спор у вези земљишта се водио и између Кубаса и Трешњице. Спорно земљиште није могла ријешити ни Банкада, па је одлучено да се сачека до коначне одлуке судских органа из Котора. У овом случају је интересантан другачији назив Банкаде, и то: “Бес. Краљ. Банкада од Грбља” (потпуније: “Царско Краљевска Банкада од Грбља”).¹⁴

По устаљеној грбљаској традицији, правним народним обичајима и правима на основу млетачких привилегија, приликом купопродаје земљишта морало се поштовати „право прече куповине“, што је прописано чл. 36. Грбљаског законика, који гласи: „Који мисли продати земљу, најприје ваља да понуди раздионику (тј. ономе чија је земља до њега) да уцијене два човјека од онога села који ће премјерити сежњима“. Једном приликом, извјесни Трипо Јакобовић, није испоштовао то правило, већ је једно своје земљиште продао неким Кртољанима који нијесу реде нити су конфинанти, па су грбљаски кнежеви, старјешине и сва Комуниада грбљаска, молили

12 ИАК, УП- LXXXI, 257, 1755.

13 ИАК, ПРАЗ, П. - 111/24.

14 ИАК, УП- 117, св. VI, 460, 20. новембра 1789; ИАК, ПРАЗ, I-3. 2., 1812.

провидура Николу Контарини-а да омогући куповину тог земљишта заставнику Марку Тујковићу, чије се земљиште граничи с тим спорним земљиштем с десне и лијеве стране и настављају "...за које исто молимо поради алфиера Марка да може купити своием динаром више речену баштину која му конфина. И Бог ви у господству подржао по много лиетах. Из Грбља на 1714, маја 16"¹⁵ На документу је печат Општине Грбаљ, који у средини има крилатог лава са штитом а уоколо су ријечи: COMUNITA DE ZVPPA.(Слика 2)

У Грбаљском статуту, у чл. 49 забрањена је продаја баштине странцу, што је дефинисано овако: "Који би продао баштину јабанцу, а не би хтио Грбљанину, да му ухваћени новац изједе и попије кнежина". Међутим, у Статуту нема одредбе да се баштина нуди сродницима, иако се тај принцип понуде често практиковао. У једном уговору о продаји баштине, из 1805. године, овако пише: "Овои земли бише стимадури Вуко Петров Лазаровић, кнез Митар Буиковић, кнез Перо Буздофан стимаше и уциенише цекина 36 велу тридесет и шест. И ми више именовата браћа кои продаемо добровољно будући и молећи остале стричеве и рођаке у веће путах бише понуђени... И ми више речена браћа аспре примисмо и дарове махраме пет како е у адет и куштум от земле, и бисмо контени у све и по све... ја Иво Лазов Лазаревић есам шједок како више. Писах ја Јово Вуков Лазаровић, бих молен од (више писаних)".¹⁶ Још више детаља, да је прво нуђена својта, има у једном купо-продајном уговору, склопљеном у Наљежићима 1809. године. Овако пише:

¹⁵ ИАК, УП- XXXI, 416.

¹⁶ Годишњица Николе Чупића, књ. XI, Београд, 1931. Прилози, II. стр. 39-40.

“... и тако би понуђен вас ред близике кофинанти у толико путах кои исти реди дигоше руке од исте баштине а Јову реченоме Мариновићу пуштише слободно да може купит и слободно платити...” При крају документа стоји: “...за ову продату баштину сувише веће сигуранце овога струмента мојом руком сталјам крст не умијући се подписат а све пред сједоцима”.¹⁷

Банкада је рјешавала и имовинске односе. На примјер, у вези спорног земљишта извјесног Провидуровића водио се претрес пред Банкадом, 11. марта 1721. године, а Банкаду су представљали: кнежеви Перо Тујковић, Иво Бојковић и Јово Мирковић, затим судије Перо Воинов, Нико Дољаница и др. У другом случају, на захтјев гувернадуре Николе Лазаровића и његове браће водио се спор против извјесног Марића из Грбља, ради утврђивања права власности. Након излагања упарничених странака Банкада је пресудила спорно земљиште Марићима. У овом случају Банкада, у окрњеном саставу (сердар се не помиње, а гувернадур Н. Лазаревић је био у спору), одлучује о праву наслједства.¹⁸

У архивским документима кнез Станиша Милин Тујковић се помиње 1734. и 1735. године. Међутим, у једном писму гувернадуре Ђура Лазаревића провидуру „Ивану Батисти Албрици“ се наводи: „Примисмо вашу заповијед у коју ни заповиједате поради смрти покојнога кнеза Станише да не жежемо куће и да и не дамо ломит. Ми смо вашу заповијед послушали, ма господине, у нас је такви обичај и тако ни је допуштио принцип у наше провеледие да имао чинит суд и зле људи кастигат...” Радило се, изгледа, о једном нејасном убиству, због претходне свађе коју је изазвала супруга кнеза Станише, па је постојала бојазан да јој грбљски главари запале кућу. Прије претходног упозорења Станишина супруга се жалила провидуру да јој је кнез Љубановић одузео једног вола и 4 брава, али у одговору провидуру пише да је то била одлука Збора („а то што је узето то је био вас збор з договором а не Љубановић сам и бог ви у господству подржао“). На писму је општински печат и датум 29. јула 1742. године, а у потпису: гувернадур Ђуро Лазаровић, сердар и кнезови.¹⁹

Наредне, 1743. године, Грбљски збор се обратио цетињским главари-ма због убиства манастирског момка. Какав је био однос Грбљана према том случају и посебно према манастиру најбоље се види из следећег обраћања: “Ми гувернадур Ђуро Лазаровић и сердар Марко и остали кнезови и главари грбљски војеводам и сердарима и кнезовима и суђама црногорскијема и брскијема и паштровскијема мило п(оздравље).

По том, наша браћо, разумјели смо, како су Цетињани убили у манастир момка манастирскога на правду божију, пак како је и сам убица погинуо и чујемо да се купите сви главари, да за то видите. За то и ми

17 Копију документа добио од Крста Р. Мршуље.

18 ИАК, УП- LXXII, 1055, 1721.

19 ИАК, УП- LIII, 29, 1742.

шаљемо од наше банде два кнеза и протопопа к вама, и видите цркви начин...зашто та манастир није једнога племена или једне нахије, но све Скандарије и Приморја.. Ако се тко меће ту, да има што веће од нас, али кога од вас, нека види русовуље, ако му што успише, нека држи, ми му се у то не мијешамо. Но знамо, да је то црква наша ка и ваша и ми је служимо боље, него тко други, а ми милостињу давамо што најбоље можемо... И ми ћасмо доћ сви под заруком, но чујемо да не идете ни ви сви, но само теке неколико главара,...

1743 мјесеца септембра 6.

Из Грбља збор грбаљски”.²⁰

Грбаљска Банкада је одлучивала и када су биле у питању нередовне исплате куририма на релацији: Котор-Константинополь-Котор. Заправо, Никола Болица из Котора је три године дуговао грбаљским куририма 144 златна цекина. Због тога су грбаљски кнежеви и Банкада одржали састанак на Лишкој главици 23. јула 1750. године, и одлучили да се наведени износ тражи од господина Николе Болице, који је био задужен за исплату курира. Из документа смо издвојили имена курира на које се договор односио, а то су: Никола Бјелица, Ђуро Кужељ, Стијепо Вуков, Маро и Нико (браћа) Мачић, Марко Мачак и Ђуро Вујов Пржица.²¹

Банкада је одлучивала и о наизглед мање важним питањима и о томе извјештавала ванредног провидура у Котору. Тако нпр. кад је настао спор између Његуша и Грбља поводом једне свађе и покушаја убиства једног Грбљанина у Плазно (изнад Шкаљара, према Троици) Банкада се обратила писмом ванредног провидуру да тај спор ријешити. У потпису стоји: „На службу гувернадур Петро Лазаровић, сердар, кнезови и суђе и сва комунитада грбалска“. Слично обраћање провидуру, од стране гувернадур Николе Лазаревића, сердара и кнежева грбаљских је било и у једном случају спора са Залажанима, који су ранили једног Грбљанина и отели му вола. Грбљани обећавају провидуру да ће бити у миру све док виде хоће ли тај човјек оздравити, али траже да се опљачкано врати.²²

Много озбиљнији повод да се окупи Банкада био је покушај убиства сина кнеза Марка Љубановића. Банкада осуђује такву намјеру и подржава мјере које је предузео ванредни провидур против кривца. Из обраћања провидуру истичемо најважније:

“Будући ту скоро бријеме на искуп ми покорни кнезови и Банкада великијем иједом и жалошћу разумлесмо од нашега колеге кнеза Марка Љубановића и све његове кнежине да Вуко Ников Калуђеровић из Горовићах кнежине његове ђе је сва на искуп учинио се самовољан и натего своју пушку супроћу његова сина кнеза Ива хотећи убит га.. и истога кривца

20 Записи, бр. XVIII, Цетиње, 1937., стр. 288-289

21 ИАК, УП- LXXIII, 293-295, 1750.

22 ИАК, УП- LXXIII, 389, 1750; УП- LVIII, 12, 1739.

чинили ставит у гвожђа за кастиг... великом нашем радосћу и поклоњењем зафаљамо...

Из Герблиа ...марча 1795
(печати кнежева)

Умилни: покорни и понижени слуге
кнезови Љубановић,
Лазаровић и Тујковић с кнежинама”²³

Највиши орган самоуправе је рјешавао и спорове настале у вези избора разних грбаљских старјешина. За такав примјер смо одабрали спор око избора сердара, настао између кнежевских породица Тујковић-Лазаревић 1735. године. Наиме, послије смрти сердара Марка Тујковића, генерални провидур З. Гримани је обавијестио ванредног провидура у Котору да је, умјесто умрлог Марка, изабран кнез Ђуро Лазаревић. Међутим, кнез Станиша Тујковић се томе супростављао, јер је он био један од кандидата за мјесто сердара. Кад се ствар много закомпликовала и кад је ванредни провидур захтијевао од кнеза Станише да дође у Котор и пред властима изнесе одбрану, или ће бити ухапшен, у међувремену је одржан Збор у присуству гувернадуре, сердара и кнезова, па и кнеза Станише са главарима из његове кнежине, и било је одлучено да кнез Ђуро Лазаревић буде сердар. Понекад су се кнежеви противили избору неког главара, наводећи конкретне разлоге за то. Тако су, у једном случају, кнежеви Ђуро Љубановић и Никола Лазаревић, као и суђе Вуко Добриша и Михо Маров, кнез Маро од Грбља, Петар Кнежев и Милош Воинов, изјавили да су против избора Милие Милина за гувернадуре, “јер није подесан нити за народ нити за државу, јер нема способности и не влада талијанским језиком”²⁴

Најпотпунији састав Банкаде смо прочитали у једном архивском документу из 1751. године, а ријеч је била о надокнади путних трошкова за изасланике Грбља, гувернадуре Петра Лазаревића и сердара Ника Љубановића, који су путовали у Млетке ради интервенције у вези обуставе мјесечних плата кнезовима и другим грбаљским главарима. Састанак Банкаде је одржан на Лишкој главици 8. априла 1751. године у саставу: гувернадур Петар Лазаревић, сердар Нико Љубановић, затим кнезови, суђе, старосте, и читава Грбаљска Комунитад.²⁵

Кад је Грбаљ добровољно одлучио 1647. године да прихвати млетачку власт за узврат је тражио да добије све привилегије, које су, већ одраније, имали Паштровићи. У својим захтјевима Грбљани истичу: “...просићете да ни буде допуштано одабрание од четири суђе, два воиводе и остала властела

23 ИАК, УП-СХСВ, 1795.

24 ИАК, УП- LIII, 278, 376, 381-392, 1735-1736; УП- XIV, стр. 539, без датума.

25 ИАК, УП- LXXIII, стр. 1012, 1751.

за одабрати ех од наше Комунитади и збора броем како чине Паштровићи истизи”. Дакле, у овим захтјевима се, изричито, не помиње гувернадур, али је чињеница да он постоји. Другом приликом, 1715. године, кад су Грбљани постављали услове млетачкој власти изричито су нагласили бирање једног гувернадура. Први, од 12 услова, је гласио: “Да се очува у поданству општина и народ Грбља и да му државна милост дозволи да из своје средине може бирати једног гувернадура Грбља, једног сердара, четири кнеза, четири судије и четири војводе. Избор ће увијек вршити Грбљани и нико други у које било вријеме не може вршити речене функције, осим правих и рођених Грбљана”. Овом приликом скрећемо пажњу да смо, током десетогодишњег истраживања архивске и друге грађе о Грбљу, дошли до сљедећих података о гувернадурима Грбља: 1647. године - Черница; 1651. - Бошко Бадеж; 1658. - Раде Милин, биран више пута; 1685. - Војин Лазаревић итд., што је знатно раније од податка И. Синдика, који наводи 1687. годину. Такође, скрећемо пажњу и на најраније податке о појављивању насљедних кнежева Тујковића, Љубановића, Лазаревића и Бојковића, који се много разликују од података из неких штампаних извора. Тако нпр. А. Соловјев истиче: «Видели смо да у XVII веку, иако је већ било 4 кнежине, још није било у Грбљу насљедних кнежева Тујковића, Љубановића, Бојковића и Лазаревића. Они се јављају заједно тек крајем XVIII и почетком XIX века». Ми смо дошли до података да се исти кнежеви јављају још 1693. године. Дакле, сто година раније, тј. крајем XVII а не крајем XVIII вијека.²⁶

Овдје прилажемо најбоље отиске печата грбаљских кнежева, до којих смо дошли, а налазе се на документу из 1771. године. Као што се види печати су поређани овим редом: печат кнеза Воина Бојковића; Марка Лазаревића; Марка Љубановића; Ника Тујковића.²⁷

26 Илија Синдик, Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу, Зборник радова, издавач САНУ, Београд, 1951., стр. 171; Г. Станојевић, Црна Гора у доба кандиског рата (1645-1669), стр. 26,28,29; Г. Станојевић, Услови Грбљана за примање млетачке власти 1715. године, ИЗ., књ. XVIII,3, Цетиње, 1961, стр. 500-502; А. Соловјев, Грбаљска жупа и Грбаљски статут, стр. 26; А. Соловјев, Књига привилегија Грбаљске жупе са Душановим закоником, САН, Споменик LXXXVII, Београд, 1930; ИАК, УП- X, стр. 657-660, 1693.

27 ИАК, УП- ХСIX, 387, 1771.

Читајући бројне штампане изворе, наилазили смо на констатације неких истраживача да је Банкада била састављена од 4 кнеза и 4 представника кнежине чији су припадници били у спору, као и на став да је сваки кнез у својој кнежини рјешавао ситније проблеме, а за крупније ствари морали су се састати сва 4 кнеза и сваки собом довести свога главару од села, и то на мјесто звано Мртаре.²⁸ Састав Банкаде од 4 кнеза и 4 представника кнежине чији су припадници били у спору чини нам се логичним, али, на жалост, такав састав првостепеног суда нијесмо уопште пронашли у прегледаној документацији, па остаје само да нагађамо. Ипак, из примјера које смо навели из архивске грађе види се да је Банкада у Грбљу била знатно сложенији орган одлучивања.

И у сљедећем случају Банкада је одлучивала у комплетном саставу, а радило се о умиру крви због главе пок. Рада Беговића, којег је убио Јово Куњић. Банкаду су представљали: гувернадур Петар Лазаревић, сердар, кнежеви, суђе и старјешине, и Комунирад Грбаљска. Одлуку-пресуду је потписао Вуко Јовов Лазаревић и Раде Војинов Дољаница, канцелијер Комуниради Грбаљске. Вијећање је трајало више дана, а засиједање Банкаде се одржавало на Лишкој главици и у Укропцима.²⁹

У једној пресуди, о диоби оставштине, 8. фебруара 1755. године, одлучивали су најодговорнији главари Грбља, тј. Банкада. Превод пресуде гласи: „Сентенца (пресуда) коју је донијела Банкада (Banca Communita di Zuppa) у Вранићима, састављена од гувернадуре Петра Лазаревића, сердара Воина, кнезова, суђа и старјешина, по предмету диобе оставштине Јова и Пера Ерцеговића с једне стране између наследика Стефана Станојева Арцеговића, а с друге његових нећака Лаза, Мара, Рада и попа Вука“. Након вијећања донесена је пресуда и потписана од канцелара Рада Дољанице.³⁰

Једном приликом, кнежеви, суђе и сва Комунирад Грбаљска, тражили су од ванредног провидура да ослободи из затвора браћу Лазаревиће, гувернадуре и сердара. У том смислу кнез Петар Лазаревић је обавијестио ванредног провидура у Котору да су Иван Кнежевић и Станиша Цуца пошли преко Будве код генералног провидура Францеска Гриманиа у Задру да моле за помоћ. Ванредном провидуру се обраћао и владика Сава. Дакле, овдје је ријеч о непотпуном саставу Збора, јер су гувернадур и сердар били у затвору.³¹

28 Б. Храбак, Грбаљ од пропасти Млетачке Републике до привременог уједињења Боке Которске и Црне Горе (1797-1814), Грбаљ кроз вјекове, Друштво за обнову манастира Подластва, Грбаљ, 2005., стр. 249; Вук Врчевић, Установа Грбаљска у Боки Которској (из Збирке Вука витеза Врчевића, штампано у Типографији Д. Претнера у Дубровнику, 1891).

29 ИАК, УП- LXXX, str. 336-337, 348, 1752.

30 ИАК, УП- LXXXVI, 339-340, 1755.

31 ИАК, УП- LXXX, 318, 1756.

Грбаљски кнежеви су се често свађали око одређених права, због чега Банкада није могла функционисати у пуном саставу. Сљедећи примјери то најбоље илуструју. Грбаљски кнежеви Војин Бојковић и Нико Тујковић су се више пута обраћали которском провидуру Даниелу Рениеру у вези разних потешкоћа, због којих није било слоге међу свим кнежинама. Једном приликом су му писали како су покушали да ријеше све спорове између Шишића и Пријерада, али Пријеради нијесу дошли на заједнички састанак, у чему их је, кажу, подржавао кнез Петар Лазаревић, „и зато се банка развргла, само ми два кнеза, кнез воин и кнез нико стоимо декордо за умирити их и с нама наше два суђе и старешине, сад господине што ни заповиедате“. На документу су печати оба кнеза, и општински печат, који у средини има крилатог лава са штитом, а уоколо су ријечи: SEBASTIANO VENDRAMINO.³²

Дакле, није била комплетна Банкада. У другом обраћању, исти кнежеви обавјештавају провидура да су успјели одузети од кнеза Петра Лазаревића документе о Привилегијама и општински печат. Иначе, често је међу кнежевима било спорења о томе гдје ће општински печат стално стајати. У писму овако стоји: „Били мо се искупили ми два кнеза и суђе и старешине и сви од ове две кнежине у уторник пасани, и рекуперали смо у наше руке наша провелеђа и булу што је била у кнеза петра лазаровића“. Затим додају да им се у томе придружила и кнежина Лазаревић, али није хтио кнез Љубановић са својом кнежином, „који не хоће у Збор док ни

32 ИАК, УП- LXXXV, 453, 1758.

принципу, пак смо га затворили од млинах и од воде, зашто хоћемо да приступи принципу и збору како и ми, и ево исти белег од буле на ови лист“. Печат је исти као горе описани, а на оба писма је потпис Рада Дољанице, канцелара Комуниџади.³³

За праћење покрета турске војске Грбљани су, по договору с млетачким властима, држали повремене или сталне страже на брдима изнад Горњег Грбља, а најчешће на Горажди и Коложуњу. Ту се скривало више наоружаних људи, а повремено је слата извидница према Цетињу и сусједним селима како би дознали што више података о намјерама и покретима турске војске. О важнијим сазнањима био је одмах обавјештаван которски провидур, најчешће овим ријечима: пресвијетли и преузвишени господине, господине и господару милостиви. У једном писму кнежеви саопштавају провидуру да се „турска војска до ове уре находи на Цетиње, би ни речено да му приходи још војске и захире, и да се шутра хоће кренут е ма не знамо куђ“, зато га моле да им пошаље војске што више може. Такође, обавјештавају провидура да су чули да ће Турци извршити напад на манастир Стањевиће, па га питају: „Ако би се кренула пут неџа која чета али војска што ни заповиједаш како се имамо владати, и бог ве у господству подржао“. На крају писма с лијеве стране стоји: из Коложуна, 15 јуна 1758., а десно: ваше понижене слуге и судити, кнезови и суђе и сва комуниџади грбалска на службу.³⁴ У другом писму, такође с Коложуња, грбалски кнежеви обавјештавају провидура овако: „На прешу велику на исти час дође ни глас да сутра креће турчин с војском преко ловћена и преко ивановијех коритах са свијем кампом а прије тога је попалио ћеклиће и косијере доказа ни пријатељ да ће на солила...“ Зато грбалски кнежеви моле за помоћ у војсци и муницији... „но сад пошли ни два брода армане у траште да ни чувају наше фамеле...“ На писму нема печата, па због тога у свом обраћању наводе: „... и немојте што помислит е ние буле на пут смо“.³⁵ У потпису стоји: „понижене слуге и судити кнезови и сви грблани на службу“.

Због честих упада Цетињана на подручје Горњег Грбља долазило је до међусобних оштрих сукоба које поједини кнежеви нијесу могли успјешно рјешавати. Кад спорове није могла ријешити ни Банкада, помоћ је тражена од власти у Котору, као што је то нпр. било и 15. фебруара 1788. године. Међутим, нешто касније Грбљани се жале провидуру да се Цетињани не придржавају датих обећања, већ и даље упадају и пљачкају грбалска имања. Једном приликом кнез Иво Љубановић се обратио ванредном провидуру у Котору да посредује код Цетињана за надокнаду нанесене штете, међутим провидур није реаговао. Зато се кнез обратио Банкади да она посредује

33 ИАК, УП- LXXXV, 85,453, 1785.

34 ИАК, УП- ССII, 799.

35 ИАК, исто, 13. јуна 1785.

код провидура. Провидуру се, изгледа, није журило, а вјероватно је имао и оправданих разлога због компликоване преписке с Цетињанима. Кнез Иво Љубановић је био нестрпљив, па се поново обратио провидуру овако: „Превисвијетли и преузвишени господине и господару. Преузвишени господару, долазимо поклонено молити ваше господство како ви је писала Банкада и молила ваше господство да би сте се достојали послат два знатна чоиека да стимају ону интраду те су ми посијекли Цетинани. Дакле господару милостиви ми данас понавламо и долазимо молит ве како нашега принципа и господара да се достоите услишит ову нашу мобу и послат два Шкаљара које ви заповиједате да стимају исту интраду коју су посијекли Цетињани. Кои остајем поклонено целивајући ваше кралевске скуте. Из Гарбла на 9. априла 1792. В.П.Г. покорна и понижена слуга кнез Иво Љубановић на службу“.³⁶ У међувремену, Грбљани су сазнали од попа Андрије из Бјелоша, који је писао провидуру 5. марта 1792. године, да су „баички лупежи“ посјекли интраду Љубановића „на Божју правду“. Провидур је одговорио Грбљанима и послао им писмо Цетињана, који предлажу Грбљанима „станак и мир“, али не обећавају да врате оно што су опљачкали. Грбљани одговарају провидуру да су они увијек били за мир, али претходно траже од Цетињана да им врате отето. На крају писма стоји: „Из Гербла 28. априла 1792. (година није јасно означена ћириличним словима, али се на копији на италијанском језику то јасно види, нап. аутора). Умилени покорни и понижени слуге три кнеза суђе и банкада од комунитади“.³⁷ Печат на писму има унутра крилатог лава са штитом, а уоколо су ријечи: SEBASTIANO VENDRAMINO.

Након завршетка друге млетачке владавине (1797.) Грбаљ је сачувао своју аутономију и разни спорови се настављају рјешавати на исти начин и за вријеме прве аустријске владавине, па руске и француске. Аутономија је укинута јануара 1848. године, када је кнезовима одузето право суђења и канцелару обављање дужности, и од тада Грбаљ потпада под судску власт Котора. О раду банкеде с почетка прве аустријске владавине може свједочити једно писмо грбаљских кнежева и банкеде аустријским властима у Котору 1798. године. Изражавајући наду да ће им помоћи у рјешавању неких имовинских проблема између једног Буђина и сељана Трешњице, писмо завршавају овако: „Из Гербла на 19 августа 1798. Покорни и умилени ваше слуге кнезови и сва банкада од Гербла на службу“.³⁸

Разноликост проблема којима се бавила Банкада може се сагледати из примјера који се односи на праведну подјелу кућа по селима у којима служе одређени свештеници. Повод за расправу на Банкади, одржаној у

36 ИАК, УП- ССII, А, 40.

37 Исто, стр. 16, 46, 60.

38 А. Соловјев, Грбаљска жупа и Грбаљски статут, Годишњица Н. Чупића, књига XL, Београд, 1931., стр. 39, Прилози, I.

манастиру Подластва, је дао поп Перо Бућин из Кубаса, који се пожалио на попа Ђура Лазаровића „да му је узео шест кућах у Кубасе које се њему пристајаху по начину и по наредбах светопочившаго митрополита Арсение од којег приказа исти Бућин двије книге...“ (Арсеније Пламенац, митрополит Црногорски, нап. аутора). Након изјаве попа Ђ. Лазаревића и краће расправе услиједила је одлука: „И ми вишеречени од Банка пошто чусмо и разумјесмо једну парту и другу бисмо сви једне воље и договора, призвасмо велико име Божије у помоћ судисмо и сетенцијасмо: у парву нађосмо у село Главатичиће кућах четрдесет и четири, а попа три – поп Ђуро, поп Нико и поп Јово Парapid, а у село Кубасе кућах двадест и осам и два попа – поп Перо и поп Лазо оба Бућини...“ Да убудуће не би било никакве препирке одлучено је да поп Ђуро Лазаревић не може служити у селу Кубасе, већ у свом селу. На крају су својеручни потписи кнежева, с тим што се кнез Јово Мирковић потписује и за неписменог кнеза Јова Тујковића. Сетенцу је писао: „Иво кнез Љубановић писах по заповиједи вишереченијех“.³⁹

Између Побора и Грбља често је долазило до свађа и сукоба, најчешће због спорног власништва над неким парцелама земљишта у граничном појасу. У том погледу кнежина Љубановић је била неколико пута тужена од Побора, па чак и од митрополита Петра, да је запосјела дио њихове територије. Супротно њима, кнежина Љубановић је доказивала своја права, наводно, неким старим катастарским мапама, а такав став је одговарао и аустро-угарским властима, које су се залагале да границе према Црној Гори буду што источније, по врху стијена изнад Горњег Грбља. Међутим, овдје ћемо навести један оправдан случај интервенције митрополита Петра, октобра 1799. године, када се обратио ванредном провидуру да је дотични кнез Љубановић отео неке земље Цетињског манастира, које је Станко Миховић, тестаментом из 1739. године, оставио том манастиру. Тестамент је писао поп Марко Мензалин, а општинским печатом и својим потписом овјерио Раде Воинов Дољаница „канзалијер зборски“. Због тих спорова настала је озбиљна препирка Грбљана с митрополитом Петром, па је Банкада одлучила да се Грбљани помире с митрополитом,⁴⁰ што представља још један примјер како је Банкада исправно дјеловала у измиривању са свештеним лицима и сусједним племенима.

Састав Банкаде често није цитиран поименично, па нотар, или неко друго лице, једноставно пишу овако: „Ми кнезови и Банкада...“, као што је било у једном спору између Сава Буздована из кнежине Бојковић и Ника Страине из кнежине Лазаровић. Документ је потписао канцелар Антонио Батуа.⁴¹

39 ИАК, УПА, фасц. III, документ бр. 4, 1799.

40 ИАК, УПА, фасц. X, XI, 1799. и 1801.

41 ИАК, По-111/96, 4. II 1790.

У архивској документацији смо наилазили и на примјере кад представници трију кнежина чине Банкаду, ако се четврта кнежина није појавила на уговореном скупу. Наводимо примјер кад су се три грбаљска кнеза обратила митрополиту Петру Петровићу овим ријечима: „С нашијем пониженством идемо молити ваше преосвештено господство, како се данас скуписмо на састанак, банкада и кулук от три кнежине на нашу углаву на бијелу њиву. Бојковић који је помањкао и не дошао, ни послао главаре и никога од његове кнежине, но ни учинио традименат и приевару, кога смо кондунали, нега и главаре од кнежине да плати банкади и кулуку осам цекина за негову приевару што не издао, за кое просимо сва банкада и три кнежине ако заповиедате да га чините звати су десет људи... и главарах од них кнежине и дати им пристојне кастиге како и миритају ка(ко?) размеђу обштени мир и скупштину брацку(?). Уздамо се у ваш праведни суд да ћемо бити авизани (?)..., кои остаемо поклонено целивајући вашу свету десницу, покорна и умилена банкада о три кнежине гербалске, туиковић, лазаровић, љубановић. 3 билошнине на 28. ферфара 1814. Из Гербла“.⁴² Дакле, највиши орган самоуправе у Грбљу је могао функционисати и кад су га представљале три, од укупно четири, кнежине, што је и логично, јер је ријеч о већини.

42 АОМ Цетиње, Фонд митрополита Петра, док. бр. 5, 1814.

Ljubo MAČIĆ

GRBALJ ASSEMBLY - BANKADA Summary

In the region of Boka Kotorska there were four village autonomies as follows: Paštrovići,

Grbalj, Svetomiholjski Zbor (Michaelmas Assembly) and Topla. This paper is a special review of Grbalj as an autonomous region, which had its self-government with particular legal customs and provisions from the 15th century till the mid 19th century. The highest body of the self-government was Grbaljski Zbor or Bankada, which, as a complex institution, made decisions on all important issues of Grbalj inhabitants life. Yet, those who were not satisfied with such decisions had the right of appeal at the court authorities in Kotor. In its full constitution Bankada was composed of: gubernadurs (governors), serdars, elected counts, judges and representatives of Grbalj municipality.

The earliest archival data witnessing the activities of Bankada are found in Cyrillic documents of Perast Archives and administrative – political papers of the Archives in Kotor starting from the second half of the 17th century and thereafter. The eldest chiefs of Grbalj: gubernadur, serdar, counts and judges also had been elected before getting the Privileges granted by Venetian authorities (in the years 1647 and 1715), and various issues dealt with by Bankada dating from 1693 till 1814 are described in this paper.

Marina KNEŽEVIĆ

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI TRETMAN FRESAKA TRIPA KOKOLJE U PALATI ZMAJEVIĆ U PERASTU

Ključne riječi: Perast, palata Zmajević, barok, Andrija Zmajević, slikar Tripo Kokolja

Palata Zmajević, tzv. Biskupija, svoju konačnu fizionomiju dobila je u drugoj polovini XVII vijeka, kada je sa crkvicom Gospe od Rozarija, oktogonalnim zvonikom uz nju, te velikim vrtom objedinjena u baroknu cjelinu koja zauzima istaknuto mjesto u vizuri grada Perasta.

O slikarstvu u samoj palati, kao i o porodici kojoj je pripadala pisali su mnogi autori¹. Otuda znamo da su se u prizemlju nalazile dvije prostorije oslikane rukom peraškoga slikara Tripa Kokolja, a po nalogu njegovog mecene i prijatelja biskupa Andrije Zmajevića. To fresko slikarstvo nikada nije dovoljno dokumentovano i istraženo. Sada kada su se stvorili uslovi za njegovo proučavanje, najveći dio slikanog sloja je uništen.

1 Pavao Butorac, Zmajevići, Zagreb 1928, 12; Kruno Prijatelj, Slikar Tripo Kokolja, Rad JAZU 287, Zagreb 1952, 19; Don Niko Luković, Zadužbina pomoraca, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru X, 1962, 92-93; Miloš Milošević, Arhivska istraživanja o slikaru Tripu Kokolji, Stvaranje, Titograd 1962, sv 7-8, 488-507; Vladimir Marković, Zidno slikarstvo 17.i 18.stoljeća u Dalmaciji, Zagreb 1985, 73; Saša Brajović, Gospa od Škrpjela-Marijanski ciklus slika, Perast 2000, 25-26; Jasminka Grgurević, Obrada enterijera u sakralnoj i stambenoj arhitekturi Perasta, Boka 24, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Herceg Novi, 2004

Slika 1 - Detalji veze zida sa svodom u lođi, prije radova

Pretpostavlja se da je već 1761. palata napuštena, a 1876. ostala je bez krova nakon čega se neminovno urušavaju međuspratne konstrukcije i slijedi njeno ubrzano propadanje². Takvi uslovi čine, da decenijama nakon toga, vlaga i rastinje unutar građevine uništavaju ovo vrijedno zidno slikarstvo, koje predstavlja ostatak unutrašnje dekoracije reprezentativne stambene zgrade 17.vijek a i veoma značajnu kariku u proučavanju Kokoljinog djela (Sl.1).

Obimna i složena restauracija palate počinje 2005. godine³ kada joj se, nakon sprovedenih istraživanja, uspostavlja izgled kakav je imala prije nego je sasvim ostala bez funkcije. Tek nakon tih zahvata moguće je bilo prići kućnoj kapeli i lođi, sagledati zatečeno stanje, a potom i pristupiti restauraciji Kokoljinog djela.

² Katarina Lisavac, Palata Zmajević u Perastu, Boka 23, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Herceg Novi, 2003,152-153

³ Zorica Čubrović, Metodološki pristup zaštiti Perasta, Zbornik pete konferencije o integrativnoj zaštiti, Banja Luka, 2010, 132

Slika 2 - Unutrašnjost lođe sa dijelom oslikanog svoda

Lođa palate Zmajević

U avgustu 2007. godine, na predlog stručne komisije koja je od ljeta 2006. pratila poslove na restauraciji i konzervaciji fresaka na svodu lođe u palati, nastavljeni su radovi.⁴

Stanje koje je zatečeno, a prethodilo je radovima o kojima će ovdje biti riječi bilo je grubo čišćenje, injektiranje fresko maltera⁵ na dijelovima gdje se potklobučio i odvojio od podloge zbog dugogodišnjeg ispiranja vezivnog sloja, te plombiranje i potpuni retuš polja sa djelimičnim preslikavanjem originalnog slikarstva u sjeveroistočnom uglu svoda⁶.

4 Radove je tokom 2006.godine izvodio Nino Radoš uz stručno praćenje od strane komisije Republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture Cetinje na čelu sa Zdravkom Gagovićem.

5 Da bi injektiranje bilo uspješno obavljeno potrebno je opšiti svaki sloj maltera i zatvoriti sve rupe da ne bi došlo do izlivanja injekcione smjese što ovdje nije bilo urađeno pa je na dosta mjesta ispod fresko maltera ostao prazan prostor jer je smjesa iscurila.

6 Segment svoda u sjeverozapadnom uglu lođe, tretiran na opisani način, zadržan je i nakon usvajanja drugog rješenja prezentacije.

Slika 3 - Detalj svoda u toku radova

Lođa u palati Zmajević je poduža pravougaona prostorija u koju se ulazi iz kućne kapele. Prozračna i svijetla, otvorena na dvije strane, prema istoku i prema jugu gdje se kroz tri lučno zasvedena krupna otvora izlazi na terasu i gleda na tjesnac Verige. Svod lođe je zidan od sige kao krstasti svod sa lučnim prodorima. Svi oslonci svoda kao i zidovi lođe zidani su kamenom. Neki djelovi zida prema brdu oslonjeni su na prirodnu stijenu koja je pritesana i vidna u zidnom slogu.

Lučnih prodora ima po tri na dužim stranama i po dva na kraćim stranama svoda (Sl. 2 i 3).

Kako ih je atmosferska voda dugo ispirala, praznine u spojnicama gdje je nestao vezivni malter su bile jako duboke, pa se prvo moralo uraditi podlaganje krečnopješčanim malterom i komadima cigle.

Nakon toga svi djelovi fresko maltera, kao i prvog sloja maltera ispod njega koji se na pojedinim mjestima očuvao, opšiveni su kako bi se vezali za podlogu i zaštitili od mogućeg daljeg oštećenja.

Zatim se prešlo na čišćenje čitave površine freske finim alatima. Nakon završetka ovog dijela posla, sa sigurnošću se mogao utvrditi koncept slikarstva prilagođenog arhitekturi svoda sa ivičnim prodorima duž zidova i centralnim zasvedenim prostorom. Centralni prostor na svodu slikar je riješio u vidu ovalnog medaljona čija bogato profilisana bordura tangira tjemena lučnih prodora. Prostor između ovako omeđenih djelova svoda riješen je u vidu razlistalih lozica čiji počeci se nalaze na osloncima svoda duž bočnih zidova.

Polukružni prodori oivičeni su bordurom, te tako čine zasebne cjeline. U svakom je naslikan dijelom razmotan svitak sa krupnim osjenčenim volutama, unutar koga je medaljon ovalnog oblika smaragd zelene (Sl. 4) ili rubin crvene boje. Samo na dva centralna svitka, na strani prema brdu i prema moru, umjesto medaljona, naslikani su zmajevi koji iz usta izbacuju zvijezdu, što je simbol porodičnog imena Zmajevića (Sl. 5 i 6).

Slika 4 - Svitak sa medaljonom smaragdne boje

Slika 5 - Predstava zmaja u srednjem svitku prema brdu

U uglovima slikanog polja, sa obje strane svitka, uz oslonce svoda, nalazi se po jedan putto (Sl. 7 i 8) oko koga počinje da se izvija lozica koja prelazi u lišće oker tonova, što uokviruje svitak sa svih strana.

Jedan lik u sjeveroistočnom uglu lođe, izrazom, bojom inkarnata, kosom, pogledom i ljupkim licem mogao bi biti i portret nekog od tadašnjih peraških dječaka kojeg je Kokolja svakodnevno sretao (Sl. 9).

Slika 6 - Predstava zmaja u srednjem svitku prema moru

Centralna površina svoda lođe riješena je kao ispuna prostora između slikanog medaljona u sredini svoda i lučnih segmenata unaokolo. Na cijeloj površini naslikana je razlistala lozica sa lišćem. Ovalni medaljon je oivičen širokim ramom slikanim u oker tonovima. Unutrašnjost medaljona je bila pripremljena za slikanje ali osim nanese skice motiva ugljenom na ovoj površini nije bilo tragova slikarstva, što ukazuje da je oslikavanje svoda lođe ostalo nezavršeno.

Slika 7 - Putto u srednjem lučnom prodoru prema brdu

Slika 8 - Putto, lišće i detalj svitka

Slika 9 - Glava dječaka u sjeveroistočnom uglu lođe

Lišće loze je stilizovano oblikom, a i bojom podsjeća na hrastovo ali i na akantusovo lišće sa krupnim izvijenim završecima. Stabljika lozice teče skoro neprekinuto, a listovi su živo predstavljeni sa bogatim valerima od najsvjetlije do najtamnije sjenke što im daje plastičnost (Sl. 10).

Slika 10 - Lišće lozice

Na tri šira oslonca lučnih prodora svoda naslikane su ženske figure u pokretu, najvjerovatnije sibile (Sl.11), od kojih počinje da teče nježna lozica koja se grana u moćnu i raskošnu lozu braon tonova i uokviruje centralni marmorizirani profilisani ram. Znamo koliko je sam Andrija Zmajević pisao o sibilama⁷ a i dao uputstva kojima su u čitavoj donjoj zoni crkve Gospe od Škrpjela njihovi likovi našli svoje mjesto.

Ispod nogu svake od ovih figura nalazio se kratak tekst na latinskom jeziku od kojih je samo jedan, na osloncu svoda na zid prema brdu, u cjelosti sačuvan i čitak, i drugi lijevo uz vrata ka istoku se nazire u tragovima (Sl. 12).

U svakom slučaju ovdje vidimo ruku slikara koji, bez obzira što ga sputava geometrijsko rješenje svoda i ograničeni broj motiva, ipak slika slobodno i neopterećeno. I kolorit je tipično Kokoljin sa bordo, oker, zelenim i braon tonovima. Dalo bi se reći da je svod lođe bio jedan od „poligona“ na kome su Kokolja i Zmajević razrađivali ideje koje su se paralelno realizovale i na ostrvu.

Slika 11 - Ostaci ženskog lika na osloncu svoda prema zapadu

⁷ Ognjen Radulović, *Ilustracije Zmajevićevog ljetopisa*, Boka 19, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Herceg Novi 1987., 172.; Saša Brajović, navedeno djelo, 66-87

Slika 12 - Natpis na osloncu svoda na sjevernom zidu (prema brdu)

Centralni medaljon na svodu ostao je nedovršen. U njemu je ugljenom sumarno skiciran oveći lik anđela ili ratnika koji drži koplje. Malo je atributa i nedovoljno sačuvanih podataka da bi se pretpostavilo o kakvoj zamišljenoj predstavi je riječ.

Sve ovo više liči na nedefinisanu ideju i o kojoj se još razmišljalo.⁸

U međuvremenu je prihvaćena ideja o prezentaciji slikarstva na svodu lođe na način da se na nedostajućim djelovima putem crteža naznači kontura motiva. Tako su plombe finim malterom urađene samo u dijelu koji povezuje oslikane fragmente u jedinstvenu cjelinu. Na tim plombama, na partijama gdje se to moglo pouzdano uraditi, izvedena je rekonstrukcija oblika u crtežu braon kreonom. Oblik ovalnog medaljona je baš poput i originalnog ugreban u svježi malter (Sl. 13).

Sve slikane površine su premazane i fiksirane rastvorom paraloida.

U usvojenom rješenju prezentacije djelovi svoda, na kojima nisu zatečeni ostaci fresko maltera su ostavljeni tako da se slog sige vidi u stanju u kome je otkriven. Sve zidne površine u lođi palate su očišćene i fugovane toniranim malterom.

⁸ Preko ovog crteža kao i preko ostalog sačuvanog fresko maltera se uhvatio tanki sloj kalcinacije što ga je i sačuvalo do našeg vremena.

Slika 13 - Finalna prezentacija, rekonstrukcija nedostajućih partija linijom

Kućna kapela

U prostoriji između lođe i ulazne dvorane palate Zmajević, bila je kućna kapela sa oltarom prema sjeveru. U nju je prirodna svjetlost dopirala samo kroz tri prostorije koje su je okruživale. Na taj način svijeće i kandila su sigurno činili atmosferu još „baroknijom“.

Ostaci slikarstva kućne kapele sačuvali su se na zidu i svodu oltarskog prostora i u prizemnoj zoni sjevernog zida.

Na frontalnom zidu oltarske niše sačuvani su tragovi predstave na kojoj se razaznaju dvije figure u bordo odorama. Sudeći po ostacima, lijeva je predstavljena iz profila kao stojeća sa rukama sklopljenim u molitvu, dok desna figura, en face, sjedi sa raširenim rukama u molitvi. Po detalju njenog lijevog dlana reklo bi se za nju da je u pitanju ženski lik i već vješt slikarski manir (Sl. 14). Svod iznad vijenca, na strani prema lođi, čuva glavice tri heruvima, vrlo živopisne, na oker pozadini, baš kao na fresci istoga slikara u oltaru crkvice Sv. Ane iznad Perasta (Sl. 15).

Slika 14 - Ruka i dlan svetiteljke, stanje prije radova

Slika 15 - Heruvimi na dijelu svoda u oltarskoj kapeli

Iznad njih sačuvan je dio scene na kojoj se raspoznaju noge savijene ispod koljena, najvjerojatnije od nekog anđela. Takođe, iznad svetiteljke koja sjedi, u samom uglu lučne linije svoda, nazire se jedno rumeno stopalo. Osim par detalja slikane arhitekture: stuba, jednog impost kapitela, dijela luka, sve drugo je oštećeno i nečitko.

Na ostalim zidovima ove prostorije nalazila su se zidna platna sa iluzionističkim scenama arhitekture i pejzaža, po uzoru na ona u Italiji toga doba. Do skoro se pominjao i izbljedio detalj sa balusterom, crkvicom i zvonikom⁹ na zidu prema moru.

9 K.Lisavac, navedeno djelo, str. 153

Lijevo od oltarske niše pri samom dnu zida sačuvani su ostaci fresko dekoracije na kojima se vidi dio slikanog poda od crveno bijelih ploča, detalji balustera i posuda u prvom planu (Sl. 16).

Slika 16 - Ostaci freske sa detaljima iluzionističkog slikarstva zapadno od oltarske niše

Slika 17 - Pogled na sjeveroistočni ugao kapele i oltarske niše

Osim ovog, na zidu prema brdu, ima još nekoliko manjih ostataka fresko maltera na kojima se nazire slikana arhitektura, dio pilastara sa stopom i sl. Linije su ugrebane u malter što olakšava prepoznavanje oblika jer je boja najvećim dijelom isprana i svedena na mrlju (Sl. 17).

U ljeto 2008. godine urađeno je čišćenje, vraćanje oštećenih i odvojenih dijelova, opšivanje, plombiranje i fiksiranje ostataka fresko maltera u kućnoj kapeli palate Zmajević, te je na taj način spriječeno dalje propadanje onoga što je preostalo od ovoga slikarstva.

Marina KNEŽEVIĆ

**CONSERVING – RESTORING AND TREATMENT OF FRESCOS
BY TRIPO KOKOLJA IN THE ZMAJEVIĆ PALACE IN PERAST**

Summary

The Palace Zmajević in Perast, the so called Biskupija (Bishopric) gained its final look in the second half of the 17th century when it was shaped together with the small Church of Our Lady of Rosary, octagonal belfry next to it and the spacious garden into a baroque entity which takes an outstanding place in the outline of Perast town.

It is assumed that the Zmajević Palace was abandoned as early as in 1761 and since 1876 it has been without roof which caused its accelerated decay with the inevitable ruin of the floor joists and therewith conditioned damaging of the frescos in the chapel and the lodge of the Palace, painted by the hand of Tripo Kokolja, the greatest baroque painter of Boka Kotorska. Comprehensive and complex restoration of the Zmajević Palace started in 2005 when, after completed research, the recovery of its original look started. It was within these works that also the research and conserving - restoring treatment of Kokolja's fragmentary preserved works started in the house chapel and the vault of the lodge of this significant building.

By means of description and photos this paper presents the stages of the work on the protection and presentation of this so far unknown fresco ensemble discovered in the Palace which belonged to the bishop Andrija Zmajević, the painter's friend and patron.

ПРИЛОЗИ

Зоран ЖИВКОВИЋ

ЊЕГОШ У ПИСМИМА

у поводу 200-годишњице рођења Петра II Петровића

На српском језику, епистоларни жанр је свој расцвет доживео у XIX веку, па из тог времена потичу за нашу књижевност најбогатије и најзначајније преписке, сем Доситејове, Његошева и посебно Вукова, у чију огромну кореспонденцију, су поред пријатеља и сарадника, укључени и његови савременици који су били противници његове књижевне и културне реформе. Његошева преписка садржи више од 1700 писама и једна је од највећих у нас. У њима се очитују две Његошове прекупације - књижевна и политичка. Највећи део његове службене преписке су ноте турским поглаварима у суседству и аустријским властима у Боки и Далмацији. Видно је да писма турским поглаварима, и по етикецији и стилу, а посебно по полемичком тону, подсећају на одговор владике Данила Селиму везиру у *Горском вијенцу*. Она се не само разликују од других писма, већ уједно представљају најзанимљивији део укупне Његошове службене кореспонденције.

Већи део Његошове кореспонденције чине писма угледним савременицима (Вук, Томазео, Враз) и мање познатим личностима, показујући скоро једнаку отвореност и искреност, било да пише блиским пријатељима или онима које сматра "љутим" непријатељима. Приметна је у Његошевим писмима свест о историјској мисији Црне Горе, то јест оне идеје и размишљања, на којима је заснован и *Горски Вијенац*, али и друга дела. Још у својој најранијој песничкој фази, када је још само подражавао народну епику, у једном писму из 1832. године, Његош пише да је Црна Гора после пропасти царства на Косову "непресјечно како своју независност тако и своју вјеру сачувала и крв своју проливала само ради слободе, независности и своје вјере". А петнаест године касније, кад је објавио *Горски вијенац*, он је написао два писма, једно Вуку, а друго скадарском везиру Осман-паши Скопљаку, у жељи да осветли то своје ново дело. И док Вуку сведочи о "искри из гомилах пепела величине Душанове" која је скочила у црногорско горје, у другом открива, по Андрићу "велику и трагичну истину наше историје", пре свега о подељености српског народа, његовом

робовању туђину и братском крвопролићу. “Брат брата бије, брат брата сијече, развалине су нашега царства у нашу крв огрезле. Ево опште несреће! Ово је несрећа и вражда братска више но сила туђа учинила, те је наше јуначко племе постало туђим надничарима и служитељима, као што си и ти туђи надничар”, поручио је цетињски владика скадарском паши.¹

Иако их је најмање, Његошева путописна писма су свакако његови најлепши и најзанимљивији епистоларни текстови. Најраније је послато Вуку, из Петрограда, 1833. године, док је преостала написао пред крај живота, инспириран својим путовањем по Италији. У тим писмима, владика највише привлачи оно чега нема код куће: велики градови, величанствене грађевине, богати музеји и археолошка налазишта, дневна шароликост свакодневнице великих градова. У писмима Николи Томазеу из 1847, о Венецији, и Вуку, из 1850. о истом медитеранском граду, цетињски владика постаје надахнути путник који страствено ужива у лепотама и занимљивостима које обилато нуде нове земље и пре свега сјај Венеције. Ипак, најопширније, а можда и највредније писмо овакве врсте, након боравка у Напуљу и Риму, Његош је 31. јануара 1851. године упутио тршћанском учитељу Димитрију Владислављевићу. У њему, сведочи о истим местима, доживљајима и епизодама, о којима ће касније писати Љубомир Ненадовић, у својим чувеним *Писмима из Италије*.

И док је у својим писмима мало говорио о себи, сем у познатом и уједно духовито-потресном писму лекару Петру Маринковићу, Његош у једном од најпопуларнијих путописа српске књижевности, Ненадовићевим *Писмима из Италије*, живи снагом и сјајем живота који је могућ и дат једино славним књижевним јунацима. Због тога је и Ненадовић првобитно замислио да ова писма буду објављена под насловом Владика црногорски у Италији. У овој књизи је Ненадовић, на изузетан начин, прославио црногорског владика и допринео стварању правог мита о његовим Црногорцима, који се тада просто и природно одомаћио у српском језику, култури и нацији. *Писма из Италије* превазилазе основе и оквири путописног жанра и настала су када се њихов аутор већ више пута опробао у том жанру. Јер, Ненадовић их је написао након младеначких *Писама из Грајфсфалда*, објављених 1850. и потом *Писама из Швајцарске*, из 1851. године, која су заправо настала бар пет година раније. Ненадовић је тако постао природни настављач Доситејеве путописне прозе. Али је то остварио, у то време очигледно близак владајућем стилу субјективног путописа својих европских савременика, Лоренса Стерна и Хајнриха Хајнеа.

У *Писмима из Италије*, он говори о сусрету с Његошем у Напуљу, њиховом дружењу и обиласцима града и околине, о боравку у Риму и путу

¹ Петар II Петровић Његош. Изабрана писма, Целокупна дела Петра II Петровића Његоша, Просвета Београд, Обод Цетиње, VI издање, књига шеста, стр. 152

за Фиренцу. Ти разговори са песником и владаром, његове мисли и изреке, анегдоте на путу, учинили су временом ову књигу незаобилазном за што боље упознавање и схватање феномена Његош. Иако видно болестан, са контемплативном резигнираношћу, посебно свим оним што је оставио у Црној Гори, Његош се, у *Писмима из Италије*, диви природним лепотама и историјским знаменитостима, слободоумно расправљајући, више попут неког републиканца, а најмање као један владика или господар земље која је више стална буна против Турака него држава у тадашњем европском смислу.

“*Bella Italia*” и сусрет с њом, још једном је и неочекивано изазвала Његошеву изузетност и аутентичност песничког генија. Таква слика Италије, догађаји и разговори на овом путовању, су из перспективе, не само главног јунака, него и перспективе путника наратора. А у исти мах, остварени су лирски непосредно и изнијансирано, са профињеним хумором и веома функционалном нарацијом. Због тога, *Писма из Италије* нису само највиши домет Ненадовића, као прозног писца, већ су га учинили једним од најупечатљивијих и најзначајнијих путописаца српске књижевности. У својим писмима Његош је веома мало сведочио о сопственој личности, па се на основе његове преписке увек може цитирати позната Андрићева реченица, настала управо тим поводом, ”да највећи песник нашег језика није ни имао личног живота”.

О Његошу је веома исцрпно писао которски катихета, иначе Ришњанин, поп Вук Поповић. У његовој преписци са Вуком Стефановићем Карацићем, која је континуирано трајала од 1836. па све до 1864. године, у којој је забележио најважније догађаје и личности из Боке, Херцеговине и Црне Горе, ипак је највећи број писама посветио Петру II Петровићу Његошу. Вук Поповић је црногорског владика упознао у тренутку када је своја најважнија дела Његош већ објавио. Дакле, он је већ имао и песнички углед, и глас о њему као песнику, сад је већ ишао пре њега самог. Дотле је на песнички начин обновио и уобличио косовски мит и остварио дела која ће га врло брзо, а у наредном веку и дефинитивно, поставити на једно од највиших места у историји српске поезије. О томе како су савременици гледали на Његошево дело, и како је он сам видео прихватања и реакције на њих, можда најилустративније сведочи запис који је Матија Бан оставио, након своје посете Цетињу, марта 1848. године. Део разговора Његоша и Матије Бана, према овом запису, изгледао је овако:

– Мој најбољи састав мислим да ће бити Горски Вијенац. Јесте ли га прочитали?

– Не један, него три пута – одговори Бан.

– Е, па добро! Он ће се само допасти мојим Црногорцима, а зато што сам у њему изнео њихове обичаје, њихов начин мишљења и говора, њихов

карактер, те се виде као у огледалу. Али се неће допасти образованом свету који ће ми замерити да оно није права драма, да владика Данило, који је главна особа, увек мудрија а скоро ништа не ради, па ипак дело које смишља испада му срећно, више неким случајем него његовим напором. Ја сам опажајем те мане и мада радо не поправљам што сам једном написао, наумио сам да их исправим при другом издању. Шта Ви велите? – рече Његош

– Ја би се – одговорих – усудио приметити да се поправљањем често исквари дело. А све те мане које споменусте, кад би и постојале, оне се већином тичу облика. Сама, пак, поезија тако је оригинална, чиста и велика да ће вечито остати као узор у нашој књижевности – рече Бан.

– Говорите ли то из учтивости или по убеђењу? – упита Његош.

– Ја увек настојавам да то двоје спојим – одговори Бан².

Наравно да је намера о исправкама остала само у размишљањима, али овај сусрет и разговор илуструју какву је свест о свом делу имао и на који начин је сам владика промишљао његову “несавршеност”. Јер, по ономе шта је желео и шта је сматрао да је постигао као владар, повремено би се, без сумње, осећао као јунак сопственог, једног од ретких прозних дела, *Житија Мрђена Несретњиковића*, које је иначе потписао псеудонимом – Драго Драговић. Главни јунак овог његовог дела, наиме, у једном трену каже, сублимишућу егзистенцијалну мисао, тако иманентну књижевним јунацима, али и савременом човеку: „Ђе год сам био, свуђ сам погинуо“.

Ипак, писмо које је из Котора, Поповић упутио Вуку Караџићу 10. по старом, односно 22. новембра 1851. године по новом календару, сигурно је најзначајније, а без сумње – најцитираније од свих писама која је икада упутио свом славном сабеседнику. Ово писмо, у којем описује Његошеву смрт и све што се непосредно након тога збивало, само у периоду од 1912. па све до 1926. године, у разним новинама и часописима, објављивано је чак девет пута. Потом најчешће у пригодним приликама и значајним јубилејима штампао је више пута. Али, и два пута је објављено заједно са другима, у два до сада позната издања Поповићевих писама. Најпре 1964. године у Београду, када су ова писма објављена под насловом: *Которска писма* и други пут 1999. године у Подгорици, са минималним додатком у односу на прво издање, али под новим насловом: *Писма Вуку Караџићу*.

Временом је ово писмо због своје документарности постало непокрив извор и вредно као мало који документ, због слика датих у ненадмашном споју атмосфере и питорескних детаља. Слика на изузетан начин сведочи о целокупном догађају, и изнад свега о суштинском историјском бићу Његошеве Црне Горе. То писмо, настало непун месец након Његошеве смрти, послужило је не само историчарима, историчарима књижевности,

2 Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац*, приредио Александар Младеновић, Цетиње, Обод 1996, стр. 11 и 12

његошолозима, већ и другим уметницима, да кроз разне покушаје уметничке реконструкције самог догађаја још више осветле значај и величину поезије цетињског владике. У савременим приликама, када се из најновијих, али и само овом времену познатих разлога, покушава да се тумачи и пише о Његошу, на до сада најнезамисливији начин, ово писмо је неочекивано добило и прави статус нечега, што би у редовним временима могла једино да има само фотографија. И то она која заиста говори више него хиљаде данашњих речи.

Ово писмо, Поповић почиње тако што одмах саопштава крај Владичиних мука са тешком болешћу: „Мучно ми је жалосне гласове јављати, али се не може сакрити, није фајде ни крити. Умрије нам врли и дивни владика црногорски, баш на уставке Лучина дневи, у 10 сати из јутра“. Поповић првом реченицом у овом писму као да жели да нагласи да неће извештавати о великом догађају, већ о њему приповеда. Епски приповедач који је у блиској равни са својом публиком на традиционалан хронолошки начин приповеда, велики је господар времена. Оваквим почетком, саопштавањем онога што следи на крају, Поповић се тог традиционалног приповедачког господарења временом одмах, и то на самом почетку одрекао. У сличним приликама, због осећања затечености, приповедач лако прибегне каквој патетичној фрази, која као да се испаљује из тог најпознатијег арсенала овешталих речи, као неког прибежишта, оног последњег, у којем се, у немуштој жељи да се догађају да што монументалнији свечани тон, у којем се траже а не налазе праве и примерене речи.

Али, смрт владике и песника Петра II Петровића Његоша била је очигледно такав догађај и не само у личном животу Вука Поповића. Све га је то просто подстакло да изађе из свог уобичајног начина обраћања и писања. Ако је то било и несвесно, онда је и примерено стваралачкој епохи романтизма, чији су одблесци историјско-политичких промена у уметности и књижевности, већ допрли и до Боке. Карактеристика романтизма је и да је у свом уметничком поступку истицао све што је несвесно, и због тога је у извесној мери “жигосао” све што је техничко.

Дакле, већ на почетку и одмах, уместо било каквог громогласног патетичног обрасца, једна реченица је на трагу оних народних, према којима је мучно јављати жалосне гласове који се не могу сакрити. И потом одмах она о крајњем исходу. Али тиме, Поповић није затворио хоризонт приче и причања. Одмах се прибранио и вратио хронологији догађаја, отпочевши своју повест неком врстом најаве свега што ће бити, оним што се догодило неколико дана уочи Лучиндана, када је владикау спопао велики напад грудобоље. И онда Поповић почиње да ствара причу кроз мозаик, који чине разне дигресије и токови, са детаљима и догађајима који повремено прете да постану врста засебних краћих целина. Али све то заједно, окупљено и

засновано на ономе што се све време осећа, али се ипак још није догодило, чини ту знамениту повест о “потоњој ури Његошевој”.

На самом почетку Поповић препричава праву драму на Цетињу. У тренутку када га болест опхрвала, владика тражи да га носе у Котор, али томе се супростављају Перо и Ђорђе. Онда их Владика заклиње да му испуне ту последњу жељу, и баш тада када они невољно спреме све за пут, онда све заустави тако лоше време “да се није могло изићи из куће”. Крв из владикиних прса, која је свима пред очима, лоше време и путеви, као да су знаци који већ на почетку приче упућују на онај последњи, коначни пут. А та коначност, која све изједначава, баш у том часу, узвисује и животе оних најанонимнијих за свет и историју. Да парафразирамо, за ову прилику, најзначајнијег српског писца у Хрвата, Владана Десницу, који је средином прошлог века, у *Прољећу Ивана Галеба*, сведочио да ма колико нечији животи могу да буду мали, али су зато све смрти велике.

Али, смрт оног који постао синоним за цео један народ и чије име је постало метафора једне књижевности, није само за његове савременике један пуки историјски датум. И када прети да приповедање поново доживи свој прерани климакс, можда и прерани завршетак или да се просто утопи у надлазећој плими патетике општих места, која је је увек изазов у сваком разговору о животу и смрти, све то Поповић одједном приповедачки вешто избегне, и одложи једном сликом, упечатљивом епизодом о тестаменту. Владика пред братом и окупљеним сенаторима жели да саопшти и свој политички тестамент који ће судбински одредити будућност Црне Горе.

Након уводног подсећања на тренутак њиховог расанка који само што није дошао и кратког присећања на оно шта је хтео и колико је урадио за Црну Гору, Владика се заправо усредсређује на оно што му је најважније у том часу речима: „А садах, браћо, послушајте што ћу ви најпосле рећи: закљинем ве Богом и Св. Госпођом држете Пера за господара и слушајте Ђорђа. Зеко нека сједе на моју столицу, те буде за тога. Ви живите у договору и љубави братској, па ће тако и сви остали Црногорци. Не гоните Брђане, нити их пуштите крвницима Турцима. Не насрћите на ћесарева човјека. Од кокошке до главе ко украде или насилнице учини у ћесареву земљу, нек се мушкета. Чувајте се злијех Турака и шњима гледајте да у миру будете, а не пуштите богме нико да вас таре. Држете се Русије и слушајте цара русискога и биће вам свако добро. Он ће вам ону помоћ и у напријед давати, ако вам је и узбаста уздржат. Учинио сам три тастамента: један је у Бечу, други у Петербургу, а трећи код консула у Дубровнику, и овога пошто умрем прочитајте народу. У Бечу су 100.000 ф., у Петербургу 100.000, а код Пера 58.000, које сам сачувао за потребе наше, и ви их не тичите без невоље домаће и чуда. Још ви препоручујем и аманат предајем, кад умрем копајте ме на Ловћен код нове цркве“.³

³ Вук Поповић, *писма Вуку Караџићу*, Подгорица, цид 1999, стр. 117

Тако је лична драма Владике, са осећањем колективне трагичности, одједном прешла у домен стварне државне политичке егзистенције и будућности његове Црне Горе. Из космогонијских висина борбе између живота и смрти, све је спуштено на раван стварног и могућег, свакидашњег и дневно егзистенцијалног, или бар оног што може да буде и јесте судбоносно за будућност Владичиних сународника. Та супротстављеност као да постаје основ за надолazeћу унутрашњу поетску енергију приче и приповедања. У неколико реченица, Владика врло прецизно, не само даје слику онога што би требало да буде унутрашња и спољна политика Црне Горе, већ одређује и извршиоце свог тестаментa, као и свог наследника, али на крају и место свог гроба на Ловћену.

Али, Поповић као приповедач, после тих речи последње Владичине воље, још увек не напушта и остаје у еросу егзистенцијалног да би се тек нешто касније поново вратио основном трагетском тону. Довођење у сумњу исправности Владичине воље, могло би у скоро свакој прилици, а камоли у том часу, бити неприлично, у најмању руку нека врста неочекиваног инцидента. А ко би други, него Његошу омиљени сердар Ђурашковић, баш у том часу, и после тих речи, Владици на самртном одру, могао је да постави питање: „А да господару, кад не би народ шћео Зека на мјесто твоје, што ћемо онда?“

И баш то неочекивано питање о наследнику, то задржавање у сфери овоземаљског, оног живота који ће наступити после ове смрти, била је нека врста малог и кратког тријумфа свакодневног и реалног над смрћу.

Тестамент и потом питање сердара Ђурашковића били су тренуци сећања на коначну смрт. А све то као да је самом приповедачу послужило да се једним, опет неочекиваним лирским обртом врати повести о одласку са овог света, владара и свештеника, чије име, као да је одувек синоним за црногорски народ и за српско песништво. Јер, све дилеме и питања, прекида онај који је према записима врло ретко долазио са Његуша на Цетиње, од како му се син завладичио. Онај који је у том часу, према неким истраживањима, на тај Лучиндан 1851. имао и 90 година. Управо његово обраћање дало је самом догађају чудесну сликовитост и размере, а на све присутне најупечатљивији утисак.

Стари Томо, затекавши још живог сина на одру, ”назове” Дobar вечер, господару! Зла ми вечер”. А владика му одговори: “Добро ми дошао, Томо! И мило ми је да си дошао, нијеси ме никад на пут справљао, а сада хоћеш”.⁴ Тако испричан сусрет оца и сина и њихов “у плачу” растанак, целом догађају, али и Поповићевом приповедању дају посебне, рекло би се митске размере. Вук Поповић је своје писмо, у којем је описао Његошеву смрт, писао након само десетак дана од тог догађаја. Три деценије касније

4 Вук Поповић, *писма Вуку Караџићу*, Подгорица, цид 1999, стр. 118

о свему томе је оставио запис Његошев лични секретар, Милорад Медаковић. Оба ова текста, без обзира на велику временску разлику, али и у стилу двојице различитих аутора, у основи имају изузетан степен подударности.

Разлог није само у размерама догађаја, који је тако инспиративно, али у исти мах и сугестивно деловао и на саме ауторе ових првих записа, тако да су они дали велики број детаља који директно, али и посредно сведоче о догађајима на Цетињу, на Лучиндан 1851. Оно што је забележио Медаковић као учесник, а што не налазимо код Поповића, јесте један тренутак, непосредно пре него што је владика рекао и своје последње речи. Наиме, у тренутку када је желео да се спусти “на перину Петра I”, Владика је покушао да придржи сердар Филип Ђурашковић, али се Раде Томов “стресао” на то, и одбијаћи помоћ Ђурашковића, рекао му: „Видиш Филипе да сам још жив и да ме снага није оставила. То је присутне потресло, а Милаковић се “загрцнуо у сузама”. Он је иначе по договору требао да упита владика за последњу аманетну поруку. Тада је своју пословичну присебност, уместо Милаковића показао Новица Церовић, обраћајући се речима: Господару, теби се живот крати! И прекратио се, одвратио је Његош.

О томе како су изгледали последњи тренуци владике и господара црногорског, Вук Поповић пише: „Сјутри дан осване још у тежој муки, али га бистра памет није никад издавала, и зато се мирно исповиједи и причести, па најпослије с раширеним рукама ове ријечи изговори: “Боже и Св. Тројице, помози ми! Боже и Св. Госпођо, предајем ти на аманет Црну Гору! Свети арханђеле Михаиле, прими моју гријешну душу!” И одмах простре се на страмац свога стрица Светог Петра и испушти дух!“

Чињеница је да оба текста говоре о смрти великог песника, природно морају бити на висини његовог великог песничког дела. И литерарна занимљивост ових записа такође представља њихову упадљиву особеност. Није претенциозно закључити да је управо литерарна уверљивост Поповићевог сведочења о томе како се владика Раде Томов опростио од света и века учинила, да многи читаоци његове последње часове, више доживе, пре свега, као природни део његове највише поезије, а мање као стварни крај његовог живота. Поповићево писмо као најстарији документ о смрти Петра II, са својом не само историјском него и литерарном вредношћу, било је важна основа за стварање легенде о Његошу, кроз повест о његовој “потоњој ури”. Али, оба ова записа, без обзира на разлику од три деценије, настала у XIX веку, представљају прворазредне документе и изворе о догађају о којем сведоче.

И један и други текст, посебно се баве речима које су тих дана изговорили Његошеви родитељи, начином на који су дочекали смрт свог сина, и уопште тиме како је све то заједно деловало на више од 4000 присутних

гостију, Црногораца и Брђана, као и више од 100 свештеника, који су присуствовали Владичином погребу, како је о томе, уосталом, сведочио сам Поповић. Дајући слику опроштаја сина и оца који у највећој могућој тузи коју један отац може уопште да доживи, свог умирећег сина управо, и баш тада, и у том часу, назива господаром, а не сином, Вук Поповић даје лирску слику дотле незапамћену за трагични патријархални свет Црне Горе. Сугестивност слика, кроз више него уверљиву литерарну синтезу, чине у тим реченицама, Поповића писцем сасвим достојним теме и догађаја о којем приповеда. Томов долазак и обраћање, као да су у један мах остварили најневероватнију меру, али и сједињеност његовог личног трагичног осећања и видне колективне прожетости једним једнодушним осећањем достојанства које као да, бар у том трену, надилази осећање смрти. У том тренутку лична драма једног сина, оца и целог једног народа налазе се на својој највишој трагетској катарзичној тачки, баш тада, када су смрт и време још једном показали да су једини господари на земљи.

Већ у следећем пасусу овог писма, Поповић овај тренутак опроштаја, кроз један помало неочекивани коментар, посматра из посебног угла:

”Обучен у најлепшој одежди што му је руска царица поклонила била, и тако у дивном архијерејском одијелу накићен, пружен про све цркве у одру, с отвореним очима и засукатим брцима изгледао је, кажу, као жив, и мирисао као ружа, и као свет! Ђорђе је над њим странгушао. И на наручја понијели су га. С овијем је њеке усељене о себе у народу мисли противне, добро уништио и изгладио.“

Али то није и највиша трагетска тачка читавог догађаја. Све то ће наступити баш у часу, када се је могло помислити да он само што није прошао. Онда када се пред окупљени народ, над одром сада већ почившег владике Рада, појављује његова мајка Ивана. „Жалостна његова матер није га затекла жива, и кад је чула близу манастира јаук и кукање, рекне: “Није ми умро, не! Он је мени жив!” А када га угледа мртва повиче:” како ми те Бог украсио, мимо иког, славо моја! Ах, леле! Фалај да је Богу!” Овакав мајчин наступ читавом догађају даје размере, дотле непознате, у неку руку блиске и једино примерене античким трагедијама. Не обраћа се Ивана Томова, рођена Пророковић, неком скупу људи новијих времена, опседнутих неком савременом и страственом опсесијом да потисну страх од смрти или осећај бесмислености живота. Још дуго после Његоша, у Црној Гори се за онога који премине, није говорило да је умро, већ да је починуо. Јер, стваран живот Црногораца био унеколико једноставан: драматичан и тежачки. Зато је смрт доносила ослобођење од патње, од несталног и променљивог, али увек тешког и мучног. Упркос томе, или можда баш зато, у таквом друштву негована је, могли би можда слободно, данашњим речником рећи, једна стоичка култура смрти. У

таквом друштву смрт је, или прецизније начин на који се одлази на онај свет, најбоља потврда стварне вредности нечије дотадашње личне егзистенције, породице, братства, племена и народа. У патријархалним друштвима владају неписана морална правила, о којима су у стварном животу највише бринуле кроз васпитање деце, а често их и спроводиле, нико други до жене. Зато није ни чудо да је баш у црногорској прошлости забележен један по свему неупоредив историјски пример, према коме је мајка, након једног боја, отворено замерила својим синовима што су се сви од реда, живи и здрави, вратили.

Баш због тога, овај легендарни говор Иване Томове над мртвим владиком, али пре свега својим сином, у тузи коју само мајка зна, необичном присебношћу и изузетном сугестивношћу задивило је присутне, али и многе који су о том догађају могли касније да слушају. И док је у Поповићевом писму Караџићу више наговештен и начин и утисак обраћања Његошеве мајке, у тексту Тома Ораховаца, у свесци 7-8 “Босанске виле”, из 1910. године, на стр. 250 – 251, под насловом “Родитељи Његошеви над његовим мртвачким одром” први пут је забележен говор Иване Томове, иначе у овом веку уврштен у више антологија беседништва.

Ораховац се, на почетку текста, бави важном и помало парадоксалном чињеницом, која потврђује да су обраћања Његошевих родитеља над посмртним одром сина, с једне стране врло жива у народном предању, али да, с друге стране, није успео да пронађе било какав писани извор. Не наводећи, у наставку, ни од кога је управо чуо говор Иване Томове, Ораховац само напомиње да овај говор даје “према традицији”: „Браћо Његоши, соколови црногорски, није то лијепо што чините, није право што плачете и кукате за Владиком. Није он рођен за плакање, нити је радио за кукање. Радио је о добру, о слави, о величини имена нашега и српскога и за њиме не треба плакати но га славити и гледати да идете његовијем стопама и да радите оно и онако како је он вазда препоручивао и народ учио. Престаните са плачом, плач не могу слушати. Па се сагла, клекла на кољена, помолила се Богу, за покој душе његове, затијем је устала, пољубила крст и руку владичину говорећи: Слава и хвала нека је Богу и Светој Тројици, која ме је даровала даром мимо све жене; ја сам била и сада сам, најсрећнија мајка, кад ми је Бог даривао тебе, мој вазда прелијепи сине. Ја сам најсрећнија мајка кад сам вољом Божјом родила, одгојила и спремила тебе, који си био најљепши међу најљепшима, не само тијелом него и душом. Ти си се одужио свакоме твоме, одужио се Богу и народу. Ја ваистину Божју никада за тобом нећу плакати, кад бих то учинила, не бих била твоја права мајка. Треба да плачу и да кукају оне мајке које рађају, носе и чувају изроде, издајнике и погани људске, а ја не. Опет се сагла и пољубила му руку и рекла: Проста ти била материнска

рана. Просто ти било српско млијeko. Слава нека је Богу који ми те дао и који те тако лијепог узео, барем ће и он тамо имат, што од тебе да види.“

Тако је управо овај Ораховчев текст постао онај писани извор, на основу којег је овај говор, од тада па све до данашњих дана, цитиран, а много пута и штампан, у више антологија беседништва на српском језику.

Maja USKOKOVIĆ

KONZERVACIJA I RESTAURACIJA KOPIJE KARTE PRČANJA IZ 1802. GODINE

Ključne riječi: paus papir, konzervacija-restauracija paus papira, kartografska karta, Prčanj

50-tih godina prošlog vijeka na Prčanju, ekipe Srpske akademije nauka (SAN) na terenu su proučavale kulturno – istorijske vrijednosti Boke Kotorske. Tada je na paus papiru preslikan plan Prčanja; “Naselje i atar Prčanja prema karti Antonia Filipina iz 1802. god.” sa originala koji se čuvao u biblioteci glavne crkve na Prčanju. Crtež na pausu je prenesen u Beograd i nakon osnivanja Opštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture 90 – tih godina prošlog vijeka je pozajmljen Zavodu za zaštitu spomenika u Kotoru. Crtež je bio u veoma lošem stanju, a budući da predstavlja dokument za proučavanje urbanističkog razvoja Prčanja, posebno zato što je original u međuvremenu izgubljen, pristupilo se njegovoj zaštiti i restauraciji.

Slika 1 - Karta prije zahvata

Podaci vezani za ovu kartu objavljeni su u zborniku *Spomenik XV* izdatog od strane Srpske akademije nauka:

Prčanj je administrativno razvrstan kao selo. Međutim većina njegovog stanovništva ne bavi se poljoprivredom, a najveći dio kuća grupisan je u naselju drumskog tipa razvijenog duž obale. Neposredno u zaleđu ovog priobalnog naselja, koje ostavlja izgled primorske varošice, prostire se pravi seoski atar po kome su rasute kuće na cijelom njegovom prostranstvu. Iznad pojasa obradive zemlje dižu se strme kose Vrmca, na kome su oskudni pašnjaci a na grebenu ima još ostataka stare listopadne šume. Po državnom popisu od 1931 na Prčanju je bilo 202 kuće sa 181 domaćinstvom i 709 stanovnika.

Na Prčanju postoji i danas stara karta naselja i atara izrađena 1802. godine pod naslovom „Nacrtr plana carske i kraljevske opštine Prčanja sa odgovarajućim granicama atara, od mene Antonija Filipinija izmjeren nacrtna u Prčanju 2. Jula 1802“. Karta je dosta dobro očuvana mada ima djelova koji su oštećeni ili izbljediti, te se podaci sa tih mjesta ne mogu sa sigurnošću koristiti. Izrađena je na hartiji veličine 2.50/1,00 metar. Mjere na nacrtu ne odgovaraju mjerama na terenu, što dokazuje da Filipini nije radio preciznim instrumentima već je samo krokirao oblike na terenu i objekte i tako ih unosi u crtež. Na karti nema izohipsa i nema mjra niti kosa, mada je opšta razmjera unijeta. Isto tako u karti nisu unijete parcele po posjedima. Karta i sva objašnjenja ispisana su na italijanskom jeziku.¹

Materijal na kome je karta preslikana je paus papir koji se i koristi za ovu vrstu crteža. To je poluprozirni papir koji ima višestruku primjenu. Njegov nastanak proizišao je iz potrebe da se imitira staklo, da se nešto prekopira ili da se dobije određeni efekat. Koristili su ga umjetnici i zanatlije u ateljeima i radionicama. U svojoj knjizi *Libro dell'arte* (1390.) Cennino Cennini opisuje način dobijanja i kako se koristi. Leonardo da Vinci i Dürer, paus papir koriste kao pomoćno sredstvo pri precrtavanju portreta, te za crtanje pejzaža. Upotrebljavao se i kod *fresco* slikanja.

Ovakav papir se koristio i pri pravljenju raznih kutija za posmatranje prikaza. Jedna od njih je tzv. Vezuvijanska kutija. Wiliam Hamilton (1731. – 1806.), škotski diplomata, arheolog, vulkanolog i sakupljač antikiteta, tokom svog boravka u Napulju 1767. godine prisustvovao je erupciji vulkana Vezuv. Da bi dočarao erupciju svojim prijateljima u Škotskoj napravio je tzv. Vezuvijansku kutiju *Vesuvian Apparatus* koja je bila preteča prvog kina. To je bila prva naprava koja je imala zvučni i animirani efekat. Nažalost nijedna kutija nije sačuvana iz razloga što je transparentni papir gorio usljed blizine svijeća².

¹ Kojić, B.: *Iz Istorije naselja Prčanj u Boki kotorskoj*, Spomenik XV, Zbornik izvještaja o istraživanjima Boke kotorske, Srpska akademija nauka, Beograd, 1956., str.171 – 172.

² <http://www.thefreelibrary.com/>

Sir+William+Hamilton%27s+Vesuvian+apparatus.-a0116733378 24.03.2014

Luis Carrogis Carmontelle (1717-1806.) napravio je 1795. godine rotolo s transparentnim papirom dugačkim 42 m. Ime rotula je *Četiri godišnja doba*, a prikazani su pejzaži, arhitektura, moda i život Francuske tog doba. Transparentni papir je bio oslikan sa obje strane, a pravi efekt se dobio kad je pozadina bila osvijetljena³.

Slika 2 - Četiri godišnja doba

U mlinu za dobijanje papira, porodice Canson, izgrađenog još 1557. godine u Arhesu, Francuska, proizvodnju papira unaprijedila su braća Joseph Michael i Jacques Montolfier. Njih dvojica su izumili balon na topli vazduh 1783. godine koristeći inovativni papir čiji se recept dobro čuvao. 1809. godine mlin *Canson & Montgolfier* proizvodi paus papir⁴.

Paus papir, koji mi danas koristimo, dobijen je sredinom 19. vijeka.

Paus papir i papir s kojim se češće susreće konzervator – restaurator je veoma različit; kako po načinu dobijanja, njihovim svojstvima, a tako i pri konzervatorsko – restauratorskim zahvatima. Mora se naglasiti da podjele postoje i unutar samog papusa papira (impregnirani, masni i biljni pergament,...) i papira (podjeli prema gramaturi, prema načinu proizvodnje, prema upotrebi).

Impregnirani papir tretiran je raznim uljima, smolama i voskom. Poznat je još u srednjem vijeku, a među umjetnike se počeo širiti početkom 15. pa sve do kraja 19. vijeka. Rođenje masnog papira potiče iz 1878. godine tokom istraživačkog rada Njemca Roberta Emmela. Pravi se prvenstveno od pulpe sastavljene od celuloze i sulfita, a izbjeljuje se ukoliko se radi o kvalitetnijim papirima. U daljoj proizvodnji uranja se u

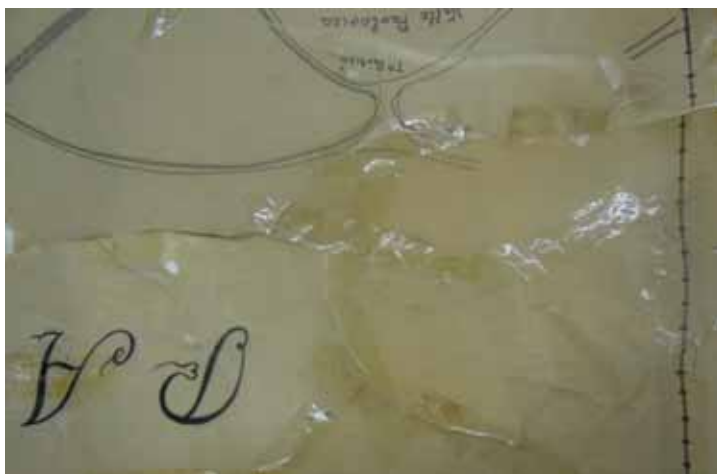
³ http://some-landscapes.blogspot.com/2013_04_01_archive.html 24.03.2014

⁴ <http://it.canson.com.au/catalogues/Consumer%20Canson%20Catalogue%202012.pdf> 24.03.2014

velikoj količini vode što ga čini plastičnim, te olakšava postupak kalandiranja toplim valjcima. Biljni pergament je papir dobijen od celuloze tretiran sumpornom kiselinom. Industrijska proizvodnja počela je 1875. godine tj. nakon pronalaska sulfata i bisulfata.

Paus papir, zbog svoje prirode, vrlo je zahtjevan materijal za restauriranje.

Karta Prčanja iz 1802. godine je poslužila pri pisanju mog magistarskog rada. Njene dimenzije su 120 x 235 cm. Tehnika je mastilo⁵ na paus papiru. Karta je čuvana u neadekvatnim uslovima, čime je došlo do znatnog oštećenja. Zbog velike dimenzije bila je umotana u rolnu, a najizloženiji dio je bio poderan, naboran i sa mnogo pregiba. Takođe je došlo i do diskoloracije. Karta se sastoji iz dva dijela sastavljena selotejp trakom.

Slika 3 - Pokidani dijelovi ljepljeni selotejp trakom

Slika 4 - Analiza selotejp trake uz pomoć mikroskopa

⁵ MASTILO – U konzervaciji papira koristi se izraz mastilo za sve obojene pigmente. Tuševi odnosno tinte se razlikuju po svom hemijskom sastavu i upotrebi i ne bi ih trebalo mješati. U daljnjem tekstu koristićemo izraz 'tuš'

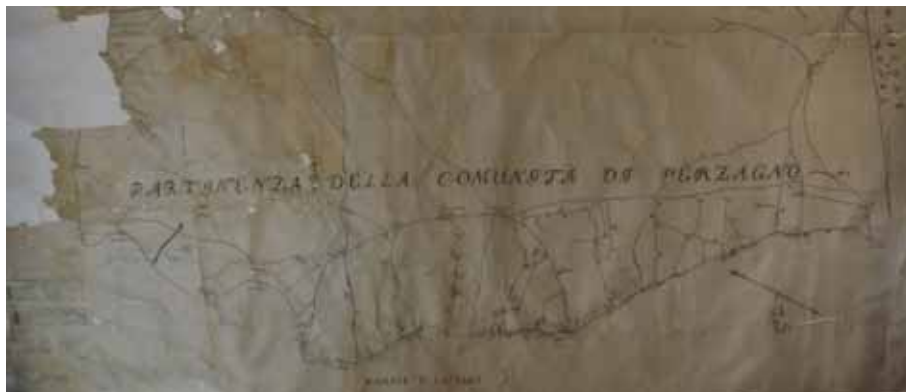
Nakon fotografskog i pisanog bilježenja urađene su analize koje su pokazale da je kiselost papira, pH vrijednost 6 i 7, tuš nije topiv u vodi i etilnom alkoholu (1:1), i pristupilo se konzervatorsko – restauratorskim zahvatima. Karta je očišćena četkom meke dlake, a površinski sloj wishab gumicom. Drvenim štapićem i vatom, umočenom u aceton, skinuta je selotejp traka koja se nalazila na više mjesta.

Karta je podlijepljena japan papirom a zalijepljena s 4 % -tnom vodenom otopinom Tylose s dodatkom etanola na vakuum stolu. Zbog velikih dimenzija, presanje je zahtijevalo, da karta bude presavijena na dva mjesta, oblika 's'. Nakon prese presavijeni djelovi su bili prepeglani i tako ispravljeni. Zakrpe su napravljene s odgovarajućim japan papirom uz upotrebu lijepka *colla mista* (PVA 70% : 30% Tylose). Za retuširanje je korišćena *Pigma micro pen* olovka.

Slika 5 - Izrada zakrpa

Karta je upakovana u rolnu koristeći plastičnu tubu presvučenom bezkiselinskim papirom. Umotana je licem prema unutra. Nakon toga je upakovana u foliju s vazдушnim jastucima radi zaštite pri transportu.

Slika 6 - Nakon konzervatorsko – restauratorskih zahvata

Iako katarstarski crteži i crteži uopšte koji su koristili paus papir kao podlogu, nisu imali primarnu umjetničku vrijednost i nije im ni bila namjera da budu nešto više od toga, danas sve više postaju vrijedna kulturna baština. Oni su dokaz razvojnog puta tehnike, tehnologije, projektne dokumentacije u arhitekturi i hortikulturi, mode i dizajna.

U Crnoj Gori, veliki broj tehničkih crteža na paus papiru nalazi se u vlasništvu Zbirke pomorskog nasleđa Porta Montenegro u Tivtu. Oni su jedini koji su prepoznali važnost i vrijednost takvih crteža i ozbiljno pristupili njihovoj konzervaciji i restauraciji. Međutim, ukupan broj crteža na paus papiru, na teritoriji Crne Gore, još uvijek je nepoznat.

Proces propadanja umjetničkog dijela je neminovna i nepovratna. Cilj restauratoracije jednog dokumenta je da zaustavi tj. uspori taj proces, vrati mu njegovu funkcionalnost, vizuelne i taktilne osobine što je moguće bliže originalu.

Osnovni zadatak konzervatora – restauratora je očuvanje kulturne baštine na blagodat sadašnjeg u budućeg naraštaja. Konzervator - restaurator pridonosi percepciji, vrednovanju i razumijevanju kulturne baštine, respektirajući njezin ambijentalni kontekst, njeno značenje i fizičke osobine.⁶

Kulturna baština dijeli se na materijalnu i nematerijalnu, gdje se suština termina odnosi na materijalne artefakte i nematerijalne atribute zajednice ili društva koji su naslijeđeni od prošlih generacija, održavaju se u sadašnjosti i čuvaju za dobrobit budućih generacija.

⁶ Vokić, D.: Smjernice konzervatorsko-restauratorskog rada, HRVATSKO RESTAURATORSKO DRUŠTVO i udruga za očuvanje i promicanje hrvatske kulturne i umjetničke baštine, Zagreb, 2007 str.246

Милан Р. МИЛАНОВИЋ

НЕКИ ПРОБЛЕМИ АДМИНИСТРАТИВНЕ (НЕ) УРЕЂЕНОСТИ ПРОСТОРА ОПШТИНЕ ХЕРЦЕГ-НОВИ

Кључне ријечи: просторни план, границе насеља, границе катастарских општина, подручја мјесних заједница, локална самоуправа, обиљежавање насеља, рурално грађевинско подручје.

Увод

Вишедеценијски спорови око коришћења пограничног простора између неких села (нпр. између Бајкових Крушевица и Мокрина) и њихово мукотрпно и дуготрајно рјешавање, као да нијесу били поука за савремено административно ефикасније уређење простора херцегновске општине. Изгледа да то није проблем само ове, него и других општина у Црној Гори. Кад би данас, којим случајем, људи у селима херцегновске општине претежно живјели од земље и стоке (као прије једног вијека, па и прије само педесетак година), имали би „сто разлога“ за међусобне свађе око коришћења простора (земље, шуме, воде). Али простор није само услов за бављењем пољопривредом и производњом хране. Рурални простор је и данас (а у будућности ће бити још више) услов за развој многих других дјелатности савремене економије (индустрије, туризма, трговине, спорта). Пошто данас нема разлога да се сусједна села (насеља, мјесне заједнице, катастарске општине) споре око коришћења неког простора као пашњака, можда би се сјутра (у неизвјесној будућности) могли спорити око тог истог простора уколико би се користио у неке друге лукративније сврхе. А главни разлог евентуалних спорова би била управо постојећа административна (не)уређеност простора општине Херцег-Нови. Овдје се првенствено мисли на недоречености и контрадикције у начинима одређивања граница насеља, обиљежавања катастарских општина, одређивања подручја мјесних заједница, обиљежавања насеља и насељених мјеста, одређивања грађевинског подручја и коришћења подручја друге намјене. Законске и статутарне разлике у одређености територије општине, подручја насеља, мјесних заједница и катастарских општина, велики дио нарочито руралног простора фактички остављају у статусу „ни царско ни спахијско“.

Територија и границе општине

Статутом Општине Херцег-Нови (усвојен 29. 04. 2004.), у члану 6, став 1, утврђено је да „**Територија** општине обухвата **насеља**:“ (у наставку је наведено укупно 39 насеља, чија имена нијесу систематизована азбучно или абecedно, него отприлике према њиховом положају, од запада према истоку). У ставу 2. истог члана, одређују се границе општине: „**Границе Општине Херцег-Нови** према сусједним општинама одређене су **границама катастарских општина** и државном границом“.

Дакле, према Статуту, границу општине не чине границе насеља, него границе катастарских општина! А територију општине не чине катастарске општине него насеља!? Формална и фактичка збрка у највишем правном акту локалне самоуправе је очигледна. Овдје не може помоћи ни тзв. конструктивно правно тумачење.

Управо ова системска неконзистентност показале се узроком других формално-правних проблема, који се односе прије свега на одређивање граница насеља и подручја мјесних заједница, али и на друга питања која се тичу обиљежавања граница катастарских општина, обиљежавања насеља и насељених мјеста, одређивања грађевинског подручја и коришћења подручја друге намјене и др. Системска неконзистентност у Статуту Општине као највишем правном акту локалне самоуправе, разумљиво, вуче порјекло из правних аката вишег реда којима је (или би требало да је) уређена територија и границе државе.

Устав Црне Горе (проглашен 25. 10. 2007.) о територији има само једну кратку реченицу: „*Територија Црне Горе је јединствена и неотуђива*“ (члан 3.). О државним границама, или пак о разграничењима јединица локалне самоуправе, у том највишем државном закону нема посебних одредаба.

Према Закону о територијалној организацији Црне Горе (усвојен 2. новембар 2011.), којим је уз остало замијењен ранији закон о насељима, „**територију** јединице локалне самоуправе **чине насеља**“ (Члан 4). Занимљиво је да ни овај закон, ни директно ни индиректно, не дефинише шта чини територију државе Црне Горе. Али, члан 8. овог закона је двојако контрадикторан: у првом ставу каже „Границе јединице локалне самоуправе **одређене су границама насеља**“ а у другом, „Границе јединице локалне самоуправе, по правилу, поклапају се са **подручјем катастарских општина** које улазе у њен састав“. Дакле, прво, поистовјећује границе општина и насеља и, друго, поистовјећује границу и подручје.

У упоредно правним системима у региону, чини се да је ова материја уређена прецизније. У Србији је територијална организација уређена тако да се територија насеља, па и подручје мјесне заједнице, поклапа са тери-

торијом катастарске општине.¹ И у Хрватској границе између општина, односно градова представљају границе рубних катастарских општина.²

Према Закону о државном премјеру и катастру непокретности, „**катастарска општина** је територијална јединица која, **по правилу, обухвата подручје једног насељеног мјеста**“. Обиљежавање граница катастарске општине врши орган управе, постављањем геодетских биљега и описивањем граница у записнику о омеђавању.

Предметне одредбе наведених прописа отварају неколико појмовно-терминолошких питања: да ли је насеље исто што и насељено мјесто, с обзиром да се у званичној употреби сусрећу различити термини: у Закону о државном премјеру и катастру користи се појам „насељено мјесто“ а у Закону о територијалној организацији појам „насеље“. Насеље је термин који се користи у многим областима: географији, економији, просторном планирању, архитектури. Насељем или насељеним мјестом може се сматрати сваки компактни скуп стамбених зграда, без обзира на број и величину. У Просторном плану Црне Горе до 2020. године, користе се појмови *урбана* и *сеоска насеља*.³

У Закону о насељима („Сл. листу СРЦГ”, бр. 29/90), насељем се сматрала „просторна јединица на грађевинском подручју и подручју друге намјене, а има свој назив и систем обиљежавања“⁴. Закон о територијалној организацији, појам насеље дефинише као „дио територије јединице локалне самоуправе које има изграђене објекте за становање или привређивање, основну комуналну инфраструктуру и друге објекте за задовољавање потреба локалног становништва, односно привреде“.

По том закону (члан 7, тачка 18) „Општина Херцег Нови, са сједиштем у Херцег Новом, **обухвата** Херцег Нови као насеље градског карактера и **насеља...**“ Наведена су иста насеља као и у Статуту Општине (овдје поређана

1 У Закону о територијалној организацији републике Србије („Сл. гласник РС”, бр. 129/2007) “Територију општине, града и града Београда чине насељена места, односно подручја катастарских општина која улазе у састав ових јединица локалне самоуправе. Границе јединица локалне самоуправе утврђене су границама одговарајућих катастарских општина са њене територије” (Члан 3). У самом закону, као и у статутима јединица локалне самоуправе, таксистивно се наводе имена насеља и имена катастарских општина.

2 Закон о подручјима жупанија, градова и оопћина у Републици Хрватској, («Народне новине» бр. 86 /2006.), члан 25: „Границе између опћина, односно градова представљају у правилу границе рубних катастарских опћина.“

3 У Црној Гори има 21 општина са 40 урбаних и 1216 сеоских насеља. По попису из 1991. године, 15 села је било без сталних становника. По попису из 2003, без сталних становника је остало још 20 села“(ПП ЦГ до 2020, стр.15).

4 У Србији, у статистици, насеље се званично дефинише као посебна антропогеографска јединица посебног имена без обзира на број кућа.

У Хрватској, насељем се сматра, у смислу Закона о насељима („Народне новине“, број 54/88) „просторна јединица која се састоји од грађевинског подручја и подручја друге намјене, а има име и властити систем обиљежавања зграда“.

абecedно) и то: Баошићи, Бијела, Бјелске Крушевице, Бргули, Ђеновићи, Ђурићи, Игало, Јошица, Каменари, Камено, **Крушевице**, Кумбор, Кути, Клинци, Мардари, Мељине, Мојдеж, **Мокрине**, Мркови, Њивице, Поди, Пријевор, Ратишевина, Радованићи, Репаји, Росе, Сасовићи, **Ситница**, Сушћепан, Суторина, Шпуље, Требесин, Убли, **Врбањ**, Забрђе, Зеленика, Жлијеби и Жвиње.

На основу Закона о насељима из 1990. године (који је престао да важи доношењем Закона о територијалној организацији Црне Горе, новембра 2011), Скуштина општине (фeбруара 1994), донијела је *Одлуку о одређивању граница насеља на подручју општине Херцег-Нови*. У овој врло чудној, неконзистентној и критеријумски недоследној одлуци, одређене су границе за 36 (тридесетшест) насеља, која су овдје наведена азбучним редом. Дакле, за разлику од списка насеља у Статуту општине као и у Закону о територијалној организацији Црне Горе, у овој општинској одлуци није обихваћено свих 39 насеља, наиме нијесу описане границе за три насеља – Јошица, Ђурићи и Мардари. Разлози њиховог изостављања нијесу демографске природе, јер ова насеља још није задесила потпуна депопулација.

На основу Закона о јединственој евиденцији и регистру просторних јединица (“Сл.лист СРЦГ”, бр.43/90,27/94), Завод за статистику води Регистар просторних јединица на територији Црне Горе, у којем је 2010. године на територији општине Херцег-Нови било 27 насеља (са шифром и називом). Тако је у досадашњим пописима становништва (укључив и Попис 2011.), територија општине подјeљена управо на 27 насеља, као разграничених територијалних јединица односно **пописних кругова**. Међутим, стратешки развојни документ “**Просторни план општине Херцег-Нови до 2020. Године**“ (“Сл. лист Ц. Горе - општински прописи”, бр. 07/09), (у даљем тексту „ПП 2020“) практично препознаје само 20 насеља, а заправо тадашњих мјесних заједница у вријеме доношења тог плана.

Како су одређене/описане границе насеља и мјесних заједница

Границе насеља, Одлуком Скупштине општине ХН (Сл. лист РЦГ. О. п. 4/94), одређене су на врло различите начине, очигледно без посебне елаборације, али критеријумски неуједначено, језички нејасно и непрецизно:

- само у једном случају су коришћене искључиво катастарске границе (нпр. „Граница насеља Мојдеж поклапа се са катастарским границама катастарске општине Мојдеж“),
- најчешће су те границе комбиноване са изохипсама, са правим линијама између изабраних тачака, kotaма и тачкама на локалним путевима и сл,

- нека насеља су одређена крајње упрошћено, као простор од једне до друге тачке на локалном путу,
- негдје су границе чак одређене приближним димензијама (дужине и ширине) на терену (нпр. насеље Ситница, приближних димензија 500 x 500 метара).

У цјелини, осим у случају Мојдежа, границе насеља се не поклапају са катастарским границама! Односно, подручја насеља су знатно ужа од подручја истоимених катастарских општина, што значи да су границе насеља првенствено у функцији омеђавања грађевинског подручја. У новије вријеме, има примјера да се ова материја прецизније уређује на основу посебних вјероватно детаљних *елaborата*⁵, што код доношења ове одлуке очигледно није био случај.

Начин и конкретно одређивање граница насеља важно је због одређивања подручја мјесних заједница. И ту се, слично као и код одређивања територије и граница општине, јављају недоумице и контрадикције. Одлука о мјесним заједницама (Скупштина општине, новембар 2004.), члан 6. Став 2. уређује: „**Границе подручја мјесних заједница поклапају се са границама насеља** за које се мјесна заједница оснива“. Пошто границе насеља нијесу одређене на методолошки јединствен начин, то неминовно има последице на шаролико одређивање подручја мјесних заједница.

Већ поменути кључни просторно-плански документ - ПП 2020 (усвојен крајем 2009.) који одсликава и садашњост и будућност административне организације простора, у овој општини познаје само 20 мјесних заједница. Међутим, према регистру мјесних заједница (из маја 2013.), у општини постоји 21 мјесна заједница (једна више него у Просторном плану – то је МЗ Србина). Значи ли то да стратешки документ није могао предвидјети кретања и урбане потребе ни за пар година унапријед.⁶ Овим планским документом се не предвиђају промјене у просторној структури мреже насеља. Изричито се наводи: „Не предвиђају се нова насеља иако се оставља за разматрање могућност подјеле на насеља и формирање више мјесних заједница на Луштици. До тада остаје 28 насеља повезаних у 20 мјесних заједница“ (ПП 2020, стр.127.).

У том контексту и у Одлуци о спровођењу ПП 2020 (члан 8), у вези економских објеката сеоских газдинстава, користи се формулација „*руралног грађевинског подручја* са припадајућим пољопривредним површинама“.

Дакле, оваквим одређивањем граница насеља и граница мјесних заједница првенствено као *грађевинског подручја*, велики дио простора (а тиме и

5 Нпр, Скупштина Главног града-Подгорице (2012. године), донијела је Одлуку о насељима и границама насеља на територији Главног града – Подгорице, а границе насеља су утврђене Елаборатом о границама насеља (нијсмо имали увид у садржај тог елабората).

6 О немарности и алкавости локалне администрације свједочи и један извод из Регистра мјесних заједница општине Херцег-Нови (Бр, сл. 13.05.2013.), који Секретаријат за локалну самоуправу доставља Секретаријату за уређење простора и просторно планирање. У том акту, којег потписује секретар са академском титулом магистра(!), учињене су три очигледне грешке: имена насеља Ђеновићи и Баошићи написана су у једини (Ђеновић, Баошић), а у имену наеља Требесин убачено је слово „ј“ (Требјесин), вјероватно стога што им оригинално име насеља (још) опасно вуче на екавицу.

људи који живе на тим просторима) административно не припада ни насељу, ни мјесниј заједници („ничија земља“).

Која питања остају нерјешена

Све напријед наведено, не само формално него и суштински, отвара неколико повезаних питања:

- *прво*, колико има насеља (и мјесних заједница) у херцеговској општини: Статут општине 39, Закон о територијалној организацији 39, Одлука о насељима 36, Закона о јединственој евиденцији и регистру просторних јединица 27, Попис становништва 27, Просторни план (28)20, Регистар мјесних заједница 21;
- *друго*, шта су узроци и разлози њиховог различитог регистровања, описа и разграничавања и какве могу бити практичне последице различите класификације насеља и административно-правне непокривености њима припадајућег (међу)простора?
- *треће*, заправо суштинско питање јесте, која је сврха оваквог одређивања граница насеља (превасходно као грађевинског подручја) и какав је формално-правни статус и коме „припада“ простор друге (неграђевинске) намјене између насеља. Пошто је већина насеља (и по броју и по површини територије) сеоског типа, да ли је простор између насеља, са аспекта права коришћења, сеоска имовина, комуница, или је то „опште добро“ односно државни ерар. Ко данас одлучује о коришћењу тог простора, нпр. за испашу стоке, скупљање дрва, шумских плодова, љековитог биља и сл, или пак за изградњу објеката различите намјене.
- *четврто*, да ли описани начин одређивања граница насеља, подручја мјесних заједница и/или граница генералног урбанистичког плана може генерисати сукоб између „ширих друштвених“ (чак не државних него општинских) и локалних интереса, посебно у случају иницирања изградње објеката за намјене које по обиму и садржају нијесу предвиђене просторним или урбанистичким плановима⁷.

⁷ Илустративан примјер је израда Локалне студије локације »Добар сат« Врбањ (заснована на Одлуци председника Општине Херцег-Нови од 11.05.2009.). Студија не помиње да се објекат (укупне површине 15.240 м²) гради у насељу Врбањ, не помињу се ни катастарске парцеле, као ни намјена и власништво сусједних парцела, чак ни име локације, него „анонимно“ - координате граничних тачака. Просторним планом општине до 2020. године, за планинско залеђе - висораван Врбањ као могућност је предвиђено: „ваздушна бања, зимски туризам, планинарење, мањи капацитети“. Међутим, супротно планском документу вишег реда (ПП 2020), студијом коју је наручила општина а урадила општинска јавна установа, предвиђа се изградња хотела капацитета 150 лежаја. Поред тога, у оквиру пројекта, као зона посебне намјене, планирана је изградња вјерског објекта!? У документу доступном на званичном сајту општине нема информација о евентуалним примједбама са неке јавне расправе, нпр. у мјесној заједници (уколико је уопште одржана).

- *пето*, какве су надлежности мјесних заједница којима назначени грађевински и неграђевински простори природно гравитирају, али им формално не припадају? Како, у тим околностима, мјесне заједнице у селима, сходно прокламованим правима и обавезама у Закону о локалној самоуправи, могу обезбјеђивати задовољавање потреба и интереса грађана и локалног становништва? А овим законом је прокламовано да „Послове из своје надлежности општина врши преко својих органа, органа мјесне самоуправе и јавних служби...“ и, што је врло значајно, да су за вршење послова „органи и јавне службе ... одговорни локалном становништву“.⁸

Означавање граница и назива насеља

У контексту неуједначеног, па и контрадикторног одређивања подручја насеља, актуелан је и проблем великог шаренила и недоследности код означавања граница и назива насеља. Притом остаје нејасно да ли се насеље означава на улазу/граници насеља (сходно одлуци о границама насеља), или се означава улаз у грађевинско подручје тог насеља (сходно просторном или урбанистичком плану), или на катастарској граници, или пак сходно прописима о безбедности саобраћаја на путевима.⁹ Такође је нејасно и по којим језичким, графичким и другим стандардима се то означавање врши.

И овдје ћемо се послужити методом студије случаја. Тако, на новом магистралном путу Херцег Нови – Требиње, као државном објекту од општег интереса (у смислу Закона о уређењу простора и изградњи објеката), на територији херцеговске општине неке табле/саобраћајни знаци са називима насеља постављени су на границама катастарских општина(!) а не на описаним границама насеља (или насељеног мјеста):

Из правца Новога, табла „Поди“ постављена је прије Туриона (катастарска граница са КО Мељине); табла „Камено“ постављена је испод Котобиља (са супротне стране је табла „Поди“); табла „Мокрине“ постављена

⁸ Занимљиво је да Закон о локалној самоуправи дефинише изричиту разлику између појма локално становништво („подразумијева сва лица која су насељена или која имају непокретну имовину на територији општине“) и појма грађани („лица која су насељена и живе на територији општине“). (Члан 18. Закона о локалној самоуправи, “Службени лист РЦГ”, бр. 42/2003),

⁹ Према ранијим прописима „Назив насеља означава се таблом с називом насеља. Таблом с називом насеља сматра се саобраћајни знак “назив насељеног мјеста” који се израђује и поставља према прописима о саобраћајним знаковима. На путевима на којима није постављен саобраћајни знак “назив насељеног мјеста”, назив насеља означава се на табли од трајног материјала, величине најмање 100 x 50 cm, постављеној на посебним стубовима с десне стране пута, на улазу у грађевинско подручје“ (Правилник о начину означавања назива насеља, “Сл. лист РЦГ”, бр. 11/91). Примјећујемо да се и у овом документу поистовјећују попојмови насеље и насељено мјесто.

је код Кукавичине густријене (са супротне стране је табла „Камено“, тачно на катастарској граници са КО Камено), иако до границе насеља Мокрине (према Одлуци СО) има још безмало један километар пута (на линији од Крстове цркве у засеку Терзићи до цркве Св.Илије); табла „Крушевице“ – није нигдје постављена!

Из супротног правца (од Требиња), табла „Мокрине“ постављена је код Петивијевића иако према важећим актима ту није ни катастарска ни насељска граница; ваљда стога на том мјесту са супротне стране пута (што би по правилу било логично и очекивано) није постављена табла „Крушевице“. Иначе, на овом магистралном путу, чија траса скоро десетак километара пролази кроз КО Крушевице (која сходно Одлуци СО обухвата три насеља), нема ниједне табле односно саобраћајног знака са називом насеља „Крушевице“ (постоје само путокази).

Ако су поменуте табле, првенствено саобраћајни знакови, који доприносе безбједности саобраћаја, занимљиво је да овај магистрални пут, кроз мјесто Мокрине, практично нигдје не пролази кроз насеље одређено (или одредиво) у смислу Закона о безбједности саобраћаја на путевима¹⁰. Ово стога што уз овај државни пут нема ни редова ни група зграда које би му дале изглед улице, односно стамбених и пословних објеката гдје би било очекивано веће присуство пјешака, а што се иначе сматра разлогом за такво обиљежавање граница насеља и ограничавање брзине кретања возила. С друге стране, ове табле са називом насеља нијесу постављене ни у складу са општинском одлуком о границама насеља. То би такође могло да отвори питање какво правно дејство има саобраћајни знак који је постављен супротно важећим прописима.

Ако се вратимо на почетак овог текста и одредбу Статута по којој „*територија општине обухвата насеља*“, а имајући у виду да су границе насеља одређиване превасходно као грађевинска подручја на којима се налазе стамбени објекти а не као територије катастарских општина, логично се намеће питање формално-правног статуса и „припадања“ административно непокривеног простора друге (неграђевинске) намјене између насеља. Односно питање, „чија је земља“ између једног саобраћајног знака „престанак насеља“ и другог знака „насеље“ („назив насељеног мјеста“) на истом путном правцу.

¹⁰ Насеље је простор на коме се редови или групе зграда налазе са једне или са обје стране пута, дајући му изглед улице и чије су границе означене саобраћајним знаковима за обиљежавање насељених мјеста“ (Закон о безбједности саобраћаја на путевима, “Службени лист Црне Горе, број 33/2012”, члан 7, тачка 33).

Проблеми границе насеља Крушевице и Мокрине

Како се оваква правно-административна неуређеност територије, посебно са аспекта одређивања граница насеља и граница мјесних заједница, рефлектује на два сусједна села - Крушевице и Мокрине? Овдје разматрамо „случај“ само ове двије мјесне заједнице, а слични проблеми се могу наћи и код других насеља и мјесних заједница, не само у херцеговској општини.

1. На територији катастарске општине Крушевице, утврђене су границе три насеља: Крушевице, Врбањ и Ситница. Ова три насеља, у тако одређеним њиховим границама, чине једну мјесну заједницу. Али, пошто су подручја ових насеља, описана на различите начине, знатно ужа од подручја истоимене катастарске општине (КО Крушевице), значајан број кућа - домаћинстава (становника, грађана) није обухваћен границама насеља. Границе ова три насеља Одлуком СО Херцег-Нови (Сл. лист. РЦГ, о. п. бр. 4/94), описане су врло кратко, али и врло непрецизно, па и погрешно:

„Јужна граница **насеља Крушевице** је на локалном путу за Врбањ код Вјетреног млина, па до прве серпентине на том путу изнад поља, обухватајући цијело поље и све куће на ободу поља“.

„**Насеље Врбањ**. Јужна граница почиње на локалном путу код превоја Крњача и иде *праволинијски* на сјевероисток до серпентине на путу за Орјен-седло на коти 1054 м, затим *праволинијски* на сјеверозапад до врха Трештева глава (не наводи се кота, ММ), затим југозападно до Понора и даље *праволинијски* на југоисток до почетне тачке“.

„**Насеље Ситница** обухвата простор источно од пута за Граб и јужно од границе катастарске општине Крушевице са сусједном Републиком (не каже се којом, јер се Крушевице управо ту, на тремеђи, граниче са двије републике-државе, ММ), *приближних димензија 500 x 500 метара*“.

Објашњење непрецизности и апсурдности описаних граница ових насеља можда лежи у чињеници да се она налазе у просторно највећој катастарској општини, па су „цртачи“ граница могли имати довољно ширине, слободе и немарности. Наиме, за насеље Крушевице источна и западна граница уопште нијесу одређене, иако су индиректно одредиве али само као „обод поља“. Крушевице као сеоско насеље јесу карактеристичне управо по томе што се готово све куће налазе збијене по ободу поља, а не

у пољу. Границе насеља Врбањ су описане као правилни четвороугао!¹¹ Само што странице овог четвороугла нијесу у правцу сјевер-југ, него су нагнуте приближно за 45°. Чак су и границе насеља Ситница описане као правилни четвороугао (димензија 500x500). Тако су границе цртали само велики колонизатори на запосједнутим равницама.

Колико су локални прописи контрадикторни и непрецизни, а креатори тих прописа (мало је рећи) неодговорни, потврђује и Одлука о образовању **Мјесне заједнице Крушевице**, коју је донио „Збор грађана МЗ Крушевице“ (ако је збор грађана МЗ, то значи да већ постоји МЗ, онда сами себе формирају, дакле доносилац одлуке логично би био збор грађана насеља, или се овдје поистовјећује МЗ и насеље, ММ), у којој у 1. члану стоји: „Грађани насеља (села) Крушевице образују Мјесну заједницу Крушевице ...“ А у члану 4. се каже: „Подручје мјесне заједнице обухвата насеље (једнина, ММ) Крушевице /Врбањ и Ситницу/, (то би значило да су Врбањ и Ситница саставни дјелови насеља Крушевице, ММ) према Одлуци о одређивању насеља на подручју општине Херцег-Нови (Сл.лист. РЦГ, о.п. бр. 4/94)“ (непрецизно навођење, мисли се на Одлуку о одређивању **граница** насеља, ММ).

Судећи по тексту ове одлуке, у формирању ове МЗ нијесу учествовали грађани насеља Врбањ и Ситница, јер их нема у 1. члану (помињу се само грађани насеља/села Крушевице). Но, они су ипак обухваћени делокругом ове МЗ одређивањем њеног подручја. Овдје не улазимо у фактичку апсурдност таквог дијељења простора, већ само указујемо на формалне аљкавости и глупости у садржају службених аката.

Суштински проблем је што, формално гледајући, приличан број крушевичких кућа на осами које се налазе изван ова три насеља, расејане у (насељеним) мјестима: Корита, Расовац, Диздарев До, Дреновац, Церова Глава, Заова Рупа, Дуги До, Љескове Улице, Јавор, Каћуница, Микотин Бријег, Близна, Подуге, Крушка, Лупоглав и друга, неби могле припадати Мјесној заједници Крушевице. А гдје би онда људи (грађани) који (већином још увијек) тамо живе могли остваривати своје „заједничке интересе и потребе“?!

¹¹ Ако је намјера била да се оваквим описом насеља Врбањ означи простор који захвата ГУП Општине Хрцег-Нови из 1988.године, онда ни то није успјело. У члану 4. Одлуке о доношењу и спровођењу ГУП-а („Сл.лист СРЦГ-о.п. бр.1/89), прецизирано је: „Границе ГУП-а захватају и следеће просторе у К.О. односно Мјесној заједници Крушевице, и то: - простор Врбања од извора (требало би: бунара) Понори према превоју званом Трешња у дужини 2900 м и просјечне ширине 600 м што износи цца 180 ха; - простор Рујишта, Меки до (треба: Мокри до), Грдни до, Жуковица, у површини цца 200 ха“. Дакле, описом граница насеља Врбањ није обухваћен простор ГУП-а наведен у другој алинеји члана 4. поменуте одлуке. Уз то, важно је истаћи, према одлуци о ГУП-у простори К.О. и мјесне заједнице се поклапају.

2. На територији катастарске општине Мокрине, Одлуком СО Херцег-Нови (Сл.лист. РЦГ, о.п. бр. 4/94), одређене су границе само једног насеља, иако се на терену јасно разликују Горње и Доње Мокрине, односно села и засеоци Миљевићи/Лазаревићи, Сврчуге, Бјелићи, Петијевићи, Гојковићи, Прлаини, Лепетићи, Црвено брдо и др. Границе овог насеља су описане на следећи начин:

„**Насеље Мокрине.** Граница почиње на југу од цркве Св. Илије и иде сјеверозападно *границом катастарских општина* Мокрине и Ратишевина, затим *катастарском границом* према Мојдежу, па Суторини до Видовог врха, па онда *катастарском границом* према КО Крушевице на сјевероисток до пресека са локалним путем за Крушевице гдје се скреће на исток до изохипсе 600 м и овом *изохипсом* наставља ка југоистоку до Крстове цркве у засеоку Терзићи, а онда *праволонијски* на запад до цркве Св.Илије.“¹²

Одлуком о образовању **Мјесне заједнице Мокрине**, коју је добио „Збор грађана МЗ Мокрине“ (марта 2001. године), у члану 4. је прецизирано: „Подручје Мјесне заједнице обухвата насеље Мокрине, према Одлуци о одређивању граница насеља на подручју општине Херцег-Нови (Сл.лист. РЦГ, о.п. бр. 4/94)“. Пошто се у одлуци о границама насеља Мокрине не помињу друга села и засеоци, није се могло очекивати (а било је неопходно) да се то учини у одлуци о образовању МЗ Мокрине.

Иако је у опису граница насеља Мокрине избјегнуто претежно праволинијско цртање граница (као за Врбањ и Ситницу, нпр), јавља се други, чини се много већи проблем обухвата простора, односно села и засеока (становништва и грађана), него у случају МЗ Крушевице. Наиме, овдје је учињен један велики превид у погледу пружања сјеверне/сјевероисточне катастарске границе Мокрина. Напросто, није јасно којег су стручног профила могли бити „писци“ и креатори описа граница насеља Мокрине (разумљиво, овдје се мисли само на дио границе према КО Крушевице), да ли су имали на располагању и катастарске мапе (или само ситне топографске карте), да ли су обавили било какав увид на терену, консултовање историјских докумената, или пак познавалаца повода, токова и исхода овдашњих међусеоких спорова и сукоба око пограничних простора. Најзад, да ли су као орган управе имали службена докумената која се односе на обиљежавање граница катастарских општина, укључивши постављање геодетских биљева и описивање граница у записницима о омеђавању.

¹² Како видимо, за разлику од начина одређивања граница насеља Крушевице (између двије тачке на локалном путу !), границе насеља Мокрине су одређене помоћу дјелова три катастарске границе, једном изохипсом и једном правом линијом.

У тексту одлуке о границама насеља Мокрине није прецизирано гдје се (на којој тачки) катастарска граница сјече са путем за Крушевице. Међутим, према нашој ранијој елеборирацији пружања старе (и нове) катастарске границе између КО Мокрине и КО Крушевице (као и увидом у актуелне катастарске евиденције Управе за некретнине, у дигиталном или аналогном облику), познато је да се та тачка налази свега пар стотина метара сјеверно од мјеста Метериз (некада важног трговачко/угоститељско/занатског пункта), а недалеко од локације на којој се непосредно послије НОР-а налазило сједиште за Крушевице и Мокрине заједничког (али кратковјеког) Мјесног народног одбора „Метериз“ (тзв. Пућакина бутига).

Такође је познато да садашња катастарска граница између ова два села представља дио старе отоманско-млетачке државне границе („линије Примани“) ¹³, којом је прије више од три стољећа (1700. године) жупа Драчевица подјелена на млетачки и турски дио. Ова граница је Бајкове Крушевице (укључив и доња села: Сврчуге, Бијелићи и Петивијевићи) остала у Турској, а Мокрине у Млетачкој држави.

Историјски контекст разграничења

Овдје се ипак морамо укратко осврнути на историјат Крушевичко-Мокрињске (херцеговачко-бокешке) границе. Та гранична линија је не само раздвајала некадашње царевине, области, бановине и државе, него је првенствено значајна као међуплеменска граница око које су се деценијама жестоко спорили и сукобљавали становници ових простора. У новијој историји, Бајкове Крушевице су претежно дијелиле историјску судбину јужне Херцеговине под вишевијековном турском управом, са управним сједиштем у Требињу, укључив и период након распада аустроугарске монархије и јужнословенског уједињења, када су такође (у оквиру општине Приморске, заједно са Суторином) административно припадале срезу требињском. Истовремено, сусједне Мокрине су дијелиле судбину Боке,

¹³ Послије Карловачког мира (којим је завршен Морејски рат, 1699.), разграничење млетачких и турских територија у Боки извршено је управо „линијом Примани“ која је прецизно описана у Протоколу о разграничењу (1701.). На западној страни, ранија Дубровачко-Турска граница је остала непромјењена (то је и данашња граница Црне Горе са Хрватском). Али, на источној страни, постављена је нова млетачко-турска граница - линија Примани, која се пружала од морске обале на Игалу (код Солила), поред данашње бензинске пумпе (гранични камен!), уз Мојдеж, на Спасов-крст (ту почиње дио ове границе која ће касније бити узрок дуготрајног међусеоског спора), раздвајајући Миљевиће и Сврчуге, даље између Бјелића и Гојковића, уз Добраштицу, преко Вратла, иза Субре (ту се завршава спорна граница) на Пећаворје, и даље према Кривошијама и Рисну. Између ове двије линије (западне, старе Дубровачко/Турске и источне, нове Турско/Млетачке – Приманијеве), налазила се енклава турске територије, коју су чинили простори двају великих села, односно територија Суторине и Бајкових Крушевица. (Милановић, М.: „Бајкове Крушевице“, Одбор за село САНУ, Београд, 1997.).

налазећи се у млетачким и касније аустроугарским границама (провинције Далмације), са управним сједиштима у Херцег-Новом, Котору или у Задру.

Гранична линија која је дијелила ова два сеоска подручја (као некадашња међудржавна граница Турске и Млетачке), која није била ни природна ни етничка, првобитно је утврђена међународним споразумом после Морејског рата, крајем седамнаестог вијека, давне 1699. године (позната као линија „Гримани“, касније линија „Мочениго“). Ова стара међудржавна турско-млетачка граница касније ће бити утврђена као граница катастарских општина. Било је више покушаја да се та граница коригује након уласка Аустроугарске у Боку, а нарочито после њене окупације (1878) и анексије Босне и Херцеговине (1908).

Од јужнословенског уједињења 1918. године Крушевице и Мокрине се налазе у истој држави, Краљевству/Краљевини СХС односно Краљевини Југославији, али не и у истом срезу, па ни у истој општини. Тек након Другог свјетског рата, оба ова сусједна села припадају истој општини Херцег-Нови. Њихови „погранични“ спорови нијесу престали ни након државног уједињења, трајали су као отворени сукоби све до тридесетих година двадесетог вијека, а тињали су и касније. Њихово формално уједињење било је остварено у другој половини 1946. године, када је на основу Закона о народним одборима, од дотадашњих народнослободилачких одбора као привремених (ратних) органа народне власти у овим селима, за подручје Крушевица и Мокрина формиран један заједнички орган нове народне власти - Мјесни народни одбор „Метериз“.

Иако су ова два племенска подручја у протеклим вјековима била раздвојена државном и/или административном границом (разних држава, кадилука, области, срезова и катастарских општина), њихови житељи су нужно били упућени на међусобне контакте и на исти животни простор. Будући да су људи овдје у основи имали сличне услове опстанка и исти начин живота, доминантно ослоњени на екстензивно жупно-катунско сточарство, на оскудном, сиромашном и претежно кршевитом и безводном земљишту, њихови спорови и сукоби су се управо односили на пашњаке, сјенокосе и водопоје, које су сматрали својом племенском имовином са искључивим правом коришћења. Спорови су кулминирали још средином деветнаестог вијека када се и чине први покушаји споразумног рјешавања. О озбиљности спорова и пријетњи отворених сукоба наоружаних учесника, говори ангажовање жандармерије, рондара, процјенитеља штета, судова и адвоката, плијенидба стоке и њена продаја на јавним дражбама, укључивање политичара, среских начелника, министара и народних посланика, до формирања државних комисија, дуготрајних преговора и постизања споразума. Рјешавањем њиховог спора бавиле су се надлежне власти различитих држава на високом нивоу (владе, министарства, бан-

ске управе), током читавих осам деценија, од половине деветнаестог до тридесетих година двадесетог вијека. У том периоду је било потписано пет споразума о рјешавању пограничних спорова између Крушевичана и Мокрињана (први 1856, последњи 1931.), у чијем сачињавању су, са обје стране, активно учествовали сеоски кнежеви и други угледни домаћини и општински прваци, као и друге личности које су представљале владе надлежних држава.¹⁴

Кључни проблеми: становништво без самоуправе, простор без власника

У назначеном историјском контексту Крушевичко-Мокрињске међу-сеоске/катастарске границе, може се тражити објашњење зашто се и данас сва имања (катастарске парцеле) чији су власници становници доњих села - Сврчуга, Бијелића и Петијевића, налазе у Катастарској општини Крушевице! (а не у К.О. Мокрине).

Формално-правно посматрано, доносећи Одлуку о формирању МЗ Мокрине, наслањајући се на раније описане границе насеља Мокрине (сходно већ цитираној Одлуци о одређивању граница насеља на подручју општине Херцег-Нови), Збор грађана је, вјероватно не знајући да тако прихвата стару/постојећу катастарску границу према Крушевицама, одлучио да три села (некадашњих Доњих Крушевица) – *Сврчуге, Бијелићи и Петијевићи* – *остану ван подручја МЗ Мокрине!*

Овом констатацијом ће, несумњиво, бити веома изненађени не само мјештани ова три села и цијелих Мокрина, него и мјештани Крушевица и других пригорских села Горње Боке, а свакако и садашњи и претходни носиоци власти у херцеговској локалној самоуправи.

С друге стране, пошто се у Одлуци описане границе (сусједног) насеља Крушевице не поклапају са катастарским границама КО Крушевице, логично се може отворити питање: коме припада простор између насеља Мокрине (или МЗ Мокрине) и насеља Крушевице? Ради се, дакле, о административно непокривеном простору између описаних (општинском одлуком утврђених) граница ова два сусједна села/насеља/мјесне заједнице. Људи из овог краја, склони да и о озбиљним стварима говоре на шаљив начин, рекли би да је то сада „ни царско ни спахијско“. Уосталом, то питање се може отворити и за друге недефинисане „празне“ просторе између насеља у херцеговској општини.

У суштини, отворено је питање да ли се и по ком основу на тим административно непокривеним међунасељским односно међусеоским просторима, јавља држава (у лику централних или локалних органа) као

¹⁴ Детаљније: Милановић, М: „Један стари Херцеговачко-Бокељски погранични спор“ (рукопис).

власник односно ималац права својине (доминиум), или пак државни органи и организације само управљају и располажу тим просторима (империум).¹⁵ Посебан је проблем што системски није јасно изведена субстанцијална разлика између сличних али разнородних појмова (као објеката права својине), као што су од општег интереса добра у општој употреби и јавна добра.¹⁶

Закључак

У овом раду се нијесмо детаљније бавили основаношћу или неутемељеношћу постојања и пружања неких старих и нових општинских и међусеоских (међумјесних) катастарских граница. Примарна намјера је била да укажемо на правно-системски недоследну, контрадикторну и збуњујућу употребу појмова: насеље, насељено мјесто, катастарска општина, граница насеља, подручје мјесне заједнице и сл., односно на административну неуређеност укупног, а првенствено сеоских простора у херцеговској општини, што свакако није специфичност само ове општине. Као што је показала формално-правна и фактичка анализа граница конкретних насеља и простора мјесних заједница, последице ове неуређености су двојаке:

(а) многи становници/грађани (чак цијела три села, као и низ „кућа на осами“), формално-правно остали су ван система локалне самоуправе преко мјесних заједница, иако су они живјели и живе у увјерењу да припадају одређеној мјесној заједници;

(б) на основу постојећих правно-системских аката, не зна се коме „припада“ гравитирајуће земљиште које формално не припада ниједном насељу и ко одлучује о коришћењу или промјени намјене простора неграђевинске намјене између граница насеља, а које није у приватном власништву, да ли је то формално-правно сеоска имовина, комуница, „опште добро“ локалне самоуправе или државни ерар.

А да ли наведене и елабирране чињенице (невјероватног превида, пропуста и алкавости у описивању граница насеља и образовања мјесних заједница, неслагласности законских, статистичких, статутарних и планских аката), могу имати и какве правне последице, у смислу реституције неких одлука и легитимности поступања мјесних заједница и органа локалне самоуправе, није предмет овог разматрања.

¹⁵ У том контексту занимљиво је да је за неке значајне површине земљишта у К.О. Крушевице, према ажурним катастарским подацима из 2013. године (доступним на сајту <http://www.nekretnine.co.me>), као носилац права својине уписан „Орган управе Херцег-Нови“ а по типу носиоца као „физичко лице“?! Такође, за неке парцеле је као носилац права својине уписана „Црна Гора“ а по типу носиоца као „правно лице“.

¹⁶ Према закону о својинско-правним односима (“Сл. лист Црне Горе”, број 31/10), нека добра од општег интереса (у која спадају и природна богатства) могу бити објекат приватне својине (члан 20), док према истом закону, нека природна богатства (морска обала, вода, руде, дивљач и друго) не могу бити предмет приватне својине (члан 22).

Литература

Милан Р. Милановић: “Бајкове Крушевице, историјска и антропогеографска истраживања”, Одбор за село САНУ, Београд, 1997.

Милановић, М: „Један стари Херцеговачко-Бокелски погранични спор“ (рукопис).

Устав Црне Горе (“Сл. лист Црне Горе”, бр. 1/2007.)

Статут Општине Херцег-Нови (“Сл. лист Ц. Горе - општински прописи”, бр. 15/04, 16/11).

Закон о планирању и уређењу простора (“Сл. лист РЦГ”, бр. 16/95, 22/95, 10/00)

Закон о насељима (“Сл. лист СРЦГ”, бр. 29/90, 48/91, 17/92, 27/94).

Закон о локалној самоуправи, “Сл. лист РЦГ”, бр. 42/2003),

Закон о територијалној организацији Црне Горе, (“Сл. лист Црне Горе“, број 33/11)

Закон о уренењу простора и изградњи објеката (“Сл. лист Црне Горе“, бр. 51/08)

Закон о државном премјеру и катастру непокретности, “Сл. лист Црне Горе, број 32/2011”)

Закон о својинско-правним односима (“Сл. лист Црне Горе“, број 31/10),

Закон о јединственој евиденцији и регистру просторних јединица (“Сл. лист СРЦГ”, бр.43/90,27/94)

Закон о безбједности саобраћаја на путевима, (“Сл. лист Црне Горе“, број 33/12)

Одлука о одређивању граница насеља на подручју општине Херцег-Нови („Сл.лист РЦГ“. О.п. Бр. 4/94),

Одлука о мјесним заједницама Скупштине општине ХН („Сл. лист РЦГ“. О.п. 4/94),

Одлука о образовању Мјесне заједнице Крушевице, (Збор грађана, 07.04.2001.)

Одлука о образовању Мјесне заједнице Мокрине, (Збор грађана, 11.03.2001.).

Одлука о доношењу и спровођењу ГУП-а **општине Херцег-Нови до 2001** („Сл.лист СРЦГ-о.п. бр.1/89)

Генерални урбанистички план општине Херцег-Нови до 2001. године, (“Сл. лист СРЦГ - општински прописи”, бр. 1/99).

Просторни план општине Херцег-Нови до 2020. године, (“Сл. лист Ц. Горе - општински прописи”, бр. 07/09).

Правилник о начину означавања назива насеља, “Сл. лист РЦГ”, бр. 11/91).

Просторни план Црне Горе до 2020. године, Подгорица, март 2008. године

http://www.hercegnovi.me/просторно_планска_документација

http://www.nekretnine.co.me/катастарски_подаци

Оливера ДОКЛЕСТИЋ

ТАТАРБАШТА МОСТ

Кључне ријечи : камени мост, Татарбашта, Бабин поток, Топла

Камени мостови у општини Херцег Нови заслужују да буду пописани, проглашени значајним градитељским наслеђем и као такви сачувани од пропадања, а нарочито од деструктивне урбанизације. Дјело су руку домаћих градитеља. Неки су, као мост на Суторини или Љутом потоку, по својим детаљима, очигледно имали школоване пројектанте. Вријеме градње мостова у Херцег Новом је различито, то је временски распон од неколико вјекова. Посљедњи су грађени почетком XX вијека. Има их у готово свим дјеловима херцегновске општине. У овом раду биће представљен један од њих, мост у Татарбашти, на Бабином или потоку Игало. Овај рад је покушај да се отргне од заборава једна лијепа грађевина.

Опште о потоку и мосту

Из Станишића дубраве, ка селу Сушћепан води кривудава, камени пут, уска пјешачка стаза, начињена од слаганог, необрађеног камена, тзв. сеоска калдрма. Пут су градили вјешти домаћи градитељи, који су познавали зидање у камену. На том путу налази се лијепи, камени мост, готово срастао у околне стијене и бујну вегетацију. Стари, камени пут, мјестимично урушен, води од насеља Топла преко Станишића дубраве кроз предео назван Татарбашта¹ ка питорескним селима херцегновског залеђа: Ратишевину, Мојдежу и Сушћепану. На самом изласку из Станишића дубраве, у дијелу који се и зове Татарбашта, налази се камени мост, са једним луком. Није познат неки други назив.

Мост премоштава истоимени поток. Тај гргорави, живахни водени ток зове се још и Бабин поток. Такво име налазимо у катастарским картама.

¹ Татарбашта назив потиче из времена турске управе градом и жупом Драчевица.

Локација

На слици 1 је представљен извод из топографске карте херцеговске општине на којој се препознаје кривудава линија Бабиног или Татарбашта потока који извире испод карстног масива, гребена Чакотин (са највишом котом 450 метара) у атару села Требесин. Поток, има корито изразито стрмог нагиба, са пуно природних, камених каскада и слапова. Поток се пробија кроз шумовити предео Татарбаште, високих храстова, ловора и маслина. Ту је већ кренула градња стамбених објеката, која у великој мјери мијења природне услове средине. Природни предео са потоком и шумом ловора прави је парк природе у коме треба извести само мале интервенције ради заштите вегетације и камених громада обала и слапишта. Мост се налази на коти 108 мнм.

Слика 1 - Извод из топографске карте

Слика 2 - Изглед моста са узводне стране

Слика 3 и 4 - Стјеновита обала у предјелу Татарбашта

Историјска цртица

О грађењу моста се, нажалост, ништа не зна. Ни када је грађен, ко га је градио, а ни о мајдану из ког је узет необрађен камен за зидање. Међутим, мост има неке специфичности у поређењу с другим мостовима у херцеговској општини. Можемо претпоставити да је вријеме грађења моста почетак 19. вијека.

Амбијентална слика

Над природним коритом су се надвила стабла прилично густе шуме ловора и храста. У доњем дијелу тока, низводно од моста, израсла је густа шикара. Дно потока чине углачане, велике стијене, које образују природна слапишта. Мост је временом добио тамну боју, патину, због старења камена, сталног контакта са влагом и недовољне осунчаности. Густа шума чини да је мост практично стално у сјени, ван домета сунчаних зрака. Обрастао је бршљаном и маховином. Потпуно се уклопио у природну средину камена и шуме, као да се срастао са њом.

Међутим, у непосредној близини од стотинак метара догађа се брз процес урбанизације. Овим радовима је већ у великој мјери уништена пјешачка стаза до моста.

Карактеристике моста

Мост је грађен по искуству старих мајстора, који су веома водили рачуна о одабиру камена за зидање, о облику свода, распону, унутрашњој испуни свода и бочних зидова, изградњи темеља и опораца.

На мосту нема плоче нити икаквог трага натписа о градитељима и години градње. Може се претпоставити да је то дјело неког анонимног локалног градитеља. Ширина свода је 3,45 метара, а стријела свода $f = 1,18$ м. Свод се ослања на камене опорце од природних монолита. Висина опораца до дна корита је 1,14 м. Корито је потпуно у природним стијенама и, готово, да се не могу примијетити никакве интервенције градитеља. Узводно од моста је слапиште од углачаних стијена. Низводно од моста је доње слапиште и мала природна акумулација.

Мост је у благој кривини. Заправо, то се најбоље види по његовим оградним зидовима. Дужина оградног зида на узводној страни моста је 4,22 м, а ширина му је 0,55 м. Оградни зид је од истог камена као и мост.

Након пробијања кроз шумовити крај, гдје се његов ток тешко прати, Татарбашта поток постаје видљив као велики слап у непосредној близини Јадранске магистрале између градских насеља Топла и Игало. То је посљедњи природни слап прије него поток уђе у урбанизовани дио херцеговске општине.

Оштећења

Могло би се рећи да је сам мост, заправо његов свод, у доста добром стању, без значајнијих оштећења. На опорцима се примјећују шири отвори међу слаганим каменом, као посљедица дјеловања воде. Присутна је влага на свим спољним странама. Узводна, сјеверна страна моста је дјелимично прекривена маховином, а јужна потпуно. Због маховине која га прекрива, не може се видјети право стање у ком се мост налази, па би се тек њеним уклањањем могао донијети прави суд о стању конструкције и евентуалним оштећењима. Оштећена су оба оградна зида и недостаје им камен. Такође, оштећена је и стаза преко моста, и из ње недостају камени облаци. Од моста води стаза, мало више од метра дуга, ка десној обали потока. Принцип градње мостова био је да се природан ток што више сачува и да конструкција ни на који начин не омета природан ток.

Нова градња, неизмјерна штета амбијенту, пјешачкој стази и мосту

Рубна зона градског урбаног подручја све се више шири ка залеђу општине, па тако почињу да буду на удару стари, камени објекти, куће, стазе, мостови. У априлу 2011. започети су радови на пробијању бетонског пута ка мосту у Татарбашти с циљем да се поток премости бетонском конструкцијом, а пјешачка комуникација претвори у бетонски колски пут. Радови су пријетили да сасвим униште пјешачку камену стазу која води ка Сушћепану и да тиме буде угрожен даљи опстанак каменог моста. За сада је мост сачуван након

апела јавног мњења локалној управи. Мост Татарбашта и камена стаза су, по свему, дио амбијенталних вриједности и заслужују највећу могућу пажњу. У Просторном Плану Општине пише да све такве стазе треба обавезно да буду сачуване и поштеђене од уништавања.

Слика 5 - Мост са основним димензијама, узводна визура

Слика 6 - Низводни изглед моста

Слика 7 - Узводни изглед моста

Слика 8 - Изглед пјешачког пута, камене калдрме, која пролази преко моста.
Мост је на дијелу пута гдје су зидови од слаганог камена.

Слика 9 - Мала природна акумулација на једном од слапишта Татарбаиште,
низводно од моста

*Слика 10 - Низводна страна моста Татарбаишта са малим слупом,
фотографисано марта 2014*

Bogdan LOMPAR

FRAGMENT NADGROBNE PLOČE IZ 1480. GODINE

Ključne riječi: natpis, nadgrobna ploča, nekropola, Franjevački manastir, lokalitet Puč, arheološka istraživanja

Prilikom iskopavanja preduzetih u toku realizacije Projekta izgradnje i revitalizacije vodovodne i kanalizacione infrastrukture Opštine Kotor, čiji je investitor J. P. „Vodovod i Kanalizacija“ - Kotor, na dijelu magistralnog puta Kotor - Prčanj - Tivat na Peluzici (južni dio naselja Muo), kod kuće Biskupovića, 29. 05. 2013. godine, pronađena je i izvađena kamena nadgrobna ploča sa latinskim natpisom, koja je bila sekundarno upotrebljena kao poklopac kanalizacionog propusta (Sl. 1).

Radi se o dobro očuvanom fragmentu kamene nadgrobne ploče, dimenzija 93 x 69 x 13 cm, sa veoma dobro očuvanim i čitljivim natpisom koji je izveden u udubljenom i trostruko profilisanom natpisnom polju visine 29 cm i širine 58 cm. Natpis je od tri reda, sa veoma dobro klesanim slovima visine 4 cm i godinom 1480., i glasi:

HEC×EST×SEPVLTU

RA NIKOLA I DECA

NO HE(re) DUMQ(ue) SVOR(um)

1480

Natpis bi u prevodu glasio:

OVO JE GROBNICA NIKOLE DEKANA I NJEGOVIH NASLJEDNIKA 1480.¹

Ispod natpisnog polja se nalazi štit grba visine 30 cm i širine 27 cm, u čijem je polju uklesan ne baš dobro vidljiv i razumljiv amblem u obliku petolisne zvijezde (Sl. 2 i 3).

¹ Natpis je pročitao i preveo mr J. Martinović

Samo mjesto gdje je nadgrobna ploča pronađena, povezuje se sa lokalitetom Puč. Nekadašnji lokalitet Puč zauzimao je mnogo veću površinu i prostirao se na području dvorišta sadašnje Opšte bolnice i prostoru iza njega, poznato pod imenom Banat, zatim zimskog bazena „Nikša Bućin“ i fudbalskog stadiona FK Bokelj, sve do lijeve obale obzidanog potoka Zvjerovnjak i obale mora do Peluzice. Sada je ime lokaliteta svedeno samo na izvor vode Puč, blizu obalne ceste prema Mulu².

Sam lokalitet Puč, u literaturi je poznat po srednjovjekovnim crkvama: Sv. Juraja (Đorđa) koja je podignuta 1326. godine, a već 1735. godine porušena, Sv. Basilija je podignuta 1330. godine, a već 1658. godine ne postoji, kao i crkva Sv. Marije podignuta 1441. godine, o kojoj nema vijesti poslije 1508. godine.³ To je veoma značajno jer nas navodi na razmišljanje i daje mogućnost da pretpostavimo da je nadgrobna ploča pripadala nekoj od tih crkava i da je kasnije, prilikom njihovog napuštanja ili rušenja, uzeta ili premještena na neko drugo mjesto. Međutim, ta pretpostavka nije jedina, iz razloga što se u neposrednoj blizini Puča nalazi najveća srednjovjekovna nekropola Kotora koja je u sklopu Franjevačkog manastira. Najbližu analogiju za pomenutu nadgrobnu ploču nalazimo u nadgrobnim pločama koje potiču sa nekropole Franjevačkog manastira, koji je istraživao šesdesetih godina prošloga vijeka (Sl. 4 i 4a).⁴ To nam daje i mogućnost da pretpostavimo da se ova nadgrobna ploča primarno nalazila u sklopu nekropole Franjevačkog manastira i da je sa toga mjesta kasnije odnešena. Međutim, u arheološkim iskopavanjima, u vezi sa obnovom Kotora poslije katastrofalnog zemljotresa 1979. godine, utvrđeno je da se u supstrukcijama starijih crkvenih građevina (u crkvi Sv. Marije, u Sv. Ani, Sv. Mihailu i Sv. Pavlu i u njihovoj neposrednoj okolini) nalaze grobnice u više nivoa. U ove grobnice se poslije brojnih prepravki i ponovnih popločavanja, vršilo sahranjivanje. U novim grobnicama koje su se nalazile na mjestima starih, sahranjivalo se kroz čitavu srednjovjekovnu epohu Kotora.⁵ Pretpostavlja se da otuda potiču i nadgrobne ploče sa natpisima, heraldičkim znacima ili ornamentima, koje su sa raskopanih crkvenih grobnica odnošene i ugrađivane u zidove crkava, nekim drugim sakralnim objektima ili grobljanskim ogradama. Zašto pronađena ploča koju opisujemo nije pronađena u tom kontekstu (nije imala takvu sekundarnu

2 J. Martinović, Socialno-ekonomska struktura društva u Kotoru u prvoj polovini XIV vijeka, rukopis u štampi

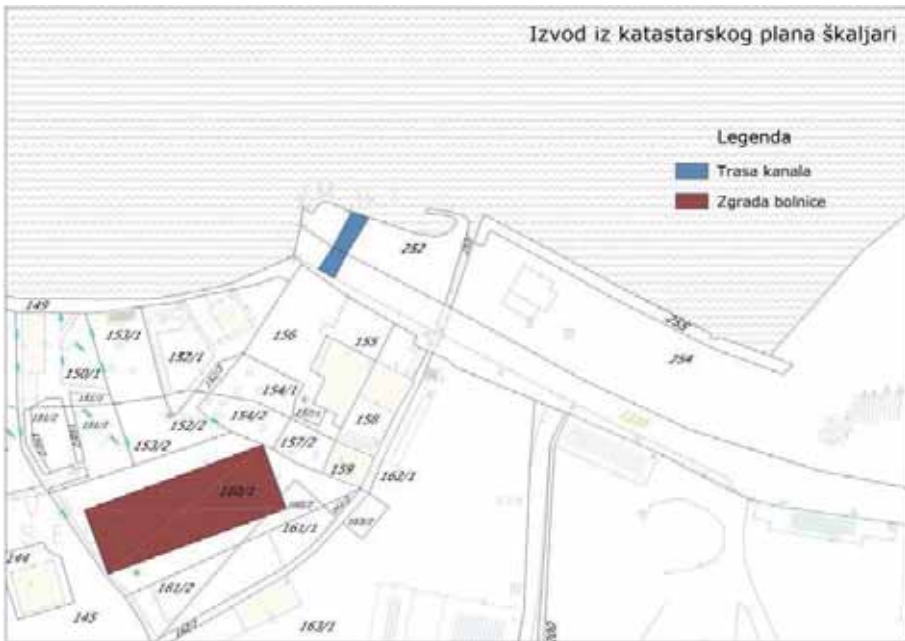
3 I. Stjepčević, Arhivska istraživanja Boke Kotorske, Perast, 2003.

4 Arheološka istraživanja Franjevačkog manastira vršena su od 1954-1957. godine. Pavle Mijović je tokom 1957. godine, vršio istraživanje nekropole koja je čitava bila u sklopu manastirskog kompleksa, s grobnicama u podu kulturnih građevina i tom prilikom otkriveno je 137 grobova. Manastir sv. Franja podigla je 1228. godine, udovica kralja Uroša I, Jelena de Courtenay, ćerka posljednjeg latinskog cara Balduina II, čiji je sin Filip bio oženjen ćerkom napuljskog kralja Karla I Anžijskog, te odatle i zabluda koja se povlači kroz tradiciju da je Jelena anžijska, a ne kurtnejska princeza. Manastir i crkva sv. Franja postojali su sve do 1657. godine.

5 P. Mijović, Kulture Crne Gore, Titograd 1987.

upotrebu), možda je i iz razloga što je Franjevačko groblje, jedno od rijetko neraskopanih, jer su njega 1657. godine, u najvećoj žurbi zasuli šutom i zemljom, zbog čega je na najbolji način ostalo konzervirano.⁶ Zbog toga je groblje ostalo potpuno očuvane konstrukcije podova i popločanih grobnica, a kasnije je otkriveno i istraženo što nas navodi na zaključak da je sa toga groblja ploča odnešena, onda je najvjerojatnije to bilo poslije 1957. godine.

Veoma je važno istaći značaj nalaza ploča sa natpisima i amblemima i posvetiti punu pažnju, bilo da se radi o fragmentu ili u cijelosti očuvanom nalazu (pa i u sekundarnoj upotrebi). To nam daje mogućnost da obogatimo za sada veoma skroman fond srednjovjekovnih nadgrobnih i epigrafskih ploča u Kotoru. Rješavanjem tih malih pojedinačnih zagonetki možemo doprinijeti mnogo boljem poznavanju srednjovjekovnog načina života u Kotoru. Za sistematska istraživanja na teritoriji urbanog jezgra grada Kotora, a i njegove bliže okoline, nema uslova zbog intenzivnog i kontinuiranog gradskog života.

Slika 1 - Izvod iz katastarskog plana Škaljara sa označenom trasom kanala čiji dio je pokrivala nadgrobnja ploča

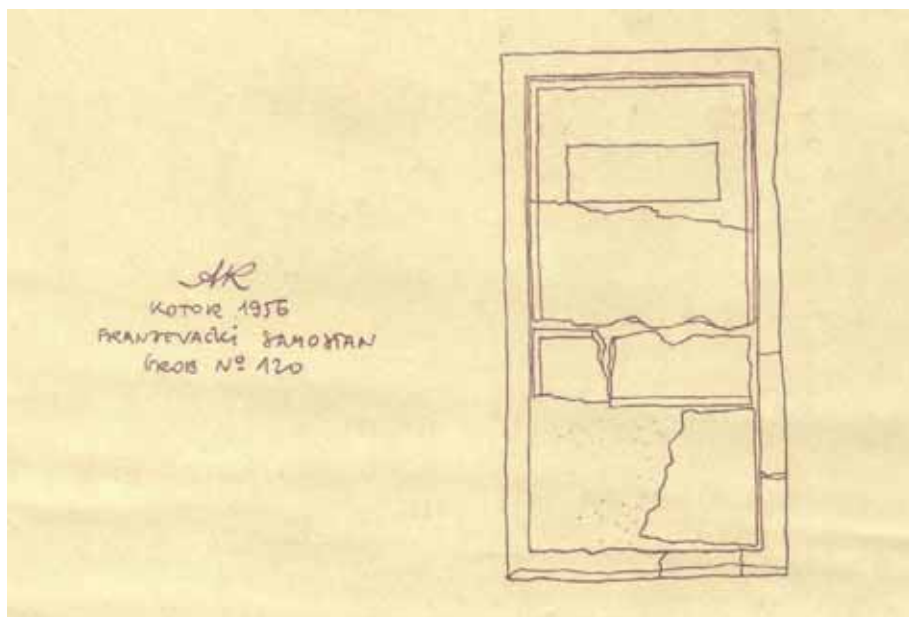
⁶ Manastir i crkva sv. Franja porušeni su od strane Mletačke vlasti 1657. godine. Mlečane je na tu odluku navela opasnost koja je tada prijetila od turskog napada na Kotor, i namjere turske vojske da iskoristi cijeli kompleks radi sprovođenja efikasnije opsade grada.

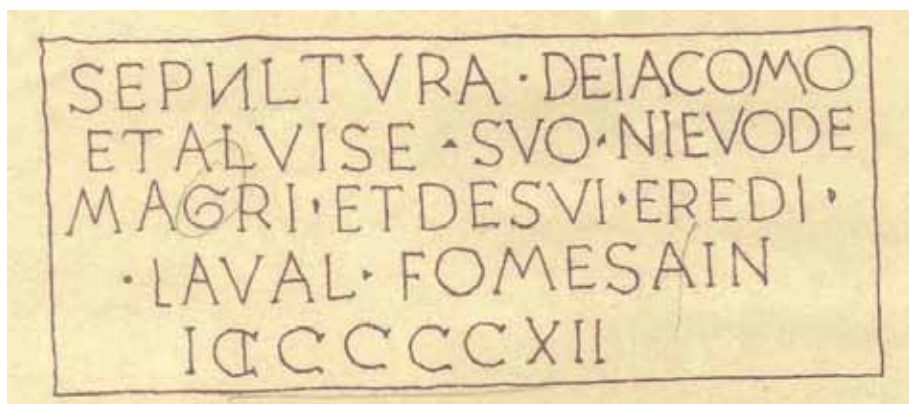
Slika 2 - Nadgrobna ploča snimljena prilikom vađenja iz zemlje

Slika 3 - Nadgrobna ploča Nikole Dekana iz 1480. god. nakon čišćenja

Slika 4 - Nadgrobna ploča sa natpisom sa nekropola Franjevačkog samostana⁷

Slika 4a - Natpis sa nadgrobne ploče Franjevačkog samostana

⁷ Crtež nadgrobne ploče i natpis se nalaze u dokumentaciji Pavla Mijovića koju je u vidu kopije predao Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika u Kotoru

Горан Ж. КОМАР

ПОПИС ДОМАЋИНА У СЕЛИМА ОПШТИНЕ ХЕРЦЕГ НОВИ СА ПРОЦЈЕНОМ ШТЕТЕ ИЗ НЕВРЕМЕНА 21. И 22. ЈУНА 1826. ГОДИНЕ

Попис домаћина херцегновских села из 1826. године настао је као резултат процјене штете на биљним културама у невремену 21. и 22. јуна. Попис је довршен 25. јула исте године. У заглављу документа, на првом посве попуњеном листу, казује се да је штета учињена кишом. Попис је исписан у два ступца на десет страница хартије и на једноме ступцу једанаесте странице која доноси већи дио пописа домаћина села Поди. Попис је сачуван у свесци чије су димензије 39 x 24 cm која је добро очувана¹. Попис је исписан латиницом, са бројним правописним грешкама код исписивања имена и презимена. За разлику од раније објављених пописа, овај доноси само процјену укупне штете по кућама у фјоринима, а непосредни увиди у штету на усјевима, дрвећу, кућама, су вјероватно начињени од стране сеоских стимадура.

Попис започиње Старим градом, Топлом и Савином који је и у периоду млетачке владавине у Новоме (1687-1797) представљао дио насеља Топла. Завршава Подима, свакако из неког техничког разлога. Пописом су обухваћени скоро сви родови и фамилије са територије старе Топалске комунитади. Попис домаћина у циљу процјене штете, да би се исплатила државна накнада, није једини који је начињен у периоду друге аустријске управе. У последње вријеме, објавили смо низ пописа домаћина начињених послје непогода које су произвеле штете на усјевима у новским насељима (Г. Комар, *Херцегновски ћирилични пописи 1750-1826.*, Херцег Нови, 2011). Према мојим увидима, општинске власти су, као и у периоду млетачке управе наређивале процјене штета, а њих су вршили стимадури из села, а потписивали пароси. Прве „стиме“ које смо објавили из периода друге аустријске управе, начињене су поводом штета од града управо између 20. и 23. јуна 1821. године у селима Кумбор, Сасовићи и Кути, а затим, штета од буре 1822. године (Г. Комар, као горе, стр. 235 и 239). У то вријеме настала

1 Архив Херцег Нови, Општина Херцег Нови, 1826/ II, No 1133

је веома детаљна нота од штета у селу Баошићи (с. 280-286). Пописи и процјене штета учињени су поводом удара буре 25. децембра 1824. године, 4. јануара 1825. штете су учинили вјетар и вода (с. 286). Штете у Сасовићима настајале су октобра 1824. и ударом буре 24. децембра исте године. Пописане су маслине, смокве и мурве, као и тигле на кућама (с. 290, 291). Велике воде направиле су штете у октобру 1824. а пописи и процјене учињени су 15. октобра. У Каменоме су процјењене штете на кровним плочама и слами, мурвама, смоквама, орасима, трешњама, тополама и осталоме воћу. Касније, 25. децембра, биле су штете од буре (с. 292). 1826. године Кути су страдали од воде и вјетра: „1826 ђуна. Село Кути што се нађе штете од вјетра и града и великије вода“ (с. 299-302). Такође и Ратишевина: „Нота од штете што је учинила вода и град у селу Ратишевини и околото што се на кога наоди“ (303, 304). Може се рећи да су ове процјене штета веома детаљне и доносе већи број имена житеља.

Види се да је највећу штету, процијењену на 10 000 фјорина, претрпио атар села Бијела. Могуће је да разлог лежи у чињеници присуства винограда житеља Бијеле и Пераста. Највише штете, послвије Бијеле, процијењене су у атару Баошића, Крушевица (Бијелских) и Кута. Ваља подсетити да су Кути стари виноградарски крај који је највише претрпио штету у овом невремену.

У ранијим истраживањима у Архивском одјељењу Херцег Нови Државног архива Црне Горе, у млетачкој грађи, нисам успио уочити сличне пописе поводом штета. Свакако, оваква намјера аустријских власти представљала је велику новину у животу житеља Херцег Новог.

Stato

Dimostrativo gl d'anni sofferti nelle campagne del distreto di Castel nuovo del circolo di Cattaro a cagione dell' straordinaria Pioggia caduta nel di 21 e 22 ,, dell ultimo decade di mese di Giugno.

[Чињенично стање о штетама које су учињене селима подручја Херцег Новогa, округа которског, као посљедица кише која је пала 21. и 22. ог јуна].

Citta, Topla e Savina.	fiorini	Filippo Abiatici	20
		Giuro Macich	10/ 4127
Staffano Zupcovich	320	Marco Ragencovich	6
Nicolo Mussich	580	Marco Comlenovich	60
Alessandro Goracuchi	30	Fratelli Ducovich	56
Eredi Voinovich	750	Eredi Panajoti	30
Eredi Valeri	35	Eredi Xivcovich	6
Lodovico Reggio	75	Eredi Todorovich	17
Agustino Reggio	100	Gio(r)gio Popovich	50
Fratelli Zuietovich	500	Andrea Lombardich	160
Evangelista Reggio	30	Simo Lombardich	200
Eredi Burovich	100	Mitra Brajovich	100
Nicolo Spadich	10	Simo Giurissich	24
Bosse Mircovich	16	Alessandro Jancovich	16
Giovanni Mattissorovich	30	Pero Jancovich	10
Triffon Bronza	40	Vedova di Andrea Jancovich	20
Antonio Zarevich	700	Fratelli Stanich	44
Giovanni Nichichievich	30	Drago Vucalov	36
Giorgio Nichichievich	50	Mirco Cocot	30
Giovanni Boscovich	20	Mio Giucich	7
Pietro Boscovich	16	Pero Gazanin	16
Spasoe Dragomanovich	40	Joco Vucalovich	8
Fрати di Sant Antonio	10	Fratelli Giacich	20
Achim Abramovich	10	Giuro Lombardich	60
Vedova Nicolo Abramo(v)ich	10	Jovo Supglioglav ²	19
Spiridon Voinovich	50	Chersto Milutinovich	28
Gioachino Xarcovich	140	Joco Zepernich	12
Fraterna Mircovich	40	Bosco Zepernich	12
Marco del fu Tomaso Goicovich	30	Vedova Zepernich	12
Vedova Lachetich	90	Spiro Cognevich	24
Vedova Cosich	16	Tomaso Matiassovich	50
Giovanni Balarich	26	Eredi Tomane Vidacovich	100
Giovanni Bieladinovich	80	Drago Bogdanovich	20
Gerolamo Cassina	10	Lazzaro Cossich	10
Bartolo Cassina	16	Ellia Pistolich	8
Vedova di Marco Cassina	5		
Domenico Cassina	6		
Marco di Gioachim Goicovich	60		

Pero Gielich	8	Gioco Perlain	12
Vedova Mircovich	17	Sava Perlain	8
Nico Mircovich	6	Mitar Perlain	10
Spiro Spadich	16/ 9446	Jefto Terzovich	20
Jocco Palicuchia	56	Matto Goicovich	50
Spiro Ivancovich	18	Gioco Goicovich	8
Convento di Savina	800	Todor Magud ³	5
Marco Gionovich	22	Gioco Secondo Goicovich	6
Marco Mirovich	8	Nico Marcov Lepetich	12
Bogdan Mirovich	8	Andria Lepetich	14
Spasoe Mirovich	8	Mitar Lepetich	10
Vedova Cotaraz	15	Sava Giurgevich	8
Bosco Pastrovich	10	Gioco Vuchichievich	7
Nico Pastrovich	8	Tomo Cossich	6
Andrea Petrovich	16	Sava Perlain	10
Sava Ivancovich	80	Achim Cossich	8
Lazzar Radanovich	30	Mio Cossich	5
Michiel Vucetich	50	Petro Jaceglav	4
Sava Vidacovich	6	Gioco Radanovich	6
Jocco Ivancovich	8	Todor Radanovich	4
Spiro Chiorovich	8	Gioco Vucovich	8
Trifon Braicovich	10	Gievto Vuovich	8
Co(nte). Vincenzo Ivanovich	250	Nico Vuovich	7
Antonio Reggio	40	Marco Dupan	30
Eredi conte Luigi Burovich	200	Vaso Lepetich	12
Giovanni Stavichievich	60	Gabrillo Giurat	8
Michiel Radovich	26	Fratelli Cucavizza	24
Andrea Corner	30/ 7213	Danillo Terzich	16
		Marco Mercich	10
Mocrine		Andria Terzich	8
Nicolo Cossich	4	Mitar Lepetich	10
Todoro Goicovch	100	Lazzar Lepetich	20/ 649
Chossto Radanovich	10		
Gligo Cossich	11	Cameno	
Gioco Cosich	3	Sava Stanicich ⁴	15
Stefan Lazarevich	20	Giovanni Radovich	13
Petro Lazarevich	22	Luca Radovich	12
Marco Manoilovich	30	Lesandro Radovich	6
Nico Cossich	8	Stanissa Radovich	8
Nico Lender	6	Nicolo Radovcich	5
Mitar Lender	8	Elia Milich	8
Marco Chiurich	12		
Gioco Chiurich	6		
Gioco Pestich	5		
Nico Lepetich	10	3 Иначе надимак мојдешких	
Giuro Petievich	6	Радунчића	
Luca Sutto	5/259	4 У питању је презиме Становчић.	
Spiro Lepetich	16	Написано је тако да би се могло помислити на топаљске Станишиће	

Giovanni Covacich	10/ 77	Marco Andrich	12
Giovanni Jovovich	9	M(i)jo Andrich	17
Simo Jovovich	5	Spiro Andrich	15
Spiro Bronzich	5	Giuro Craglievich	13
Stanissa Bronzich	5	Costo Dumovich	11
Ellia Bronzich	4	Bogdan Porobich	16
Giovanni Vucovich	4	Marco Milich	8
Stanissa Vucovich	6	Giuro Gievenizza	15
Danillo Vucovich	4	Pavle Gievenizza	18
Pietro Ratcovich	13	Vasso Gievenizza	14
Chersto Ratcovich	8	Chersto Vujacich	20
Giorgio Obilich	8	Todor Villov	11
Simo Vucovich	6	Jocco Villov	10
Giorgie Mandich	9	Jocco Sabo	25
Alessandro Mandich	8	Stanissa Sabo	21
Spiro Mandich	4	Nicola Sabo	14
Tomo Mandich	14	Nicola Paries	9
Petar Mandich	9	Achime Paries	11
Severio Mandich	4	Nicola Porobich	31
Stiepan Mandich	5	Jefto Porobich	8
Panto Aicevich	4	Marco Porobich	15
Giovanni Aicevich	5	Giuro Porobich	24
Sava Bulut	4	Simo Porobich	7
Panto Mandich	12	Jocco Porobich	12
Giovanni Savcich	5	Giuro Porobich	11
Matto Stiepcich	8	Sava Velas	3
Severio Stiepcich	8	Lucca Velas	2
Basilio Janich	9	M(i)jo Uncovich	5
Anto Janich	7	Simo Uncovich	4
Severio Janich	7	Giuro Resich	3
Girolamo Janich	5	Maria Resich	3
Stanissa Janich	8	Fimia Resich	4
Simo Janich	7	Giorgio Resich	15
Giovanni Obradovich	9	Simana Resich	6
Stanissa Obradovich	9	Chersto Zorich	3
Giovanni Obradovich	7	Spiro Zorich	11
Andrea Obradovich	6	Jocco Vujovich	3
Lazzar Milossovich	7	Gligo Vujovich	4
Giuro Miscovich	8	Marco Vujovich	6
Lazzar Brasnarich ⁵	8	Nicolo Vujovich	4
Ange Radovich	4	Stane Vujovich	1
Ellia Bulut	5/ 367	Pero Raduncich	8
Moides		Mato Raduncich	6/ 475
Sare vedova	6	Sava Budez	2
Simo Budez	10	Todoro Cossich	3
		Lazzaro Vlaovich	4
		Matto Vlaovich	5
		Mittar Vlaovich	2
		Gavrillo Chezovich ⁶	4

⁵ Друго презиме каменско-новских Радојевића

⁶ У питању је Кецовић=Кецојевић, потомство сердара и капетана Топаљске комунитади Николе и синова му Филипа и Глига

Pero Vlaovich	10	Simo Poznanovich	40
Sava Vlaovich	7	Luca e Lesso Poznanovich	40
Jocco Vujsich	4	Stefano Poznanovich	30
Lesso Brajovich	10	Risto Poznanovich	60
Marco Brajovich	13	Spiro Poznanovich	20
Todoro Ratcovich	5	Nico Sumar	50
Nicola Cotlinizza	6	Spiro Pilurovich	30
Mande Dumovich	3	Tomana Pilurovich	15
Jocco Zipancich	4	Simo Pilurovich	20
Sava Zipancich	5	M(i)jo Pilurovich	40
Marco Zipancich	8	Jocco di Simo Sablicich	30
Todoro Zipancich	3	Todor Radman	15
Jocco Zipancich di Vasso	30	Nico Pavlov	10
Jocco Popovich	5	Stana Savina	8
Stefano Popovich	4	Todor Radovich	40
Prete Giorgio Popovich	3	Ostoja Radovich	25
Pero Popovich	2	Gligor Rassovich	15
Giuro Popovich	4	Vucco Radman	20
Andrea Popovich	5	Jovo Savich	30
Jocco Popovich	3	M(i)jo Savich	25
Jane Popovich	4	Spiro Cetcovich	30
Miate Popovich	4	M(i)jo Deretich	30
Sava Zorich	6	Tomo Deretich	30
Vasso Zorich	3	Lucca Deretich	40
Spiro Zorich	2	Ellia Covacevich	10
Gabrillo Cullinovich	16	Giuro Miallovich	10
Ellia Cullinovich	12	Simo Risancich	15
Marco Cullinovich	6	Mitra Bazanovich	30
Petar Chezovich	4	Giuro Budez	25
Gligo Chezovich	8	Lazzaro Sumar	10
Ellia Chezovich	7	Jane Sumar	40
Spiro Cotlas	4	Todor Budez	30
Giuro Cotlas	7	Jovo Milich	15/ 1548
Mare Brajovich	3		
Sava Brajovich	12		
Vasso Brajovich	11		
Ellia Boxovich	20		
Jane Brajovich	13		
Gabrillo Brajovich	16		
Pero Brajovich	18/ 709		
		Trebesin e Sant Steffano	
		Don Alessandro Abramovich	50
		Gligor Abramovich	30
		Jocco Abramovich	30
		M(i)jo Buballo	20
		Lazzar Tomin Abramovich	4
		Jocan Abramovich	15
		Lazzar Doclestich	40
		Jocan Achimov Vidacovich	18
		Jocan Vidacovich	25
		Spiro Vidacovich	15
		Pero Simov Vidacovich	15
		Andrea Bojanich	20
		Tomo Achima Vidacovich	24
		Nicolo Palicuchia	20
Ratissevina			
Don Jefto Sablicich	100		
Andrea Sablicich	80		
Andriana vedova Sablicich	20		
Spiro Sablicich	30		
Michiel Sablicich	80		
Giorgio Popovich	50/ 350		
Jocco Jovanovich	100		
Pero Bazanovich	50		
Marco Poznanovich	60		
Ellia Poznanovich	120		

Lazzar Obilovich	25	Chersto Vucovich	10
Todor Perovich	15/ 366	Vucco Dabovich	24
Nicola Lucin Vucovich	10	Andria Gudeliovich	25
Ellia Vucovich	12	Vucco Vucovich	8
Gligo Vucovich Marca	8	Filippo Biellovich	50
Jovo Perisev Vucovich	20	Mitar Radoicich	25
Lazzar Vucovich	15	Giuro Cochich	6
Marco Vucovich	15	Spiro Dostinich	5/ 373
Nicola Vucovich	25	Tomo Rassovich	36
Gligor Vucovich	15	Sava Dostinich	6
Jefto Vucovich	18	Lasso Piesca ⁷	5
Pero Vucovich	14	Giorgie Osdrinich	7
Jocco Tomanov Petcovich	50	Simo Milissich	40
Miat Zavlia	25	Michiele Osdrinich	4
Spiro Zavlia	25	Ignate Osdrinich	50
Tanasia Vucovich	10	Ellia Pavlicievich	10
Vasso Vuzcovich	25	Michiele Vucetich	60/ 591
Giure Drascovich	23		
Jefto Tripcovich	21	Cutti	
Stane vedova Paries	30		
Pero Stiepcich	36	Nicolo Vuinovich	50
Bogdan Sladovich	40	Jocco Vuinovich	40
Nicolo Sladovich	35	Mio Vuinovich	40
Miat Costadinov Vidacovich	31	Chersto Chissich	45
Jocco Radman	20	Simo Cocot	35
Catte Sqvarizza	15	Vasso Vuinovich	45
Sava Sadovich	18	Gligo Vuinovich	30
Chersto Antunovich	24	Simo Sever	150
Simo Ateglievich	23	Mitar Sever	25
M(i)jo Pantovich	40	Giuro Sever	28
Chersto Gumurovich	31	Mitar Jellich	25
Jocco Zulin	28	Tosso Jellich	32
Demetrio Pulentich	12	Nico Radonich	10
Steffano Pulentich	11	Bogdan Radonich	12
Nico Pussich	10	Nico Masloglav	15
Simo Pulentich	23	Spiro Pean ⁸	35
Giuro Cossich	35/ 1158	Lasso Puovich ⁹	28
		Stanco Puovich	80
Sassovich		Tomo Puovich	27
		Simo Puovich	26
Giuro Vuchichievich	8	Jessa Puovich	36
Sava Rapovaz	10	Sava Puovich	33
Jocco Rapovaz	12	Bogdan Puovich	28
Michiele Achimovich	20	Guiro Pectorich	25
Gioco Simissich e Vasco	38		
Todor Todorovich	26		
Simo Simrach	36		
Mio Gerle	40		
Vucco Petrovich	6		
Vasso Ognenovich	30		

⁷ Пјешивац, исписано као презиме далматинских Пјешки

⁸ Ковачевић. Поред Пеана и Пиклиери-Пиклиеровићи

⁹ Вуксановић

Jocco Pestorich	24	Mitar Peruscovich	26
Nicola Pestorich	23	Jocco Peruscovich	39
Simo Pestorich	24	Giuro Oxegovich	45
Marco Pestorich	22	Marco Oxegovich	50
Pero Quelich	50	Lazo Oxegovich	25
Jocco Perissich	18	Jocco Oxegovich	24
Bogdan Perissich	16	Stane Oxegovich	55
Ellia Bacraz	25	Andria Oxegovich	25
Mitar Bacraz	15	Don Tomo Nachichienovich	125
Andria Morovich	25	Josip Nachichienovich	30
Marco Morovich	18	Giorgie Nachichienovich	65
Jocco Morovich	24	Ostoja Nachichienovich	29
Todor Morovich	22	Lasso Nachichienovich	36
Steffan Morovich	16	Millos Nachichienovich	18
Risto Morovich	28	Ghergur Nachichienovich	50
Tripo Morovich	20	Chersto Vulina	15
Tomo Nichich	18	Nicola Cocetanovich	80
Nicola Peruscovich	35	Ellia Cocetanovich	60
Lazzo Peruscovich	50	Sava Cocetanovich	15
Giorgie Gliubomiraz	14/ 1387	Chersto Cocetanovich	14
Ostoja Gliubomiraz	9	Lasso Cocetanovich	45
Nicola Gliubomiraz	8	Sava Craglievich	48
Chersto Zulanch	15	Tessa Craglievich	32
Ange Lupur	12	Lazzar Sadovich	25
Stane Lupur	10	Nicola Suman	26/ 3056
Mare Einorca	8	Sava Vuksan	33
Jovo Sumizza	29	Gavrillo Vuksan	32
Chersto Percinovich	15	Pero Vuksan	40
Marco Giuranovich	23	Vasso Tassovaz	70
Spiro Comlenaz	9	Petar Marich	80
Jefto Comlenaz	8	Lazzar Cunich	75
Nicola Millossevich	50	Chiesa SSta Trinita	40
Bogdan Millossevich	20	Andrea Tripcovich	300
Michiel Millossevich	22	Famiglia Radimiri	350
Boxo Millossevich	14	Familia Radonich	600
Giuro Matovich	40	Eredi co(nte) Inocente Burovich	200
Joco Tomov Marich	60	Fraterna Voivodich	150
Stiepo Ucropina	11	Co(nte) Stanislavo Burovich	300
Giuro Ucropina	12	Co(nte) Ivanovich	150
Spiro Jocov	13	Famiglia Radinovich	100
Sava Marich	30	Nicola Tassovaz	50
Jefto Marich	12	Giuro Tripcovich	300/ 5926
Lazzo Marich	11		
Lesso Marich	60	Lastva, e Presieca	
Sava Marich	30		
Luca Marich	28	Jocco Perissich	15
Joco Marich	29	Achim Vujacich	60
Ostoja Marich	28	Nicola Bersach	15
Petro Zizer	26	Ostoja Bersach	11
Bogdan Zizer	25	Nicola Nogulovich	22

Ellia Ogurlich	29	Ostoja Gillovich	50
Spiro Ogurlich	25	Simo Gillovich	30
Sava Ogurlich	24	Ostoja Gillovich	82
Mato Tropovich	30	Tomo Gillovich	20
Janco Spadich	25	Marco Mustur	62
Pero Trivcovich	35	Nico Mustur	70/ 5236:30
Todor Trivcovich	28		
Lucca Zuquas	80	Gionovich	
Spiro Sigliegovich	35		
Joco Sigliegovich	13	Vasso Danillovich	30
Gligor Sigliegovich	40	Pasco Danillovich	30
Giuro Sigliegovich	12	Tomo Vucassovich	140
Stojan Cula	30	Mare Vucassovich	20
Ellia Nogulovich	38	Giuro Vucassovich	36
Risto Nogulovich	30	Assentie Vucassovich	136
Filippo Nogulovich	18	Tomo Petcovich	15
Jovo Chiach	20	Jacov Petcovich	2
Simo Lucich	20	Matto Petcovich	6
Pero Vucosavglievich	45	Marco Vucassovich	120
Simo Matov	30	Joco Mitrovich	36
Pero Chiunich	25	Giuro Mitrovich	56
Jocco Bacož	20/ 768	Ostoja Mustur	45
		Tomo Mustur	129
Combur		Illia Mustur	65
		Nicola Vrancovich	153
Simo Ucropina	46	Tomo Vrancovich	35
Mattio Goicovich	24	Andria Vrancovich	12
Pietro Petrovich	45	Joco Vrancovich	42
Sava Zubaz	35	Vuco Tomanovich	40
Tomo Zubaz	15	Giuro Jancovich	135
Giovanni Zubaz	34	Spiro Osdrinich	33/ 1316
Diodato Zubaz	20	Giuro Comadina	20
Matia orfana del fu Nicolo Zubaz	37	Lazzo Comadina	22
Nicolo Vucmirovich	28	Nico Vucassovich	65
Don Lazzo Matovich	18	Marco Comadina	30
Christofforo Mattovich	18	Chersto Comadina	9
Luca Sarenaz	35	Maria Comadina	8
Antonio Calafatto	36	Petar Jovanovich	5
Gasparo Starcevich	22	Lazo Tomanovich	50
Lucca Vidovich	10	Spiro Tomanovich	30
Christofao Vidovich	25	Joco Tomanovich	15
Nicolo Vidovich	38	Zivco Tomanovich	8
Antonio Goicovich	43	Elia Tomanovich	30
Nicolo Morovich	15	Anto Gusina	12
Spiro Morovich	13	Giuro Marich	65
Stane orfana del fu Bosco Morovich	10	Chersto Gusina	15
Tripo Gilovich	44	Andrea Marich	40
Lazzaro Gillovich	60	Giovanni Voivodich	80
Nicollo Gillovich	35	Tomaso Voivodich	62
Andrea Gillovich	96	Giorgio Voivodich	30

Rinaldo Coda	22	Vasso Giurcov Danilovich	28: 20
Vincenzo Chiorco	25	Bosco Danilovich	17
Triffon Chiorco	26	Kersto quondam Tomo Cetcovich	19
Giulio Matticola	36	Giuro quondam Kersto Cetcovich	6: 20
Famiglia Banich	80/ 2101	Boso Siercovich	54
		Pietro Lazzarovich	512
Baossich		Cristoforo e fratelli quondam	
		Pop Marco Petcovich	426
Sava Vujcich	109	Joco quondam Giuro Camilich	17
Panto Vujcich	64	Andrea quondam Joco Camilich	38
Joco Simov Vujcich	51	Kersto Camilich	41
Tomo Radonich	42	Michiele Lazzarevich	96
Joco Marcov Vujcich	24	Ilia Petcovich	14: 30
Jossa Vujcich	19	Rade Lazzarevich	12
Joco Dabovich	41	Spiridon Lazzarevich	94
Jacob Dabovich	39: 30	Illia Lazzarevich	34
Illia Zucvassovich	81: 30	Luca quondam Jovo Cetcovich	43: 20
Nico Jovanovich	28	Tripo quondam Nico Cetcovich	143
Spiro Nicolin Cetcovich	27: 40	Elia quondam Filippo Cetcovich	9
Tripo Bielow Cetcovich	2: 30	Mio e Kersto quondam Lazzo Cetcovich	19
Lazzo quondam Tomo Cetcovich	9	Giovanni e Pietro quondam	
Vuco quondam Matteo Cetcovich	108	Severio Cetcovich	443
Tomo quondam Matteo Cetcovich	112: 30	Spiro quondam Tomo Cetcovich	29
Maria vedova Tomaso Cernogorcevich	17: 40	Vuco Dabovich	17
Nico quondam Nico Cernogorcevich	71	Joco quondam Todor Mihajlovich	4
Lazzo quondam Petar Zernogorcevich	19: 30	Tripo Dabovich	29
Ange vedova Nicolo Zernogorcevich	27	Giuro Dabovich	8: 30
Teodoro quondam Petar Zernogorcevich	9	Gasso Vujcich	76
Andria quondam Jovo Cetcovich	10: 30	Illia Vujcich	59: 30
Simo quondam Jovo Cetcovich	56	Tomo Stanojevich	65
Spiro quondam Joco Camilich	97	Lazzo Stanojevich	63
Bosa vedova Pero Cetcovich	10	Sava Stanojevich	96: 20
Lazzo quondam Giuro Cetcovich	78	Lesso Stanojevich	59
Gasso Stoicovich	9: 30	Sava Chiuco ¹⁰	232
Pero Stoicovich	4: 30	Ostoja Chiuco ¹⁰	89
Lazzo Stoicovich	1: 70	Jovo Chiuco ¹⁰	168: 30
Boso Camilich	31/ 1194	Triffone del fu Marco Navarino	8
Lazzo Camilich	35: 30	Luca quondam Elia Cetcovich	3
Joco quondam Giuro Petcovich	49	Matteo Cetcovich	58
Joco quondam Tomo Petcovich	83	Ostoja Cetcovich	37
Ostoja quondam Tomo Petcovich	42	Francesco e Vincenzo conte Smeccchia 1960	
Tomo quondam Marco Zernogorcevich	113	Simon conte Smeccchia	940
Tomo quondam Ostoja Cernogorcevich	129	Famiglia de conte Ballo ¹⁰	225
Ilia quondam Ostoja Zernogorcevich	118	Famiglia de conte Vizcovich	124/ 8371: 20
Joco Angelich	11	Giulio Maticola	126
Joco quondam Petar Zernogorcevich	11: 30	Matteo Mersa	207
Nicco quondam Petar Zernogorcevich	92	Paolo Dabinovich	615/ 9419: 20
Luca quondam Illia Zernogorcevich	62: 30		
Kersto quondam Ilia Zernogorcevich	11: 20		
Petar quondam Ilia Zernogorcevich	62: 30		

10 Претходно исписано: Stanojevich,
па прецртано

Bianca		Nico Serovich	20
		Todor Serovich	51/ 3415
Lazzo popov Slocovich	28	Mitar Serovich	50
Miat Marcov Slocovich	28	Drago Serovich	71
Prete Simo Slocovich	40	Giuro Serovich	40
Giovanni Mitrovich	320	Gioco Serovich	42
Matto Slocovich	20	Luca Knesevich	80
Jella Slocovich	10	Ellia Knesevich	40
Vido Slocovich	10	Simo Knesevich	60
Giuro Bosov Slocovich	20	Giocco Knesevich	62
Igno Stanovich	18	Todor Knesevich	200
Vasso Todorovich	10	Bogdan Popovich	106
Giuro Todorovich	20	Stiepo Popovich	60
Spiro Todorovich	20	Matto Vucovich	104
Chersto Petrovich	50	Lesso Vucovich	100
Pero Petrovich	48	Lucca Vucovich	98
Vuco Petrovich	50	Petar Vucovich	102
Mitar Petrovich	45	Tomo Serovich	71
Pero Tomov Petrovich	48	Chersto Serovich	70
Achim Petrovich	50	Lesso Serovich	50
Matto Bosov Mattiassevich	70	Ellia Balabussa	70
Nico Balabusia	20	Gioco Balabussa	82
Giovo Balabusia	18	Marco Balabussa	78
Boso Zelalich	120	Nico Balabussa	82
Simo Zelalich	240	Petro Balabussa	50
Chersto Zelalich	50	Milos Balabussa	320
Savo Zelalich	48	Vasso Balabussa	80
Ostoja Zelalich	100	Tomo Balabussa	60
Giovo Zelalich	80	Ilco Slocovich	60
Vasso Zelalich	115	Anto Slocovich	58
Spiro Zelalich	108	Tomo Slocovich	76
Simo quondam Matto Zelalich	60	Todor Slocovich	64
Gligor Zelalich	80	Spiro Slocovich	61
Filippo Zelalich	78	Todor Giocov Slocovich	48
Jocco Zelalich	74	Marco Slocovich	40
Tomo Serovich	200	Tripo Popov	81
Petro Serovich	100	Lucca Slocovich	70
Mitar Serovich	80	Giuro Slocovich	120
Lesso Serovich	65	Matto Slocovich	82
Chersto Serovich	50	Lesso Tomov Slocovich	60
Stiepo Popovich	48	Gioco Chersta Slocovich	58
Gioco Popovich	49	Milos Slocovich	59
Mitar Popovich	20	Nico Simov Slocovich	84
Chersto Popovich	50	Sava Slocovich	78
Igno Popovich	70	Ellia Boscov Slocovich	50
Giuro Radovich	102	Sava Lessov Slocovich	180
Ostoja Popovich	200	Gioco Petrov Slocovich	176
Bogdan Radovich	116	Filippo di Chersto Slocovich	56
Bogdan Serovich	50	Marco Balabussa	80
Tomo Serovich	48	Marcov (!) Pantov Balabussa	50

Vuco Mialovich	63	Panto Matissorovich	12
Simo Mialovich	62	Simo Gopcevic	10
Mittar Vucassovich	76	Lucca Giubbisich	25
Fillippo Stanissich	208	Joco Medovich	30
Bogdane Stanissich	102	Giovanni Rassovich	30
Tomo Stanissich	99	Soccha vedova	5
Lasso Svilanovich	89	Joco e Tomo fratelli Tossich	20
Tomo Svilanovich	65	Giovanni Pavcovich	40
Pero Svilanovich	36	Prota Drago Pavcovich e suo cugino	20
Chersto Svilanovich	86	Simo Pavcovich	15
Tripo Ghiuzca	64	Stefania Vladovich	38
Nicola Bacož	56	Joco Cossich	25
Chersto Stojanovich	120	Mitar Bosgniač	20
Vasso Stojanovich	66	Marco e Chersto Radonich	35
Simo Stojanovich	80	Gavrillo Rosnich e suo fratello	20
Spiro Stojanovich	98	Nico Popovich	15
Chersto Tauzovich	57	Jella Liglianich	20
Jella Zausanich ¹¹	76	Joco Radibratovich	10
Gasso Svilanovich	58	Joco Parapan	30
Filippo Illich	100	Jovo Mussich	16
Janne Giucich	15	Jevto Mussich	30
Jella Giucich	64	Petar Mussich	20
Mitar Mirgud	38	Petar Quechich	20
Lasso Mitrovich	300	Joco Vujadinovich	15
Luca Mitrovich	80	Marco Quechich	25
Tripo Mitrovich	330	Joco Quechich	20/633
Chersto Seculovich	40	Joco di Abram Quechich	30
Jessa Seculovich	43	Gligor Quechich	15
Lasso Seculovich	86	Steffano e Antonio Quechich	30
Ange Seculovich	96	Chersto Quechich	10
Nicolo Tassovaz	83	Raffael Quechich	10
Gabrillo Mialovich	30	Marco e sua cucina Stana Quechich	5
Luco Tauzovich	62	Pettar Sussich	25
Lasso Tauzovich	56	Jevto Petrovich e suo fratello	45
Giovo Tauzovich	26	Spiro Tussup	10
Petar Tauzovich	32	Nico Tussup	25
Nicolo Giucich	96	Simo Tussup	8
Ellia Giucich	26	Todor Tussup	8
Pero Giucich	33	Joco e suo fratello Stefano Golubich	20
Chersto Matovich	27	Bogdan e fratello Lachetich	60
Toma Matovich	29	Gossa Radulovich	8
Ellia Tauzovich	15	Lazar Doglianizza	18
Ellia Miallovich	76/ 5926	Risto Zubaz	10
Podi		Jevto Matcovich	15
		Bosso Matcovich	8
		Luca Matcovich	8
Severio Pavcovich	26	Jevto Tripcovich e Tomo	15
Fraterne Gopcevic	46	Giuro Misinezovich	35
		Steffano e suo cugino Misinezovich	40
		Giuro Pavcovich	30

¹¹ Чауш, Чаушевић

Danillo Pavcovich	30	Sassovich	591
Lucetta Pavcovich	20	Cutti	5926
Spiro Pavcovich	20	Lastva, e Presieca	768
Gligor Pavcovich	30	Combur	5236 30
Mojo Berbegia	20/1231	Gionovich	2101
Ricipitolazione		Baossich	9419 20
		Bianca	10000
		Jossizza	4428
Citta, Topla, e Savina	7213	Crussevize	5926
Mocrine	649	Podi	1231
Cameno	367	Summa totale	57270 50
Moides	709		
Ratissevina	1548	25 luglio 1826	
Trebesin, e Sanct Steffano	1158		

Значај ових пописа лежи у могућности детаљног сагледавања економских прилика на подручју сјеверозападне Боке, као и упознавању становништва овог краја. Није ми познато да су раније објављивани било какви пописи фамилија херцегновске територије настали током 19. вијека. У последње вријеме смо приредили транскрипт свих пописа домаћина Топалске комунитади из периода млетачке управе и после је ње, као и податке свих сачуваних матичних књига (1750-1799). У току је објављивање свих пописа начињених у првој години живота ове општине и података из млетачких земљишних књига (1690-1719). Објављивањем овог пописа биће омогућено евидентирање свих фамилија које су живјеле у овоме крају између 1690. и 1826. године.

Мирјана ВУКАСОВИЋ

КАРНЕВАЛСКЕ СВЕЧАНОСТИ КАО ДИО ПЕРАШКЕ ТРАДИЦИЈЕ

Маска припада свим епохама и свим временима, свим народима и њиховим културама. Готово да нема људске заједнице која не познаје маску и прерушавање, која се не користи маском и њеним садржајима приликом религиозних или забавних манифестација. Ипак, кроз историју људског друштва у различитим заједницама свијета, маске су биле и остале веома сложени и разноврсни феномени културе које није могуће једнако дефинисати и изоловано проучавати.

Својом тајанственошћу и егзотичношћу, маске увијек изазивају посебну пажњу код проучавалаца културних феномена. Одавно су научници који се баве истраживањем друштвених процеса и појава истакли маску као посебну категорију културе која поставља границе између „себе“ и „других“.

У савременим културним токовима европског друштва, маска је изгубила културно, магијско својство и значење. Претворена је у средство за забаву. Постала је предмет помоћу којег се лакше остварује комуникација у заједници. У том контексту, може се дефинисати као друштвено прихваћен нов идентитет привременог важења: отвара слободан простор ономе који је носи, омогућава обављање извјесних радњи, успоставља нова права и обавезе, као посебан кодекс посматрања, омогућава носиоцу добијање одређених привремених привилегија.

Стари народи су маску сматрали еквивалентним предметом на лицу. Она означава подједнако и лице и маску, што значи да одражава особине лица. Свако бира маску према својим одликама, карактеру, те је она уједно одраз унутрашњег бића индивидуе, даје му или одузима моћ, фикцију. То је предмет чије је својство да покреће људе из потпуног инертног стања до ослобађајућег и подстиче активно изражавање мишљења, преображавање и обнављање.

Постоје разна тумачења ријечи маска. Ријеч маска у словенске језике долази из романских. На француском маске је ознака за кринку, образину. У италијанском језику *mascherone* означава велику маску, гротескни лик. Код Бугара велике маске зову се *зјевала*, а оне обичне лик, персона.

Маском, посебно у европској традицији, бавили су се како етнологзи тако и антрополози, археолози, социолози, психолози, филозофи и театролози. Сви су оставили значајне прилоге, студије у којима се расправља о феномену ношења маски у различитим, али већином ритуалним обредима који припадају традиционалној култури појединих заједница. Углавном се генеза маске у Европи посматра у њеним историјским оквирима и везује се за рана сазњања о овом феномену.

Маска и костим представљају цијелину и заједно чине маску у ширим оквирима тог појма. Израђују се од разног материјала. Маске су стварна друштвена спона. Поред буке и галаме, те прелажења сопствене вриједности у свему што је пренаглашено и претјерано сматра се да дјеловање маске окрепљује, подмлађује, васкрсава истовремено и природу и друштво.

Покладе у разним крајевима, па и код нас трају од давнина. То традиционално медитеранско, колективно народно весеље разни аутори су записивали и давали му неко лично обиљежје. Основни садржај покладне игре остаје традиционално исти јер у њима човјек жели да, макар и за час, неком маском замијени своју судбину за нечију туђу, да од гатаре сазна своју будућност, да се сит исмије карневалу и његовој дружини, да покуша остати чаробно анониман и слободан или да завири што дубље у чашу.

Први писани траг о покладама у Перасту је богати прозни опис познатог поморског педагога Марка Мартиновића о покладама у Перасту из 1715.г. Тадашња актуелна политичка тема била је млетачко-турски рат. Зато је у центру пажње био кип Турчина са турбаном, а у њему умјетне ватре. Послије читаве мале представе са генералом и његовом ћерком и комедија лакрдијаша, кип се пали, а око њега се игра уз узвике “ живио рат“.

По опису који је дао Марко Мартиновић, а у које се најбоље можемо увјерити читајући антологијску књигу Пава Буторца, перашког хроничара, „Културна повијест града Пераста“, прве забиљежене покладе одржане су 03.марта 1715. године, у недељу. Почињале су тако што би се пред перашку пјачу довукао украшени брод, на дужини од 60 „паса“ од мула, до ког би се развукао канап везан на звонику. На пјаци је постављена велика позорница, а на њој лик невјерника (Турчина) са турбаном, у ком је била постављена вјештачка ватра. Тада су покладе могле почети.

Од Пенчића, са херцеговске стране мјеста, би наишао човјек, одјевен у великог генерала, парадно, са силном свитом иза себе. У исто вријеме би из правца луке, дакле са которске стране, наишао младић, одјевен у младу дјевојку, генералову кћерку. Сусрели би се под куглом на пјаци, која и данас представља границу између ова два дијела града. Ту би започео скеч у коме генерал жели жртвовати своју кћер бугу Јупитеру. Она га успије измолити да јој да још мјесец дана живота, јер је срећна што јој се отац вратио као побједник из боја и што ће се његова слава пронијети свјетом.

Од њега тражи „да ми даш још мјесец дана времена, да узмогнем кроз то вријеме средити душу, па ћу умријети задовољна“ (Буторац). Тада сједну заједно на престо, гледајући забаву на главном градском тргу, све уз плес лакеја и дворских дама, пуцњеве из мужара и неизоставне и понављајуће повике „живио“ од стране обичног пука.

Након наведеног, довели би „бика насред пјаци на припремљено мјесто, а који га воде, играју са голим мачевима, пак му на знак генералов одрубe главу, по могућности од првог ударца, а сви вичу „живио“ уз звук бубња и с пет хитаца“. Лакрдијаши би стали пред генерала причајући свашта, брбљајући за смијех, док му младићи на леђа не окаче „каскавале“, који крене бјежати и викати упомоћ, ређају се разни скечеви (нпр. један затвореник лежи на носилима, док се не појави човјек обучен у доктора, који када извади клистир и покаже га затворенику, крене га јурити по пјаци међу народом), док се из затвора не појави ђаво, који бјежећи, нема гдје већ мора у воду.

Тада слиједи плес (лијет) по растегнутом конопу, од звоника, до брода, и са ударима у бубњеви и поквике народа „живио“. Актери скечева пењу се на бину, настављају са својим програмом, а онда се сва тројица окрећу лицем ка истоку разговарајући тихо. Прикрада им се ђаво, када „Закањанин“ крене сваког од њих тјерати ка затвору и не заустави се док их све не утамничи.

Кулминација дана, уз плес и вику, представља паљење вјештачке вагре у турбану. Одигра се коло по перашком обичају, и поново наступе пуцњи, чују се бубњеви и гитаре, док сви вичу „Живио рат, живио рат“.

Сваки прави карневал је режирана сцена са низом спонтаних комичних ситуација. Главна представа је увијек унапријед припремљена. У сваком случају је предвиђен суд карневалов, његова пресуда на смрт и читање комичног тестаментa. Од 1715. г. па до данас, са прекидима, у Перасту се одржавају карневалске свечаности. Последња карневалска свечаност о којој имамо писани документ је из 1971. г. када је изашао часопис

ШАЉИВИ ФОЈ ЗА ПАСТОРЧАД НАШЕ КОМУНЕ У МРТВОМ ГРАДУ
 ПРЕСТУПНИЧКЕ ГОДИНЕ * МАРАЧ 18 * ЦИЈЕНА ДИН.2,50 ИЛИ ТИ
 КОЧАЊ ЗЕЉА* РЕДАКЦИЈУН : ЗАДУЖБИНА МАДИСТРАЛЕ ВИЛА
 „ТРАПУЛА“* телефон: брштулин ћентрала нумер 33 (трентатре) * руко-
 писи се по обичају бацају у канижелу* Ђензура испод волта БИЗЕТИНЕ

ТРАДИЦИОНАЛНА ПЕРАШКА ХИМНА ПРИНЦУ КАРНЕВАЛА

Крневали добро моје
 све кокоши бијаху твоје
 само оста једна, прди баба од весеља
 па изјела кочањ зеља
 во, во, во, во на перашки до
 мештар Ђуро крнево
 и његова вјереница
 Маре килопиница.
 Крнево се разболио
 да га носе преко града
 да га види свака млада
 и његова вјереница Маре килопиница
 да га носе од Пошова
 да га види свака шјора.
 Да га носе и у луку,
 па да виде своју бруку.
 У Монака све је исто,
 само није сасвим чисто.
 Ој Лаживи доче мио,
 ти си нам се поправио
 шкура су се изменила,
 врата су се проширила.
 Бизетино моја мила,
 вода ти се замутила.
 А банкина испод бора

на њој сједи моја шјора.
 Аој лијепо стари путе,
 глибина је ушла уте.
 Помпијери дајте шмрке,
 чистићемо све без трке.
 Крнево се разболио,
 тештамент оставио,
 да га носе преко града,
 да га види свака млада,
 да га носе у пенчиће,
 да га виде удовице.
 Крнево је плако бољун и
 комшија добру вољу.
 Чистите га комшинице,
 стид вас било од г....
 крнево је пошо даље
 у рибарске старе трање.
 Ој рибари дико наша,
 смрдљива је риба ваша.
 Кад је дошо пред бараку
 видио је фешту сваку.
 Кад је дошо на крај града,
 вратите ме браћо драга
 сад је доста и превише,
 водите ме на судиште!

НАШ МИЛИ ПЕРАСТЕ...

Наш мили Перасте,
 пасторче комуне
 воњаш смрадом из палача твојих,
 отужне бараке, срушене бољуне
 дигосе плоче за украс кућа својих.
 Пред тобом се сваког красног дана
 осврћу Швеци, Вранцузи, Англези,
 који ће уложит девизни пинези
 прича за малу дјецу – фатаморгана.
 Пијеш шпорку воду, тражиш веље паре
 а љети си жељан слатке воде
 турист од те бјежи не троши доларе
 кад му мало дајеш он ти даље оде.

Џаба ти отоци, цркве и музеји
 барокне палаче, споменици давни
 кад те јади бију; гдје сте пријатељи
 да пружите помоћ да „Јадран“ испразни
 (када се из Пераста преселили)
 пола твојих кућа, стаза и магаза
 што раскрили крила као ор'о сури,
 ко младој дјевојци треба ти мираза,
 да се ко мач Вукшин сјајем накунђури,
 па да будеш опет што си некада био
 кад си се побједама прославио.
 Умјесто једрењака твојих славних
 слушај сирене бродова страних...

У последње вријеме, нажалост, у Перасту се не одржавају карневалске свечаности некадашњим интензитетом. Његови становници учествују на истим манифестацијама у Котору, Херцег Новом или Будви. Својом креативношћу Пераштани су увијек оригинални и препознатљиви на овим манифестацијама. Од тридесетих година XX вијека, облачећи се у групну маску звану GOBETTI, доприносе квалитету и разноврсности маски на свим карневалима и маскенбалима.

*Спаљивање карневала у Перасту 1969 – 1970.
(власник фотографије Миро Брајић)*

*Очување перашке традиције,
маскенбал у Котору 2002. год.*

GOBETTI - Жмукић Јово, Цојић Никола, Ђуришић Стела, Кривокапић Нена, Радиновић Драгана, Мартиновић Дијана, Андријевић Игор, Вукасовић Боса, Радуловић Дренка, Жмукић Младен (власник фотографије Јелена Радиновић)

*Перашки оркестар, карневалске свечаности 1915. Год.
(власник фотографије МГП)*

Пераштани маскирани у gobette, котор 1969. год.

Монтан Станка, Острошки(Ивеша) Верица, Маловић (Самарџић)
Јасна, Браиновић (Суботић) Анђа, Браиновић Марина, Брајковић (Линди)
Вица, Цико Тони, Цико Анка, Цико Зоран

Пераштани маскирани у козаке 1934. Год.

Мери Дави – Мустур, Иво Гудељ, Драгиња- Миња Вукасовић, Ђуро Тодоровић, Нела Крашченко, Лава Тодоровић (рођ. Богишић), Босиљка- Боса Вукасовић, Анка Мустур (власник фотографије Јелена Миловић)

ПРИКАЗИ

ПАШТРОВИЋИ НА ПЈЕНУ ОД МОРА
Приказ монографије Урамљена љетовања: Прилог туристичкој
историји Паштровића
др Миле Медиговић-Стефановић
(Удружење Паштровића и пријатеља Паштровића
у Београду „Дробни пијесак“, Београд, 2013)

О обалама Јужног Јадрана и њеним становницима одавно се пише. Две године, пре објављивања епопеје о Исаковичима, 1927. Милош Црњански пише књигу *Наше плаже на Јадрану* у којој помиње будвански риболов и куване ракове са паштровских обала. Јован Вукмановић, етнолог, средином 20. века докторира на тему Паштровићи. Списак оних који су проучавали и проучавају овај крај је дугачак. Мила Медиговић-Стефановић, ауторка пројекта *Урамљена љетовања* о историји туризма у Паштровићима бележи у истоименој монографији текстове многих домаћих и страних писаца, есејиста, картографа и других који о малом простору „западно од Голог Врха“ већ вековима пишу приповести и песме, а у најновије доба, путописе за „online часопис“.

Непосредан повод за упуштање у „креативну авантуру“ *Урамљених љетовања* (како за ауторку тако и за уредника монографије, сарадника и менаџера пројекта Душана Медина) је девет деценија од почетка организованог туризма у овом крају, тј. од првих долазака београдских феријалаца – средњошколаца и студената на паштровска купалишта. Те 1923. године, они „стигли су возом из Београда у Херцег Нови, потом бродићем до Котора.“ Са четири друга и пет другарица, студент архитектуре Ђорђе – Ђокица Јовановић, отисну се међу Паштровиће као давно Аргонаути на „Златно руно“. На слично путовање одлучује се непун век касније и културни историограф и истраживач Мила Медиговић-Стефановић која је „праћење“ Паштровића започела феминолошким читањем паштровске свадбе у магистарском раду још 1993, касније преточеном у књигу *Невеста у свадбеном кругу* (1995). Њена најновија монографија – *Урамљена љетовања „памти“* свакога: од студента београдског Филозофског факултета Хазба Фетаховића до студенткиње теологије Милице Лемајић.

Документи за овај пројекат прикупљани су у Архиву Југославије и Србије, као и Државном архиву Црне Горе на Цетињу и у Будви и не говоре мање о Паштровићима од приватних преписки чланова Феријалног савеза из Београда са њиховим домаћинима из Петровца, Светог Стефана и Будве о томе како стићи до одредишта – одморишта. Први престонички туристи, спортисти, студенти и феријалци можда и нису знали да је Петровац на Мору, који је 1919. године име добио по краљу Петру Карађорђевићу, „избегавши“ име Александровац, забележен као Ластва још у *Љетопису попа Дукљанина* (12. век) и *Повељи краља Милутина* (1307.). Ипак, временом, путујући будућом Јадранском магистралом, и будући врхунски су правници и знаменити физичари (у *Списку чланова Друштва пријатеља Петровца – некадашњих колониста* наведени су, између многих, и академици Радомир Лукић и Павле Савић), имали прилику да се увере у лепоте острваца Катича и Св. Неђеље.

Одличан познавалац рада архивских институција, ауторка књиге на крају „прилога туристичкој историји Паштровића“ (поднаслов монографије) даје богат списак извора које је користила приликом истраживања, а ту су и обимни пратећи регистри личних имена и географских одредница. Студентски летовалишни савез, Студентски феријални савез и Феријални савез су упркос међусобним „конкурентским“ активностима у Београду, организовано, копненим и морским путевима, годинама „букирали аранжмане“ за боравак на приморју тадашње Зетске бановине. Чланове поменутих организација спремно су између 1923 и 1941. дочекивали домаћини: паштровске породице и туристичке агенције из удружења локалних „Могрен“, „Ривијера“, „Приморје“, „Нехај“... Прецизно су цитирани, а потом протумачени, закони и подзаконска акта који регулишу област туризма. Савремене туристичке агенције и организације чије сајтове „консултујемо“ када крећемо на „all inclusive“ путовања, данас само настављају успешан рад својих претходника из которског „Јадранског фјорда“, или цетињских „Путника – Друштва за саобраћај путника и туриста“ и „Зетске пловидбе“.

Идеја о писању монографије потекла је, изузев „округлог броја“ у имену јубилеја и у снажној везаности ауторке и чланова њеног „dream team“-а: Душана Медина, Слободанке Кривокапић, Споменке Крајчевић, Олге Желчевић, Татјане Греговић-Миловановић, Милоша Сибиновића, Јасмине Живковић, Маје Анђелковић, Павла Р. Анђуса... На више места у књизи помињу се старе паштровске породице, понајвише Зеновићи, Суђићи, Греговићи, Перацићи, Вуковићи, Кажанегре, Медиговићи, Медина... Некадашња певачица поп групе *Denis & Denis* Марина и чувени београдски диригент Бојан имали су од кога да наследе и науче. Били и остали посебно „музички надарени Перацићи и Суђићи.“ Иницијаторка пројекта, ауторка књиге и истоимене изложбе приказане лета и јесени 2013.

године у ЈУСД „Црвена комуна“ у Петровцу на Мору, бечићком хотелу „Сплендид“ и Етнографском музеју у Београду, „не крије“ да је почетни импулс за истраживање туристичке прошлости Паштровића добила дружењем са Јелицом Јововић и Радомиром Ивановићем, те Аником и Мајом Сковран и Тајјаном Јефтимијадес-Ћосић.

Ова је књига још један каменчић у великом мозаику радова када је о Паштровићима реч. Географски не толико приступачан, простор заправо тешко проhodан, са „компликованим“ саобраћајним везама, у међуратном периоду и пре био је изузетно атрактиван. У паштровском мору су се „огледали“ социјалисти и ројалисти, припадници Општинске конференције СКОЈ-а и чланови краљевске породице Карађорђевић. Први, чија се имена наведена на страницама *Урамљених љетовања* основали су септембра 1920. прву „комунистичку општину“ на Јадрану, док је „краљица Марија и послје трагичне смрти краља Александра годинама љетовала у Милочеру“.

У временима када Мило Милуновић, уметник прецизне композиције и префињеног колорита, ствара *Мотив из околине Будве* 1921. године, на Приморју се воде нимало „идиличне“ страначке борбе које не спречавају политичке супарнике да „заједно“ летују. Осим идеолошких, воде се битке на зеленим теренима између ногометаша Петровца и Будве. Социјални и културни живот одржавају Друштво „Приморје“ за пољепшање и напредак Петровца и околице, Друштво трезвености из Режевића, Соколско друштво „Српски соко“ основано у Петровцу на Мору 1912. године, петровачка Српска читаоница... Да све буде у „ритму музике за плес“ побринуо се тамбурашки састав Друштва „Приморје“ под командом мештанина Милорада Перацића. Отварање хотела „Палаце“-а на Лучицама 1937. пропратили су својим присуством и каснијим боравцима „интелектуалци различитих струка и опредељења“ (Марко и Алекса Челебоновић, Раша Плаовић, Милан Дединац, Драгољуб Јовановић, Љубица Сокић, Иво Лола и Јурица Рибар, Моше Пијаде...). Управо на овом месту, своју „срећу у торби“ почео је да тражи Радивоје Лола Ђукић и успомене описао у Склеротичним мемоарима. Слично Михизу који је у *Аутобиографији о другима* описао дружења српске интелектуалне елите између и након ратова, ауторка изложбе о Стефану Митрову Љубиши (*Љубишина писма*, Петровац на Мору 2011) описује снове и надања престоничке интелигенције – паштровских гостију.

Истакнута је више пута потреба да се туризам у Паштровићима прикаже документима, подацима и информацијама из грађе јужнословенских архива, библиотека и других установа културе. Фусноте у књизи су веома исцрпне, пружају обиље чињеница о знаменитим становницима паштровским, њиховим обичајима и друштвеном организовању, али и ту-

ристима са стране. Међутим, поједина поглавља овог прилога туристичкој историји Паштровића излазе, вољом ауторке, из оквира строгих научних истраживања. Наслови сами о томе говоре: *Кордела од брда и спјажа, Првијенци турима, Са Шћепана или Стијена над морем. Љепота коју познају само малобројни*. Повремено, уз блесак, Мила Медиговић-Стефановић, признаје да живи у времену када се туристички аранжмани наручују и отискују не као некад, у сећањима, већ на ЛЕД екранима.

Издавач књиге и пратећих вишејезичних изложбених каталога, 22 пратећа паноа изложбе и ЦД презентације, тј. обимног пројекта под свеукупним именом *Урамљена љетовања*, је Удружење Паштровића и пријатеља Паштровића у Београду „Дробни пијесак“. Оно настоји да културну баштину Паштровића и околине приближи данашњем, мултимедијалном читаоцу – гледаоцу. О удружењима попут овог пише, збори и историју им бележи и Мила Медиговић-Стефановић. Удружења и дружења из раних двадесетих година двадесетог века настављају свој ход и у временима често несклоним за овакав вид културне мисије. И поред свега, пројекат *Урамљена љетовања* спаја Врачар и Спич, Детелинару и Бабин Вир, повезује континент и пучину плаву.

Александар Радовић

Лектор
Слободанка Песторић

Превод резимеа
Соња Ракић

Тираж
500 примјерака

Штампарија
“DPC“ Подгорица

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

008

ISSN 0350-7769 (Print)
ISSN 2336-9868 (Online)
Бока (Херцег-Нови)
COBISS.CG-ID 7761922

Редакција задржава сва права редактуре текстова, наслова, међунааслова и техничког уређења примљеног материјала. Рукописи се не враћају и не хонораришу.

Прештампавање из часописа дозвољено уз навођење извора.